

BANKIERZY I OPERACJE
BANKIERSKIE W STAROŻYTNYM
RZYMIE

PIOTR NICZYPORUK

BANKIERZY I OPERACJE
BANKIERSKIE
W STAROŻYTNYM RZYMIE

Temida2

Białystok 2013

© Copyright by Temida 2
Białystok 2013

Rada Programowa Wydawnictwa Temida 2:

Leonard Etel, Marian Grzybowski, Adam Jamróz, Dariusz Kijowski, Cezary Kosikowski, Adam Lityński, Emil Pływaczewski, Stanisław Prutis, Eugeniusz Ruśkowski, Walerian Sanetra, Halina Świączkowska, Bogdan Wierzbicki

Redaktor naukowy wydawnictwa:
Halina Świączkowska

Żadna część tej pracy nie może być powielana i rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie i w jakikolwiek sposób (elektroniczny, mechaniczny), włącznie z fotokopowaniem – bez pisemnej zgody wydawcy.

ISBN 978-83-62813-46-9

Recenzent:

dr hab. Anna Tarwacka

Opracowanie graficzne i typograficzne:

Andrzej Polech

Projekt okładki:

Andrzej Polech

Redakcja techniczna:

Jerzy Banasiuk

Korekta:

Bogumiła Mancewicz

Wydawca: Temida 2

Przy współpracy i wsparciu finansowym

Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	9
---------------	---

WSTĘP

1. Przedstawienie problemu badawczego	15
2. Zakres i układ pracy	19
3. Podstawa źródłowa	21
4. Omówienie literatury	24

ROZDZIAŁ I

TERMINOLOGIA UŻYWANA NA OKREŚLENIE OSÓB ZAJMUJĄCYCH SIĘ DZIAŁALNOŚCIĄ BANKOWĄ

1. <i>Trapezitae</i> (<i>τραπεζίται</i>)	28
2. <i>Argentarii</i>	33
3. <i>Mensarii</i>	41
4. <i>Mensularii</i>	47
5. <i>Nummularii</i>	51
6. <i>Coactor</i>	54
7. <i>Coactores argentarii</i> jako podmiot zajmujący się działalnością, bankierską	59
8. <i>Stipulatores argentarii</i>	62
9. <i>Collectarii</i>	67
10. Wnioski	71

ROZDZIAŁ II

OPERACJE BANKIERÓW RZYMSKICH

1. Działalność depozytowa	77
1.1. Depozyt prawidłowy (<i>depositum regulare</i>)	79
1.2. Depozyt nieprawidłowy (<i>depositum irregulare</i>)	85
1.3. <i>Receptum argentarii</i>	97
2. Działalność pożyczkowa	107
2.1. Udzielanie pożyczek przez bankierów	107
2.2. <i>Chirographum</i> (list kredytowy)	114
2.3. <i>Pecunia traiectica - fenus nauticum</i>	116
2.4. Oprocentowanie pożyczek	120

3. Bankierzy jako pośrednicy w sprzedaży aukcyjnej majątków	122
3.1. <i>Argentarii</i> jako uczestnicy aukcji	122
3.2. Inni uczestnicy sprzedaży aukcyjnej	125
3.3. Jukundusowie jako pośrednicy aukcyjni	127
4. Sprawdzanie jakości oraz wymiana monet	129
4.1. Rzymski system monetarny	129
4.2. Kontrolerzy jakości monet	136
4.3. Wymiana monet	139
5. Odzyskiwanie (windykacja) długów klientów	142
6. Wnioski	143

ROZDZIAŁ III

FORMA PROWADZENIA DZIAŁALNOŚCI BANKIERSKIEJ I JEJ EWIDENCJA

1. Miejsce prowadzenia działalności bankierskiej	147
1.1. <i>Tabernae argentariae</i>	147
1.2. <i>Mensa argentaria</i>	150
1.3. <i>Mensa nummularia</i>	153
1.4. Działalność prowadzona w ramach <i>mensae</i> przez inne osoby	156
1.5. <i>Mensa publica</i>	157
1.6. Świątynia jako miejsce prowadzenia działalności bankierskiej	159
2. Działalność bankierska wykonywana kolektywnie	161
2.1. <i>Societas argentaria</i>	161
2.2. <i>Argentarii quorum nomina simul facta sunt</i>	166
3. Nadzór nad działalnością prowadzoną przez bankierów	168
3.1. Kompetencje nadzorcze ze strony edylów	168
3.2. Nadzór sprawowany przez <i>praefectus Urbi</i>	172
4. Ewidencjonowanie operacji bankierskich	176
4.1. Dokumenty sporządzane przez bankierów rzymskich	176
4.2. <i>Editio rationum</i>	181
5. Kompensacja	185
5.1. Potrącenie wierzytelności w pismach jurystów przedklasycznych,	186
5.2. Kompensacja u Gaiusa	188
5.3. Potrącenie wierzytelności u innych jurystów epoki klasycznej	193
6. Wnioski	195
ZAKOŃCZENIE	199

INDEX ŹRÓDEŁ

1. Źródła prawne	207
2. Źródła literackie	210

BIBLIOGRAFIA

1. Wydawnictwa źródłowe, słownikowe i encyklopedyczne	219
2. Literatura	223

BANKS AND BANKING OPERATIONS IN ANCIENT ROME 281

BANCHE E OPERAZIONI BANCARIE NELL'ANTICA ROMA 289

WYKAZ SKRÓTÓW

- «AG» – *Archivio Giuridico “Filippo Serafini”*, Bologna, Pisa, od 1921 Modena
- «AHDE» – *Anuario de Historia del Derecho Español*, Madrid
- «Annales UMCS» – *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin
- «Annales ECS» – *Annales Economies, Societés, Civilisation*, Paris
- «ANRW» – *Ausstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin-New York
- «AUNC» – *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Toruń
- «BIDR» – *Bullettino dell’Istituto di diritto romano*, Roma, od 1940 Milano
- C. – ‘*Codex Iustinianus*’, ‘*Corpus Iuris Civilis*’, t. II, (ed.) P. Krüger, Berolini 1963
- CE – F. Buecheler, ‘*Antologia Latina*’, t. II, 1–3, ‘*Carmina Latina Epigraphica*’, t. I–III, Leipzig 1895–1928
- CIL – ‘*Corpus Inscriptionum Latinarum*’, Berlin
- C. Th. – ‘*Codex Theodosianus*’, (ed.) T. Mommsen, P. M. Meyer, Dublin-Zurich 1971
- c. – *caput*
- «CPH» – *Czasopismo Prawno-Historyczne*, Poznań-Warszawa
- D. – ‘*Digesta*’, ‘*Corpus Iuris Civilis*’, t. I, (ed.) T. Mommsen, P. Krüger, Dublino-Turici 1966
- «Der Neue Pauly» – *Der Neue Pauly Enzyklöpadie der Antike*, herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider, Stuttgart-Weimar

- «DS» – Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris 1877–1919
- «ED» – *Enciclopedia del diritto*, Milano
- Ed. J. – ‘*Justiniani imperatoris edicta*’ (‘*Corpus Iuris Civilis*’, t. I, (ed.) E. Vignon, Genève 1850)
- FIRA – ‘*Fontes iuris Romani anteiustiniani*’, (ed.) S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz, *Pars prima-Leges. Pars altera-Auctores. Pars tertia-Negotia*, Florentiae 1940–43
- G. – ‘*Gai institutionum commentarii quattuor*’, FIRA
- I. – ‘*Institutiones*’, ‘*Corpus Iuris Civilis*’, t. I, (ed.) T. Mommsen, P. Krüger, Dublino-Turici 1966
- «Index» – «*Index. Quaderni camerti di studi romanistici*», Napoli
- «Iura» – *Rivista internazionale di diritto romano e antico*, Napoli
- «Labeo» – «*Labeo. Rassegna di diritto romano*», Napoli
- «JJP» – *Journal of Juristic Papyrology*, Warszawa
- «MBAH» – *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelgeschichte*, Münster
- «MEFR» – *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, Roma 1971–1999
- «Miscellanea Historico – Iuridica» – «*Miscellanea Historico – Iuridica*» pod red. A. Lityńskiego i P. Fiedorczyka, Białystok
- «NNDI» – *Novissimo Digesto Italiano*, Torino
- «NRHD» – *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger*, Paris
- Nov. – ‘*Novellae*’, ‘*Corpus Iuris Civilis*’, t. III, (ed.) P. Schoel, G. Kroll, Berolini 1963
- «OIR» – *Orbis Iuris Romani*, Brno-Trnava
- «Pomoerium» – «*Pomoerium. Studia et Commentarii ad Orbem Classicum Spectantia*», Bochum

- «RE» – Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart (od 1894 r.)
- «RHD» – *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, Paris
- «RIDA» – *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, Bruxelles
- «RSADR» – *Revista de la Sociedad Argentina de Derecho Romano*, Cordoba (Argentina)
- Scritti di diritto romano* – Vincenzo Arangio-Ruiz, *Scritti di diritto romano*, Napoli 1974, a cura di B. Biondo, L. Labruna
- Scritti Ferrini* – *Scritti in onore di Contardo Ferrini pubblicati in occasione della sua beatificazione*, Milano 1947–1949
- «SDHI» – *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, Roma
- Studi Albertario* – *Studi in memoria di Emilio Albertario*, t. I–II, Milano 1953
- Studi Grosso* – *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. I–IV, Torino 1968–1974
- Studi Sanfilippo* – *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*, t. I–VII, Milano 1982–1987
- Studi Volterra* – *Studi in onore di Edoardo Volterra*, t. I–IV, Milano 1971
- Syntelesia Arangio-Ruiz* – *Syntelesia Vincenzo Arangio-Ruiz*, t. I–II, Napoli 1964
- szp. – szpalta
- tabl. – tablica
- «TAPA» – *Transactions of the American Philological Association*, Chico – California
- «TR» – *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Revue d'Histoire du Droit*, Leiden
- Ulp. – ‘*Tituli ex corpore Ulpiani*’, FIRA
- A. Watson, DJ – T. Mommsen, P. Krueger, A. Watson, *The Digest of Justinian*, Philadelphia 2000
- Vat. – ‘*Fragmenta Vaticana*’, FIRA
- «ZNUJ» – *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków

- «ZPE» – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.
«ZSS» – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, Weimar

WSTĘP

Przedstawienie problemu badawczego

Banki i operacje bankowe w starożytnym Rzymie miały doniosłe znaczenie pod względem ekonomicznym i prawnym¹. Osoby zajmujące się działalnością, którą można było nazwać bankierską, stały się nieodzowne przy załatwianiu spraw nie tylko bogatych obywateli. Koniecznością było kupno, sprzedaż czy zamiana w sytuacji, gdy Rzymianie stykali się z licznymi cudzoziemcami we własnym kraju i w krajach sąsiednich. Takie zjawisko można zaobserwować w okresie wojen, a szczególnie wojen punickich. To właśnie druga wojna punicka stanowiła pewną cezurę w historii starożytnego Rzymu. Miała ona także istotne znaczenie w periodyzacji prawa².

- 1 Miały też doniosłe znaczenie w państwach Bliskiego Wschodu – zob. R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt. Une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966, passim, czy Grecji, por. R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, passim. Rozwinięta była bankowość świątynna – R. BOGAERT, *Tempels en bankzaken van de Babyloniërs tot de Tempeliers*, «Spiegel Historiae» 5 (1970), s. 644–650; tenże, *Les temples de l'Antiquité étaient-ils des banques*, [w:] *Banque et société humaine*, Paris 1986, s. 135–141; G. MASELLI, *Sulle prime attività bancarie in Roma*, «A.I.O.N. Annali Dell'istituto. Universitario Orientale di Napoli. Seminario di Studi del Mondo Classico. Sezione Filologico-Letteraria» 2–3 (1981), s. 125–14; P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *Babiloński kupiec – bankier (tamkarum) a wojna*, [w:] *Pieniądz i wojna. Białoruś – Litwa – Lotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2004, s. 15–23; tychże, *Początki instytucji współczesnego prawa bankowego w starożytności*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawnohistoryczne*, pod red. D. BOGACZA i M. TKACZUKA, Szczecin 2006, s. 337–352. Por. także G. CRUCHON, *Les banques dans l'antiquité. Étude historique, économique et juridique*, Paris 1879, passim.
- 2 M. KASER, *Das Römische Privatrecht*, t. I², München 1971, s. 177 i n.

Druga wojna punicka zapoczątkowała proces, który wkrótce spowodował głębokie przemiany w strukturze państwa, społeczeństwa i prawa rzymskiego³.

W starożytnym Rzymie działalność bankierska odgrywała doniosłą rolę od III w.p.n.e. do III w.n.e., czyli w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych⁴. Opanowanie basenu Morza Śródziemnego otworzyło Rzymianom nowe, dalekie rynki zbytu. W podbitych krajach dało możliwości eksploatacji złóż surowców naturalnych oraz masowego pozyskiwania taniej siły roboczej. Miało także wpływ na rozkwit handlu, przedsiębiorczości oraz wszelkiego rodzaju instytucji i operacji finansowych⁵. Konsekwencjami tych przemian społeczno-gospodarczych było powstanie nowej warstwy przedsiębiorców⁶, którzy stanowili własny, odrębny

3 G. ALFÖLDY, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przekł. A. GIERLIŃSKA, Poznań 1998, s. 68.

4 J. MARQUARDT, *De l'organisation financière chez les Romains*, [w:] *Manuel des antiquités romaines*, t. 10, Paris 1888, s. 78 i n.; A. DELOUME, *Les manieurs d'argent a Rome*, Paris 1892, s. 6 i n.; T. FRANK, *Storia economica di Roma* (trad. it.), Firenze 1924, s. 211 i n.; tenże, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Paterson, New Jersey 1959; M. ROSTOVZEFF, *Storia economica e sociale dell'impero romano* (trad. it.), Firenze 1946, s. 214 i n., 216 i n.; R.H. CHICO, *Funcion y origen de los argentarii*, «Anuario de Estudios Sociales y Juridicos» 6 (1977), s. 105 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria'. *Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986, *passim*; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 5 i n.; tenże, *Les comtes bancaires en nature*, «Index» 15 (1987), s. 413 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, «ZSS» 104 (1987), s. 463 i n.; M.A. PEÑALVER Rodriguez, *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. III, J. ROSET ESTEVE (ed.), Madrid 1988, s. 1531 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere'. *Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. - metà del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; tenże *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. - età del III secolo d.C.)*, «Studi Senesi» 15 (2005), s. 71–85; P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *Банковская деятельность в древнем Риме и директивы Европейского Союза*, [w:] „Римское частное и публичное право: многовековой опыт развития европейского права.», *Материалы заседании IV международной конференции, Москва – Иваново – Суздаль 25–30 июня 2006 г.*, Иваново 2006, s. 189 i n.; tychże *Rzymska antyczna bankowość wspólnym dziedzictwem Europy* [w:] *Pieniądz – symbol – władza – wojna – wspólne dziedzictwo Europy, Białoruś – Estonia – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Rumunia – Słowacja – Ukraina, Studia i materiały*, red. K. FILIPOW, Augustów – Warszawa 2010, s. 28 i n.

5 Zob. J. KRZYNÓWEK, *Prawo handlowe Rzymian*, «Przegląd Prawa Handlowego» 7–8 (1994), s. 37–41.

6 Por. F. DE MARTINO, 'Exercitor', «NNDI» 6 (1957), s. 1088 oraz A. FÖLDI, *Die Entwicklung der sich auf die Schiffer beziehenden Terminologie im römischen Recht*, «TR» 63.1 (1995), s. 1–9; tenże, *Remarks on the legal structure of enterprises in Roman law*, «RIDA» 43 (1996), ser. 3, s. 188 i n.; tenże, *La responsabilità dell'avente potestà per atti compiuti dall' exercitor suo sottoposto*, «SDHI» 64 (1998), s. 179 i n.; tenże, 'Caupones' e 'stabularii' nelle fonti del diritto

stan ekwitów⁷. Do stanu ekwitów należeli: *publicani*, a więc przedsiębiorcy będący dzierżawcami na wielką skalę⁸, *faeneratores* lub *argentarii*, czyli lichwiarze i ban-

-
- romano*, [w:] *Mélanges Fritz Sturm*, t. I, ed. J.-F. GERKENS, H. PETER, P. TRENK-Hinterberger, R. VIGNERON, Liège 1999, s. 119 i n.; tenże, *Apunti sulla categoria dei quasi-delitti*, «Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestinensis» 37 (1999–2000), s. 9 i n. Również zakres działalności *institora* był bardzo szeroki – zob. I. ŽEBER, ‘*Institor*’ w dawnym Rzymie, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2616 «Prawo» 288 (2004), s. 80 i n. a także A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris 1939, s. v. *institor* odnośnie do etymologii słowa *institor*.
- 7 T. ŁOPOSZKO, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 82 i n.; M. CARY, H.H. SCULLAND, *Dzieje Rzymu*, t. I, przekł. J. SCHWARCKOPFA, Warszawa 1992, s. 372; W. MORAWSKI, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 28 i n.; K. CHYTŁA, *Gospodarcze i polityczne znaczenie ekwitów w Rzymie u schyłku III i w II w.p.n.e.*, «ZNUJ. Prace Instytutu Własności Intelktualnej» 5 (2006), s. 103–114.
- 8 Liv., *Ab urbe condita* 23, 49, 1; 24, 18, 10; 45, 18, 3. Zob. R. CAGNAT, ‘*Publicani, Publicum*’, «DS» 4.1 (1896), szp. 752; F. MESSINA VITRANO, *Sulla responsabilità dei ‘publicani’*, «Circolo Giuridico» 40 (1909), s. 3 i n.; P.A. BRUNT, *Sulla and the Asian Publicans*, «Latomus» 19 (1956), s. 17–25; J.P.V.D. BALDSON, *Roman History 65–50 B.C. Five Problems*, «Journal of Roman Studies» 52 (1962), s. 134 i n.; S. SOLAZZI, *L’editto ‘de publicanis’ in D.39.4.1.pr.*, [w:] *Studi Albertario*, t. I, Milano 1953, s. 14 i n.; P. BONETTI, ‘*Publicani*’, «NNDI» 14 (1957), s. 584; A. METRO, *L’esperibilità nei confronti dei ‘publicani’ dell’“actio vi bonorum raptorum”*, «Iura» 18 (1967), s. 108 i n.; G. ÜRÖGDI, ‘*Publicani*’, «RE» Supplementband XI (1968), szp. 1184 i n.; H.C. YOUTIE, *Publicans and Sinners*, «Scriptiunculae» 1 (1973), s. 554 i n. (= «ZPE» 1 (1967), s. 1 i n.); R. RÖHLE, *Zum Wortlaut des Edikts ‘quod publicanus ui ademert’*, «TJ» 46 (1978), s. 137 i n.; E. BADIAN, *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*², Ithaca-London 1983, s. 17–23; F. DE MARTINO, *La storia dei ‘pubblicani’ e gli scritti dei giuristi*, «Labeo» 39 (1993), s. 14 i n.; P. VOCI, *Note sulle azioni pretorie contro i ‘publicani’*, «SDHI» 60 (1994), s. 291 i n.; A. MATEO, ‘*Manceps*’, ‘*redemptor*’, ‘*publicanus*’. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma, Santander 1999, s. 21 i n.; Z. SŁUZEWSKA, *D. 17, 2, 82 a zasady odpowiedzialności wobec osób trzecich wspólników konsensualnej rzymskiej societates*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, pod red. Andrzeja Sokali i Ewy Gajdy, Toruń 2001, s. 222 i n.; L. MAGANZANI, *Analisi economica e studio storico del diritto: le ‘societates publicanorum’ rivisitate con gli strumenti concettuali del economista*, «Iura» 52 (2001), s. 216 i n.; tenże, *Pubblicani e debitori d’imposta. Ricerche sul titolo editale ‘de publicanis’*, Torino 2002, s. 1 i n.; W. AREVALO, *Reflexiones en torno a la actividad delictiva de los publicanos*, [w:] *El Derecho Penal: De Roma al derecho actual*, Alicante 2004, s. 89 i n.; J. FERRER Maestro, *La República paricipada: Intereses privados y negocios públicos en Roma*, Castellón de la Plana 2005, s. 27 i n.; A. TORRENT, ‘*Familia publicanorum*’, *Diccionario de Derecho Romano*, Madrid, 2005, s. 355; J.M. BLANCH NOUGUÉS, *La concesión de obras públicas y su financiación en el Derecho Romano*, «Revista General de Derecho Romano» 8 (2007), s. 1 i n.; A. LÓPEZ PEDREIRA, ‘*Quantae audaciae, quantae temeritatis sint publicanorum factiones*’. Reflexiones acerca del ‘*edictum de publicanis*’ (D.39.4), «Anuario da Faculdade de Dereito da Universidade da Coruña. Revista Jurídica Internacional e Interdisciplinar» 12 (2008), s. 583 i n.; M.P. PÉREZ ÁLVAREZ, *Las ‘ventas por subasta’ en la esfera del Derecho Público*, «Revista General de Derecho Romano» 14 (2010), s. 1 i n.

kierzy⁹, *negotiatores* - kupcy, *agricolae*, czyli posiadacze dóbr ziemskich, oraz *mercatores* - kupcy hurtowi¹⁰. Wielu z tych przedsiębiorców wywodziło się z niższych warstw społecznych¹¹. Byli to *publicani*¹², kupcy, lichwiarze i bankierzy¹³. Wielu spośród nich pochodziło z italskich kolonii i municypiów.

Zasadnicze problemy badawcze w zakresie obranej tematyki rozważań można sprowadzić do następujących pytań ogólnych:

1) Czy istnienie wielu terminów używanych na określenie osób zajmujących się działalnością bankową było oznaką swego rodzaju specjalizacji wśród tej grupy zawodowej?

2) Czy w związku z nazewnictwem podmiotów podejmujących się operacji bankierskich można im przypisać wykonywanie konkretnych czynności charakterystycznych tylko dla nich?

Udzielenie odpowiedzi na wyżej postawione pytania wymaga wyjaśnienia bardziej szczegółowych kwestii, a mianowicie:

– pochodzenia, czy wręcz ewolucji terminów używanych na określenie osób zajmujących się działalnością bankową, a w ramach tego zagadnienia określenie ram aktywności zawodowej poszczególnych grup podejmujących czynności bankierskie;

9 A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, «ZSS» 97 (1980), s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 495 i n.; A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999, s. 21 i n.

10 T. ŁOPOSZKO, *op. cit.*, s. 83 i n. POŁ. K. VERBOVEN, 'Faeneratores', 'negotiatores' and Financial Intermediation in the Roman World (Late Republic and Early Empire), [w:] K. VERBOVEN, K. VANDORPE and V. CHANKOWSKI-Sable (edd.), 'Pistoi dia tèn technèn'. Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert, «Studia Hellenistica» 44 (2008), s. 211 i n.

11 T. ŁOPOSZKO, *op. cit.*, s. 83 i n.; G. ALFÖLDY, *op. cit.*, s. 79.

12 Polib. 6, 17, 2 i n.

13 *Wielka Historia Powszechna*, t. III (1), pod red. J. DĄBROWSKIEGO, O. HALECKIEGO, M. KUKIELA i S. LAMA, L. PIOTROWICZ, *Dzieje Rzymskie*, Kraków 1934, s. 315; T. WAŁEK-CZERNECKI, *Historia gospodarcza świata starożytnego*, t. II, *Grecja – Rzym*, Warszawa 1948, s. 195 i n.; M. CARY, H.H. SCULLARD, *op. cit.*, s. 372; J. KRZYNÓWEK uważa, że bankierzy w hierarchii społecznej zajmowali niższą pozycję niż wąska grupa finansjery ekwickiej, zob. *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000, s. 184. Zob. także A. TORRENT, *Actividad bancaria e inflación en epoca diocleciana-constantiniana*, «Iura» 57 (2008–2009), s. 54.

-
- podjęcia rozważań nad operacjami prowadzonymi przez bankierów rzymskich i wykazanie ich szczególnych obszarów aktywności;
 - ustalenia, gdzie prowadzona była działalność bankierska i czy miejsce jej wykonywania było charakterystyczne dla bankierów;
 - czy wszystkie osoby podejmujące operacje bankierskie korzystały w jednakowym stopniu z tych samych miejsc i sposobów jej wykonywania;
 - jak kształtowały się obowiązki bankiera, szczególnie w zakresie kompensacji i prowadzenia księgi rachunkowej i czy nadzór nad działalnością bankierską miał związek z tymi szczególnymi obowiązkami ciążącymi nad bankierami.

Główne cele pracy w postaci dokonania oceny terminów używanych na określenie osób zajmujących się działalnością bankową oraz przypisanie im konkretnych, charakterystycznych czynności mogą być osiągnięte tylko poprzez krytyczną analizę źródeł prawa rzymskiego. Respektując kryteria będące podstawą podziału prawa na sferę publiczną i prywatną, rozważaniom przyświecał pogląd, zgodnie z którym zasadniczą cechą odróżniającą bankierów publicznych od prywatnych jest przede wszystkim kryterium *utilitas*, czyli interesu prawnego. Ważnym zagadnieniem będzie sprecyzowanie, czy wszystkie osoby zajmujące się działalnością bankową w interesie publicznym i prywatnym wykonywały tożsame operacje, czy może istniały konkretne czynności charakterystyczne dla bankierów publicznych i prywatnych.

Zakres i układ pracy

Praca składa się z trzech rozdziałów, w których będą omawiane kwestie związane z bankierami i operacjami bankierskimi w starożytnym Rzymie.

W rozdziale pierwszym przedstawiona zostanie terminologia używana w źródłach prawa rzymskiego na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. Pokazane zostanie więc nazewnictwo greckie, a mianowicie *trapezitae* oraz jego łacińskie odpowiedniki czyli *argentarii* czy *mensarii*. W poszczególnych podrozdziałach zaprezentowane zostaną również inne terminy określające osoby związane z działalnością bankową: *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii*. Ponadto przy omawianiu poszczegól-

nych grup bankierskich *negotiatores* zostanie podjęta próba zakwalifikowania ich do osób podejmujących operacje bankierskie z chęci zysku oraz do tych, którzy działali w imieniu i na rzecz państwa. Przedmiotem rozważań będzie również okres aktywności danego rodzaju bankierów.

W kolejnym rozdziale ukazane zostaną operacje prowadzone przez bankierów rzymskich. Przedstawione będą czynności depozytowe, z rozróżnieniem na depozyt prawidłowy (*depositum regulare*) i nieprawidłowy (*depositum irregulare*). Przeanalizowane zostanie *receptum argentarii*, na podstawie którego bankier brał na siebie (*in se recipere*) obowiązek zapłacenia cudzego długu. Omówione zostaną także czynności pożyczkowe, ze szczególnym uwzględnieniem *pecunia traiecticia - fenus nauticum* oraz oprocentowania pożyczek. Pokazane będzie również *chirographum* (list kredytowy). W dalszej części tego rozdziału omówione zostanie także zagadnienie udziału bankierów jako pośredników w sprzedaży aukcyjnej majątków, a także uczestników aukcji oraz ich uprawnień i obowiązków. Ponadto pokazani zostaną Jukundusowie jako pośrednicy aukcyjni. Kolejnym problemem rozdziału drugiego będzie zagadnienie podejmowania przez bankierów czynności badania jakości i wymiany monety. W tym miejscu zostanie zwrócona uwaga na rzymski system monetarny i kontrolerów jakości monet. Rozważania w rozdziale drugim zamyka problematyka odzyskiwania (windykacji) długów klientów.

Rozdział trzeci dotyczy formy prowadzenia działalności bankierskiej i jej ewidencji. Rozważania obejmą miejsce wykonywania operacji bankierskich, poczynając od *tabernae*, poprzez *mensa argentaria*, *nummularia*, *mensa publica*, a na świątyni kończąc. Także w tym rozdziale znajdą się uwagi odnoszące się do działalności bankierskiej wykonywanej kolektywnie. Wskazane zostanie *societas argentaria* jako forma prowadzenia operacji przez *argentarii*. Zostanie tu również omówiony nadzór nad działalnością prowadzoną przez bankierów wykonywany przez edylów i *praefectus Urbi*. Ukazane będzie zagadnienie ewidencjonowania operacji, ze szczególnym uwzględnieniem *editio rationum*. Przedstawiona zostanie problematyka kompensacji związanej z działalnością bankierską.

Sygnalizowany w literaturze problem zakresu oddziaływania doktryny chrześcijańskiej na regulacje prawne związane z bankierami i operacjami bankierskimi

wymaga osobnego i szczegółowego zbadania, co jednak wykracza poza zakres tego opracowania¹⁴.

Podstawa źródłowa

Źródła prawne nie dają jednakowych możliwości rozważań nad osobami zajmującymi się działalnością bankierską oraz nad operacjami przez nich podejmowanymi w poszczególnych okresach rozwoju prawa rzymskiego.

Bazę źródłową dla przeprowadzonych badań tworzą głównie teksty jurydyczne, od fragmentów ustawy XII tablic począwszy¹⁵, poprzez edykt pretorski oraz jego rekonstrukcję sporządzoną przez O. Lenela¹⁶, zachowane dzięki umieszczeniu ich przez kompilatorów w Digestach, fragmenty pism klasycznych jurystów rzymskich, przekazane opracowania i zbiory poklasyczne, po kodyfikację justyniańską (VI w.).

Analiza operacji dokonywanych przez bankierów rzymskich opiera się na ubogiej jurydycznej podstawie źródłowej. *Sedes materiae* to pojedyncze fragmenty zamieszczone w trzecim tytule szesnastej księgi Digestów, zatytułowanej *Depositum vel contra* ([skarga z tytułu] przechowania [bezpośrednia] lub przeciwna), a także tytułów: 2.14. *De pactis* (o umowach), 13.5. *De pecunia constituta* (O [ponownie] przyrzeczonych pieniądzach), 17.2. *Pro socio* (skarga [z tytułu] spółki), 19.2. *Locati conducti* ([skarga z tytułu umowy] najmu [lub dzierżawy, lub pracy, lub o dzieło]), 42.5. *De rebus auctoritate iudicis possidendis seu vendendis* (o rzeczach posiadanych albo sprzedanych za zezwoleniem sędziego), oraz 2.13. *De endendo* (o przyznaniu skargi). Te dwa ostatnie tytuły posłużyły także do przedstawienia zagadnień ewidencjonowania operacji, ze szczególnym uwzględnieniem *editio rationum*, jak również wraz z tytułami: 14.3. *De institoria actione* ([o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu z zobowiązań podległego jego władzy przedsiębiorcy]), 18.1. *De contrahenda emptione et de pactis inter emptionem et venditorem compositis et quae res venire non possunt* (o kontrakcie kupna, umowach zawartych pomiędzy

14 Zob. R. BOGAERT, *Changeurs et banquiers chez les Pères de l'Église*, «Ancient Society» 4 (1973), s. 239–270.

15 V. RAGUSA, *Le XII Tavole (parte prima)*, Roma 1924, *passim*; M. i J. ZABŁOCCY, *Ustawa XII tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*², Warszawa 2003, *passim*.

16 O. LENEL, *Das 'Edictum Perpetuum'*, Leipzig 1927 (wyd. Aalen 1956), *passim*.

kupującym i sprzedającym i o rzeczach, które nie mogą być zbywane) Digestów był niezbędny do omówienia miejsca prowadzenia działalności bankierskiej.

Kompensację bankiera (*compensatio argentarii*) analizowano na podstawie fragmentów Gaiusa oraz także kilku urywków tytułu 16.2. *De compensationibus* (o potrąceniach), a odpowiedzialność przy pomocy kilku miejsc z tytułu 1. 12. *De officio praefecti urbi* (o urzędzie prefekta miasta) justyniańskich Digestów.

Korzystając ze źródeł prawa przedklasycznego i klasycznego, znanych z przekazów późniejszych, a mianowicie z fragmentów zawartych w Digestach oraz poklasycznych zbiorach, stosowano zasadę domniemania autentyczności tekstów, dzielając w tej materii pogląd M. Kasera¹⁷, a za nim w polskiej literaturze W. Bojarskiego¹⁸. Jedynie w przypadkach zupełnie oczywistych i pewnych przekształceń przyjmowano, iż poddane analizie teksty źródłowe są interpolowane.

Przy rekonstrukcji i interpretacji źródeł okazały się pomocne papirusy¹⁹ i źródła literackie. W poszukiwaniu źródeł literackich wykorzystano wydawnictwa leksyko-graficzne, a ustalone tą drogą przypadki użycia słów: *trapezitae*, *argentarii*, *mensarii*, *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii* w dużej części były przydatne dla niniejszych rozważań²⁰.

17 M. KASER, *Ein Jahrhundert interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen*, [w:] *Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode*, Wien-Köln-Graz 1986, s. 113 i n. Zob. tenże, *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien-Köln-Graz-Böhlau 1972, *passim*.

18 W. BOJARSKI, *Remarks on Textual Reconstruction in Roman Law*, [w:] *Le droit romain et le mode contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, (red.) W. WOŁODKIEWICZ i M. ZABŁOCKA, Varsovie 1996, s. 89.

19 Papirusy egipskie były przedmiotem wnikliwych studiów. Zob. R. TAUBENSCHLAG, *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa 1955, s. 340 i n.; O. MONTEVECCHI, *La Papirologia*, Milano 1991, s. 225 i n.; A. ŁUKASZEWICZ, *Świat papirusów*, Warszawa 2001, s. 11 i n. Por. P. DREVES, *Die Bankdiagraphie in den Gräko – Ägyptischen Papyri*, «JJP» 5[18] (1974), s. 95–155.

20 Zob. H. MERGUET, *Lexikon zu den philosophischen Schriften Cicero's*, Hildesheim 1961; M.N. WETMORE, *Index verborum Catullianus*, Hildesheim 1961; *Lexicon Quintilianicum*, (ed.) E. BONNELLUS, Hildesheim 1962; G. LODGE, *Lexicon Plautinum*, Hildesheim 1962; H. MERGUET, *Lexikon zu den Reden des Cicero*, t. I–IV, Hildesheim 1962; I. SEGEBADE, E. LOMMATZSCH, *Lexicon Petronianum*, Hildesheim 1962; K.M. ABBOTT, W. ABBOTT OLDFATHER, H.V. CANTER, *Index verborum in Ciceronis retorica*, Urbana 1964; W. ABBOTT OLDFATHER, A.S. PEASE, H.V. CANTER, *Index verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia praetexta reperuntur*, Hildesheim 1964; A. CINQUINI, *Index Phaedrianus*, Hildesheim 1964; C. LESSING,

Ponadto pomocne okazały się systemy informatyczne *Fiuris*²¹ i BIA²² oraz inskrypcje nagrobne, szczególnie z terenu Rzymu²³.

Omówienie literatury

Problematyka bankierów i operacji przez nich wykonywanych w prawie rzymskim nie doczekała się jak dotąd kompleksowego opracowania. W 2002 roku ukazała się monografia Aldo Petrucciego, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*. Praca ta jest próbą przedstawienia aktywności i form organizacyjnych bankowości rzymskiej. Jednakże autor nie dokonał analizy terminów używanych na określenie osób zajmujących się działalnością bankową. Jego zamiarem nie było również odnalezienie specjalizacji w podejmowaniu operacji bankierskich. Jedynie, poza *argentarii* i *nummularii*, wskazał na działalność *coactores argentarii* i na ich związki ze sprzedażą aukcyjną. Nie odniósł się również do osób podejmujących czynności w zakresie tzw. bankowości publicznej.

'*Scriptorum historiae Augustae Lexicon*', Hildesheim 1964; W. ABBOTT OLDFATHER, H.V. CANTER, K.M. ABBOTT, '*Index verborum Ciceronis epistularum*', Hildesheim 1965; D. BO, '*Lexicon Horatianum*', Hildesheim 1965; R.J. DEFERRARI, M.W. FANNING, A.S. SULLIVAN, '*A Concordance of Lucan*', Hildesheim 1965; X. JACQUES, J. VAN OOTEGHEM, '*Index de Pline le Jeune*', Bruxelles 1965; O. EICHERT, '*Vollständiges Wörterbuch zur philippischen Geschichte des Justinus*', Hildesheim 1967; O. SCHNEIDER, '*In C. Plinii Secundi Naturalis Historiae libros indices*', Hildesheim 1967; L. BERKOWITZ, T.F. BRUNNER, '*Index Lucilianus*', Hildesheim 1968; R.J. DEFERRARI, M.I. BARRY, M.R.P. MCGUIRE, '*A Concordance of Ovid*', Hildesheim 1968; R. LECROMPE, '*Cesar. De bello gallico. Index verborum*', Hildesheim 1968; D.W. PACKARD, '*A Concordance to Livy*', t. I–IV, Cambridge 1968; A.W. BENNETT, '*Index verborum Sallustianus*', Hildesheim-New York 1970; G. CLAESSON, '*Index Tertullianus*', t. I–III, Paris 1974–1975; F. GARRONE, M. MATTEA, F. RUSSO, '*Index verborum*' mit statistischen Aufstellungen zu '*De eloquentia*' und '*De orationibus*', von M.C. FRONTO, Hildesheim-New York 1976; '*Lexicon Livianum et Naevianum*', (ed.) A. CAVARRA, A. RESTA BARRILE, Hildesheim-New York 1981; '*Concordantia in Ausonium*', (ed.) L. BOLCHAZY, Hildesheim-New York 1982; '*Index verborum Ammiani Marcellini*', (ed.) M. CHIABO, Hildesheim-Zurich-New York 1983. Por. także ogólny słownik: '*Thesaurus Linguae Latinae*', Lipsiae 1900.

- 21 *Fiuris. Archivio elettronico per l'interpretazione delle fonti giuridiche romane*, CD-ROM, P. CATALANO, F. SITZIA, Roma 2003.
- 22 *Bibliotheca Iuris Antiqui (BIA), Sistema informativo integrato sui diritti dell'Antichità*, CD-ROM, N. PALAZZOLO, Catania 1994.
- 23 '*Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Urbis Roma Latinae*' (CIL), vol. sextum, pars septima, fasc. 1–6, '*Index vocabulorum nominibus propriis inclusis*', fasc. 1–6, Berlin 1974–1975.

Także wzmianki dotyczące bankierów i operacji przez nich wykonywanych można znaleźć w innych pracach A. Petrucciego²⁴, a ponadto w opracowaniach J. Andreau²⁵, R. Bogaerta²⁶, G. Masello²⁷ oraz M.A. Peñalvera Rodrigueza²⁸. Jednakże opracowania te nie ujmują problematyki bankierskiej w sposób kompleksowy.

Nie ma również monografii omawiającej osobno terminologię używaną w źródłach prawa rzymskiego na określenie osób zajmujących się działalnością bankową. Chociaż problematyce tej poświęcono sporo opracowań zamieszczonych w słownikach i encyklopediach²⁹ oraz artykułów³⁰, to czasami powielane tam są pewne

-
- 24 A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 6 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s. 15 i n.; tenże, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. - età del III secolo d.C.)*, *cit.*, s. 71–85; tenże, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007, s. 155 i n.; tenże, *L'impresa bancaria: attività, modelli 'organizzativi' funzionamento e cessazione*, [w:] P. CERAMI, A. DI PORTO, A. PETRUCCI, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100
- 25 J. ANDREAU, *Histoire des métiers bancaires et évolution économique*, «Opus» 3 (1984), s. 106; tenże, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 5 i n.; tenże, *Les comtes bancaires en nature*, *cit.*, s. 413 i n.; tenże, *Banking and Business in the Roman World*, tł. J. LLOYD, Cambridge 2004, s. 30 i n..
- 26 R. BOGAERT, *Les opérations en nature des banques en Égypte gréco-romaine*, «Ancient Society» 19 (1988), s. 213–224; tenże, *Listes de taxes et banques dans l'Égypte romaine*, «ZPE» 79 (1989), s. 207–226; tenże, *Les banques à Alexandrie aux époques gréco-romaine et byzantine*, «Ancient Society» 23 (1992), s. 31–42; tenże, *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte romaine, 30a-284*, «ZPE» 109 (1995), s. 151; tenże, *La banque en Égypte byzantine*, «ZPE» 116 (1997), s. 85–140; tenże, *Les opérations des banques de l'Égypte romaine*, «Ancient Society» 30 (2000), s. 135–269; tenże, *Les documents bancaires de l'Égypte gréco-romaine et byzantine*, «Ancient Society» 31 (2001), s. 173–288.
- 27 G. MASELLI, *'Argentaria'*, *cit.*, *passim*.
- 28 M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ, *La banca en Roma*, *cit.*, s. 1531 i n.
- 29 L. SCHMITZ, *'Mensarii', 'Mensularii', or 'Nummularii'*, [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, J. MURRAY (ed.), London 1875, s. 750; tenże, *'Argentarii'*, [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, *cit.*, s. 130; J. OEHLER, *'Argentarii'* (1), «RE» 2 (1895), szp. 706–710; P. HABEL, *'Argentarii'* (2), «RE» 2 (1895), szp. 710–711; M. TALAMANCA, *'Argentarii'*, «NNDI» 1. 2 (1957), s. 940 i n.
- 30 R.H. CHICO, *Funcion y origen de los argentarii*, *cit.*, s. 105 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 463 i n.; A. TORRENT, *Actividad bancaria e inflación en epoca diocleciana-constantiniana*, *cit.*, s. 54; S. BALBINI De Caro, *La banca a Roma*, Roma 1989, s. 55 i n.; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wolodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 207 i n.

stereotypy bez głębszej analizy³¹. Ponadto nie odnoszą się one do szeroko pojętych oznak swego rodzaju specjalizacji wśród tej grupy zawodowej.

Przy opracowywaniu miejsca prowadzenia działalności bankierskiej oraz obowiązków prawnych nałożonych na bankierów, a głównie w zakresie prowadzenia księgi rachunkowej czy kompensacji pomocne okazały się też prace W. Osuchowskiego³², W. Rozwadowskiego³³, czy J. Krzynówka³⁴.

W światowej literaturze romanistycznej istnieją prace poruszające zagadnienia dotyczące sytuacji społecznej, ekonomicznej i obyczajowej bankiera w starożytnym Rzymie³⁵. Można także znaleźć opracowania na temat monety czy finansów, które to problemy znajdują się poza głównym nurtem zainteresowania³⁶. W powyższych

31 L. SCHMITZ uważał, że *mensarii*, *mensularii* i *nummularii* byli bankierami publicznymi (L. SCHMITZ, 'Mensarii', 'Mensularii', or 'Nummularii', *cit.*, s. 750).

32 W. OSUCHOWSKI, *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales a Rome et sa condition juridique dans la compensation à la lumière du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, «Archivum Iuridicum Cracoviense» 1 (1968), s. 67–80; tenże, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970, s. 41 i n.

33 W. ROZWADOWSKI, *Przelew wierzytelności w prawie rzymskim*, Poznań 1969, s. 90 i n.; tenże, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. I. Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, «CPH» 26 (1974), z. 2, s. 4 i n.; tenże, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. II. Źródła*, «CPH» 27 (1975), z. 1, s. 25 i n..

34 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184 i n.

35 Owe publikacje w niewielkim stopniu odnoszą się do problematyki sytuacji prawnej bankiera. Można tu wymienić opracowania J. CARCOPINO, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, tłum. M. PĄCZIŃSKA, Warszawa 1960, *passim*; R. ÉTIENNE, *Życie codzienne w Pompejach*, przeł. T. KOTULA, Warszawa 1966, *passim*, A.G. HAMMANA, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, Warszawa 1990, *passim*; M. BEARDA, *Pompeje. Życie rzymskiego miasta*, Poznań 2008, *passim*. Także wiadomości, głównie o charakterze ogólnym, były zawarte w opracowaniach dotyczących problemów społecznych. Można tu wymienić prace: J. ZABŁOCKIEJ, *Podstawy gospodarcze anatolijskiej arystokracji w świetle inskrypcji fundacyjnych z okresu wczesnego cesarstwa*, Poznań 1968, *passim*; W. CERANA, *Rzemieślnicy i kupcy w Antiochii i ich ranga społeczna (II połowa IV wieku)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, *passim*; G. ALFÖLDY, *op. cit.*, *passim*. Por. także K. WACHTEL, *Zur sozialen Herkunft der Bankiers im Römischen Reich bis zum Ende des dritten Jahrhunderts u. Z.*, [w:] *Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt*, t. II, *Römisches Reich*, Berlin 1965, s. 141–146; M.R. CAROSELLI, *Miseria e grandezza della vita bancaria dell'Antichità*, «Economia e Storia» 21 (1977), s. 5–28.

36 Podstawowe piśmiennictwo na ten temat: J. MARQUARDT, *De l'organisation financière chez les Romains*, *cit.*, s. 78 i n.; E.A. SYDENHAM, *The Roman monetary System*, t. I, Los Angeles 1919, *passim*; tenże, *The Coinage of the Roman Republic*, ed. L. FORRER, C.A. HERSCH, Londyn 1952, *passim*; T. FRANK, *Storia economica di Roma*, *cit.*, s. 211 i n.; tenże, *An Economic*

pracach brak jest jednak kompleksowej analizy bankierów i operacji przez nich po-

Survey of Ancient Rome, cit., passim; W. GIESECKE, *Italia Numismatica. Eine Geschichte der italischen Geldsysteme bis zur Kaiserzeit*, Leipzig 1928, passim; H. MATTINGLY, *Roman Coins. From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1928 (przedruk 1960), passim; M. ROSTOVZEFF, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, cit., s. 214 i n.; F. DI RENZO, *La finanza antica*, Milano 1955, s. 70; J. HEURGON, *Traditions étrusco-italiques dans le monnayage de Trebonien Galle*, «Studi Etruschi» 24.2 (1955–56), s. 91–105; R. THOMSEN, *Early Roman Coinage*, Copenhagen 1957–1961, passim; C.H.V. SUTHERLAND, *The Intelligibility of Roman Imperial Coin Types*, «JRS» 49 (1959), s. 46–55; tenże, *Roman History and Coinage 44 B.C. – A.D. 69: Fifty Points of Relation from Julius Caesar to Vespasian*, Oxford 1987, passim; H. NUBAR, *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, «Dacia» 7 (1963), s. 241–256; R.A.G. CARSON, *Roman History and the Roman Coinage*, «Didaskalos», 1.3 (1965), s. 153 i n.; tenże, *Principal Coins of the Romans*, t. I, *The Republic C. 290–31 B.C.*, London 1978, s. 88; t. III, *The Dominate AD. 294–498*, London 1981, s. 112; C. GATTI, *La tribunicia potestas nelle monete di Nerone*, Napoli 1961, s. 426–437; F.D. GILLIARD, *Notes on the Coinage of Julian the Apostate*, «JRS» 54 (1964), s. 135–141; M. GIACCHERO, *Il progressivo peggioramento della monetazione romana da Nerone a Diocleziano*, «Studi Romani» 14 (1966), s. 138–150; G.F. HILL, *Historical Roman Coins*, Chicago 1966, passim; M. GRANT, *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge 1968, s. 96; tenże, *Roman Imperial Money*, Amsterdam 1972, passim.; G. NENCI, *Considerazioni sulla storia della monetazione romana in Plinio Nat. Hist.*, XXXIII 42–47, «Athenaeum» 56 (1968), s. 3–36; M.H. CRAWFORD, *Roman Republican Coin Hoards*, Oxford 1969, passim; tenże, *Money and Exchange in the Roman World*, «JRS» 60 (1970), s. 40 i n.; tenże, *La monete in Grecia e a Roma*, Bari 1982, passim; tenże, *Roman Republican Coinage*, t. I–II, Cambridge 1974 (przedruk 2000), passim; H.A. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, t. I: 'Aes Rude', 'Aes Signatum', 'Aes Grave', and Coinage of Rome from B.C. 268; t. II: Coinages of Rome (continued) Roman Campania, Italy, the Social War and the Provinces; t. III: Tables of Finds and Cognomina, Indexes, Plates, Oxford 1970, passim; H. ZEHNACKER, *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289–31 av. J.-C)*, t. I–II, Roma 1973, passim; F. LENORMANT, *Essai sur l'organisation politique et économique de la monnaie dans l'antiquité*, Amsterdam 1970, s. 192 i n.; E. POZZI PAOLINI, *Problemi della monetazione di Velia nel V secolo a.C.*, «La parola del passato» 25 (1970), s. 166–199; L. PERELLI, *La riforma monetaria di Nerone. Una questione di metodo*, «Rivista Storia Italiana» 87 (1975), s. 726–735; H.T. KLAMI, *Nómos and Nómisma. Comments on Inflation in the Roman Empire*, [w:] *Studia Pólay*, Szeged 1985, s. 263–270; tenże, *Wie schlecht hat ein Klassiker schreiben können?*, [w:] *Studi Biscardi*, t. IV, Milano 1983, s. 217 i n.; E. PERUZZI, *Money in Early Rome*, Firenze 1985, s. 294 i n.; R. SCOTT, *Justinian's Coinage and Easter Reforms and the date of the 'Secret History'*, «Byzantine and Modern Greek Studies» 11 (1987), s. 215–221; N.K. RAUH, *Finances and Estate Sales in Republican Rome*, «Aevum» 63 (1989), s. 45–76; G.G. BELLONI, *La moneta romana. Società, politica, cultura*, Roma 1993 (przedruk 2004), passim; K. STROBEL, *Die Ökonomie des 'Imperium Romanum': Wirtschaftsgeschichte im Widerstreit zwischen Primitivismus und Modernismus*, Poznań 2004, passim. Z prac polskich można wymienić: A. KUNISZ, *Geneza ustroju monetarnego cesarstwa rzymskiego*, Katowice 1975, passim; tenże, *Recherches sur le monnayage et la circulation monétaire sous le règne d'Auguste*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 44 i n.; tenże, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, Katowice 1978, s. 31 i n.; tenże, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, Katowice 1984, s. 14 i n.; tenże, *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II wieku n.e.*, Katowice 1992, passim; tenże, *Wojny a pieniądz. Z badań nad obiegiem srebrnej*

dejmowanych oraz ich skutków w prawie rzymskim.

Autor pragnie w tym miejscu serdecznie podziękować tym wszystkim, których pomocy zawdzięcza powstanie niniejszej pracy. Niezmiernie wdzięczny jestem Prof. zw. dr hab. Marii Zabłockiej i Prof. zw. dr hab. Janowi Zabłockiemu za wieloletnią opiekę naukową oraz za wszelką okazaną pomoc, cenne uwagi i wskazówki, które przyczyniły się do nadania ostatecznego kształtu tej monografii. Dziękuję ponadto Prof. dr hab. Annie Tarwackiej – recenzentowi wydawniczemu publikacji, która poprzez swoje wnikliwe, cenne i życzliwe sugestie przyczyniła się do jej udoskonalenia. Prezentowana monografia nie mogłaby powstać bez literatury, w większości obcojęzycznej. Ogromne wyrazy wdzięczności kieruję pod adresem Prof. Pierangelo Catalano z Rzymskiego Uniwersytetu „La Sapienza” za wielką życzliwość oraz nieocenioną pomoc okazaną podczas pobytu badawczego w Rzymie.

Z całego serca dziękuję mojej żonie Agnieszce, teściom Anieli i Stanisławowi Taleckim, mamie Marii oraz dzieciom: Oleńce, Szymonowi i Mateuszowi za codzienną troskę i wsparcie w trudnych chwilach.

monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów (193–235), Katowice 1998, *passim*; S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, *passim*. Por. także F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, Bologna 2011, *passim*; C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, Roma 2012, *passim*. Zob. także J.H. D’ARMS, *Senators’ Involvement in Commerce in the Later Republic: Some Ciceronian Evidence*, «Memoirs of the American Academy in Rome» 36 (1980), s. 77 i n.; tenże, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge-Massachusetts-London 1981, s. 21 i n.; E. GABBA, *Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I A.C.*, «Memoirs of the American Academy in Rome» 36 (1980), s. 91 i n.

TERMINOLOGIA UŻYWANA NA OKREŚLENIE OSÓB ZAJMUJĄCYCH SIĘ DZIAŁALNOŚCIĄ BANKOWĄ

W starożytnym Rzymie na określenie zawodu bankierskiego początkowo najczęściej w źródłach spotyka się dwojakiego rodzaju nazewnictwo: greckie *trapezitae*³⁷, zaś łacińskie *argentarii*. Występuje również i inna terminologia używana na określenie podmiotów zajmujących się działalnością bankierską: *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii*³⁸. Ponadto niektórzy badacze sugerują, że do tego katalogu należy dodać także

37 Zob. M. VOIGT, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, «Abhandlungen der philologisch - historischen Klasse d. k. Gesellschaft der Wissenschaften» 1 (1887), nr 7, s. 3; R. BEIGEL, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Wiesbaden 1904 (przedruk 1968), s. 207; R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, cit., s. 40 i n.; tenże, *Les origines antiquites de la banques des dépôt: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, cit., s. 142 i n.; W. MORAWSKI, *op. cit.* s. 28 i n. Zob. także L. МИТТЕЙС, *Траpezитика*, «ЗСС» 19 (1899), s. 198, a szczeg. s. 199 i n.; L. NADJO, *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*, Paris 1989, s. 211; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 30 i n.; В. КРАВЕЦ, О.О. КРАВЕЦ, *Західноєвропейський бізнес: Становлення і сучасність*, Київ 2003, s. 57 i n.; М. САЙКО, *Аргентарії, менсарії, нуммулярії... (банкери античного Риму і їхні основні операції)*, «Питання стародавнього і середньовічної історії (Збірник наукових праць)» 2 (26), Чернівці 2008, s. 47; M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej*, [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 12.

38 Szerzej na temat terminologii używanej w źródłach na określenie podmiotów zajmujących się działalnością bankierską zob. G. MASELLI, *'Argentaria'*, cit., s. 138 i n.; M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ, *La banca en Roma*, cit., s. 1534; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, Roma 1989, s. 55 i n.; J. ANDREAU, *Commerce and Finance*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. XI, *The High Empire, A.D. 70–192*, Cambridge 2000, s. 173 i n.; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, cit., s. 207 i n.; A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 15 i n.; tenże, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, cit., s. 155 i n.; tenże, *L'impresa bancaria: attività, modelli*

termin *fererator*³⁹. Prawnicy rzymscy mieli zatem rozbudowaną terminologię na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. Wydaje się zatem celowe przeanalizowanie tego zagadnienia w oparciu o źródła jurydyczne oraz literaturę nieprawniczą i na tej podstawie przedstawienie znaczenia najważniejszych terminów oraz występujących pomiędzy nimi różnic.

1. *Trapezitae* (τραπεζῖται)

W źródłach zawód bankierski najczęściej określano grecko brzmiącą nazwą *trapezitae* (τραπεζῖται, *τραπεζῖτης*)⁴⁰, zaś w zlatynizowanej formie występowało jako *trapessita*, *tarpezita*⁴¹, *tarpessita*⁴² czy *trapedzitas*⁴³.

Pochodzenie etymologiczne tego słowa składa się więc z *trapeza* – stołu, lady (kantoru) i z przyrostka *ites*, który odnosi się do funkcji i służy określaniu zawodów⁴⁴. Takie połączenie służy pokazaniu, że chodzi o czynności pieniężne wykonywane za stołem, a więc przez osoby dokonujące operacji w znaczeniu bankowym⁴⁵.

'organizzativi funzionamento e cessazione, cit., s. 100. Por. także L. SCHMITZ, 'Mensarii', 'Mensularii', or 'Nummularii', cit., s. 750; tenże, 'Argentarii', cit., s. 130; J. OEHLER, 'Argentarii' (1), cit., szp. 706–710; P. HABEL, 'Argentarii' (2), cit., szp. 710–711; M. TALAMANCA, 'Argentarii', cit., s. 940 i n.

39 Szerzej zob. A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit, cit., s. 114 i n.; tenże, Fiktion und Wirklichkeit, cit., s. 495 i n.; a z polskiej literatury A. PIKULSKA-Robaszkiwicz, *Lichwa, cit., s. 21 i n.**

40 A.C. JOHNSON, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*, Baltimore 1936, s. 445 i n.; A.C. JOHNSON, L.C. WEST, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton 1949, s. 172; C. ROUECHÉ, 'Aurarii' in the Auditoria, «ZPE» 105 (1995), s. 40; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma, cit., s. 100.*

41 O formie *tarpezita* zob. rozważania A. ERNOUT, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris 1954, s. 64; J. COLLART, *T. Maccius Plautus, Curculio*, Paris 1962, s. 71, nota do wersu 341.

42 A. ERNOUT, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris 1954, s. 64; L. NADJO, *op. cit., s. 211, przyp. 2.*

43 M. MIELCZAREK terminem *trapedzitas* określał bankiera sprawdzającego monety, dokonującego wymiany, udzielającego pożyczki czy przyjmującego depozyt. Na bank używa określenia *trapedza*, co jego zdaniem odnosi się do stołu, na którym dokonywano transakcji – por. M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit., s. 12.*

44 G. REDARD, *Etude philologique et linguistique*, Paris 1949, s. 34. Zob. C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana, cit., s. 67.*

45 R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques, cit., s. 40 i n.; tenże, Les origines antiques de la banque des dépôts: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opéra-*

Rzeczywiście w starożytnej Grecji występowały osoby zajmujące się działalnością bankierską, spotykane na agorze greckiej od końca VI w.p.n.e. Bankierzy (*trapezitai*) sprawdzali monety, dokonywali przeliczeń oraz wymiany monet⁴⁶. Jedną z najistotniejszych umiejętności osoby zajmującej się działalnością bankierską było odróżnienie monety oryginalnej od fałszywej⁴⁷. Zajmowali się także rozmiennianiem pieniędzy na drobne, udzielaniem pożyczek oraz przyjmowaniem depozytów⁴⁸. Działalność bankierów poświadczona jest w ponad 30 miastach, co wskazuje na masowy charakter tej działalności⁴⁹. Wśród bankierów sporo było ludzi wywodzących

tions de banque en Mésopotamie, cit., s. 142 i n.; M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit.*, s. 12.

- 46 M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit.*, s. 12 i n.
- 47 W inskrypcji z V w.p.n.e. *trapezites* jest poświadczony jako ten, który wymieniał monety. Szerze rozważania odnośnie do tej inskrypcji por. R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques, cit.*, s. 39. O bankierach w inskrypcjach zob. także R. BOGAERT, *L'apport des inscriptions à nos connaissances de la banque grecque*, [w:] *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (Vestigia 17)*, München 1973, s. 556–558. Zob. I. ŽEBER, *Uwagi o greckim handlu i greckim prawie handlowym w twórczości Platona*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 1477 «Prawo» 222 (1993), s. 56 i n.; M. MIELCZAREK, *Psucie pieniądza w starożytnej Grecji*, [w:] *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja-Ukraina. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 14.
- 48 Szczególnie w komediach Arystofanesa udokumentowane zostały sceny wymiany pieniędzy i ich rozmienniania na drobne. Od IV w.p.n.e. możemy zaobserwować wzrost operacji w zakresie udzielania pożyczek i przyjmowania depozytów. W świetle komedii Arystofanesa umowa depozytu była umową ustną, często bez pisemnego potwierdzenia – zob. V. EHRENBERG, *The People of Aristophanes, A Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford 1951, s. 219 i n.; M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit.*, s. 12. Por. F. PRINGSHEIM, *The Greek Sale by Auction*, [w:] *Scritti in onore di C. Ferrini*, t. IV, Milano 1947, s. 284 i n.
- 49 M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit.*, s. 12. Zob. także na temat greckiej bankowości R. BOGAERT, *A propos de la phasis (Isocrate, Trapézitique 42). Contribution à l'histoire du droit athénien*, «RIDA» 9 (1962), s. 157–167; tenże, *De bankzaken van de Griekse tempels*, «Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis» 18 (1964), s. 107–120; tenże, *Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie*, «Chronique d'Égypte» 40 (1965), s. 140–156, tenże, *La monnaie, le change et la banque chez les Grecs*, «Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie» 113 (1967), s. 257–258, tenże, *Munt, wissel en bank bij de oude Grieken*, «Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis» 21 (1967), s. 33–45 (= «Revue de la banque» 33 (1969), s. 297–309), tenże, *De publieke banken bij de oude Grieken, Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres*, Brussel 1969, s. 100–102 (= «Revue de la banque» 33 (1969), s. 392–399); tenże, *Die Krise der Banken in Athen im 4. Jahrhundert v. u. Z.*, [w:] WELSKOPF E. CH. (ed.), *Hellenische Poleis*,

się ze środowiska byłych niewolników⁵⁰. Wiele osób, które podejmowało czynności zaliczane do bankierskich, nie trudniło się zawodowo tego rodzaju działalnością⁵¹, a wykonywało je doraźnie, przypuszczalnie ze względu na ich dochodowy charakter.

Zatem termin używany na oznaczenie osób zajmujących się działalnością bankierską w starożytnym Rzymie – *trapezitae*⁵² może dowodzić, że te właśnie osoby były z pochodzenia cudzoziemcami⁵³. Być może także wynika to z faktu, że Rzym był pierwszym miastem, poza światem greckim, gdzie stwierdzono istnienie dowodów na czynności wymiany pieniędzy w czasach starożytnych. Pierwsze operacje bankowe przeprowadzano w kantorach, których właścicielami byli głównie Grecy i dlatego też bankierów określano terminem greckim.

Ponadto ustanowienie pretury dla peregrynów w III wieku p.n.e. było niewątpliwie momentem zachęcającym przybyszów obcych do osiedlania się w Rzymie⁵⁴.

Berlin 1974, s. 521–530; tenże, *Epigraphica, III: Texts on Bankers, Banking and Credit in the Greek World (Textus minores 47)*, Leiden 1976, *passim*; tenże, *The Economic Functions of Greek Banks*, [w:] *Actes du cinquième congrès international d'histoire économique* (Leningrad 1970), Moskwa 1977, s. 241–252; tenże, *Le rôle économique et financier des banques dans le monde grec*, «Cahiers de Clio» 84 (1985), s. 77–94; tenże, *La banque à Athènes au IV s. av. J.C., état de la question*, «Museum Helveticum» 43 (1986), s. 19–49; tenże, *Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland (Xenia 18)*, Konstanz 1986, *passim*; tenże, *Griekenland, bakermat van het bankwezen*, «Tetradio» 5 (1996), s. 131–152.

- 50 R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques, cit.*, s. 79. W starożytnych Atenach najważniejsi bankierzy należeli do metojków albo byli dawnymi niewolnikami, którzy po wyzwoleniu uzyskali status metojków – por. R. FLACELIÈRE, *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, przekł. Z. BOBOWICZ, J. TARGALSKI, Warszawa 1985, s. 45, s. 113. Por. także M. PENTA, «*Servus argentarius*», «*Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli*» 88 (1977), s. 261–277.
- 51 Było tak z pewnością w przypadku pomiaru monet i wymiany pieniędzy. Platon (*Polit.* 289 C) przytacza krąg osób, które mogły trudnić się wymianą pieniędzy: *argyramoiboi*, zawodowo wymieniający pieniądze i ustalający ich wartość, armatorzy (*naukleroi*), hurtownicy (*emporoi*), i detaliści (*kapeloi*). Także czynności w zakresie pośrednictwa w pobieraniu, czy przyjmowaniu płatności były często świadczone doraźnie, a nie jako podstawowa działalność osób ich dokonujących. Por. R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques, cit.*, s. 329.
- 52 Czy – *τραπέζιται* – zob. F. CASOLA, *I Gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, Trieste 1962, s. 81.
- 53 Zob. Plaut., *Curculio* 480.
- 54 Zob. M. VOIGT, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer, cit.*, s. 3; R. BEIGEL, *op. cit.*, s. 207; W. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej, cit.*, s. 28 i n.

Wzmianki o bankierach można znaleźć w komediach Plauta⁵⁵. W jego dziełach *Epidicus* oraz *Curculio* możemy zidentyfikować postacie bankierów określane z grecka *trapezitas* (τραπεζίται). Prawdopodobnie greckie nazewnictwo zostało użyte przez Plauta wobec osób trudniących się działalnością bankierską z uwagi na miejsce akcji komedii, czyli Grecję. Także jego bohaterowie byli głównie Grekami⁵⁶. Akcja komedii *Curculio* rozgrywa się w Epidauros, tuż obok świątyni Eskulapa⁵⁷. Bogaty oficer Terapontigonus Platagidor kupuje od Kappadoxa służącą, przeznaczoną na heterę Planezjum za trzydzieści min. Uiszcza on jedynie część kwoty transakcji. Dziesięć min miał Kapadoxowi wypłacić bankier - Terapontigonusa Platagidora z Epidauros, niejaki Lykon⁵⁸. Zatem w komedii *Curculio* spotykamy się z czynnościami o charakterze bankierskim wykonywanymi przez osobę, wobec której stosuje się grecką nazwę – *τραπεζίται*. Podobną terminologię można dostrzec w innej sztuce Plauta, a mianowicie w *Epidicus*⁵⁹. Termin *τραπεζίται* pojawiał się więc w komediach Plauta, oddających w dużej mierze rzeczywistość rzymską z przełomu III i II w.p.n.e.⁶⁰ Komediopisarz niejednokrotnie kierował swoich bohaterów w stronę osób prowadzących interesy bankierskie, bez których pośrednictwa Rzymianie nie mogli aktywnie uczestniczyć w życiu gospodarczym. Trzeba tutaj ponadto zaznaczyć, że Plaut tłumaczył na łacinę komedie greckie, dostosowując je do rzymskich realiów.

55 *Titus Maccius Plautus* (ok. 250 r.p.n.e. – ok. 184 r.p.n.e.) to komediopisarz rzymski, jeden z najstarszych (obok Katona Starszego) pisarzy rzymskich, których utwory zachowały się w czymś więcej niż fragmentach, a przy tym jeden z dwóch (obok Terencjusza) komediopisarzy rzymskich, których komedie znamy. Z przypisywanych mu 130 sztuk Terencjusz Warron (116–27 p.n.e.) uznał za autentyczne tylko 21 – zob. M. CYTOWSKA, H. SZELEST, *Literatura grecka i rzymska w zarysie*, Warszawa 1981, s. 223 oraz s. 226 i n.; *Słownik pisarzy antycznych*, (red.) A. ŚWIDERKÓWNA, Warszawa 2001³, s. 400. Por. J. ANDREAU, *Banque grecque et banque romaine dans le théâtre de Plaute et de Térence*, «MEFR» 80 (1968), s. 461–526 ; M.B. Álvarez Malloa, G.M. Alonso Pérez, *Un perfil de los banqueros a la luz de la comedia plautina y de la crisis económica argentina del siglo XXI*, [w:] *Congreso derecho romano IX Internacional – XII Iberoamericano, El derecho comercial de Roma al derecho moderno, Las Palmas de Gran Canaria, 1, 2, y 3 de febrero de 2006*, Las Palmas de Gran Canaria 2007, s. 101 i n.

56 O. JUREWICZ, *Niewolnicy w komediach Plauta*, Warszawa 1958, s. 98.

57 T. MOORE, *The Theatre of Plautus. Playing to the Audience*, Austin 1998, s. 139 i n.

58 Plaut., *Curculio* 560. Por. Plaut., *Curculio* 715–720.

59 Plaut., *Epidicus* 143.

60 Plaut., *Curculio* 341; 345; 560, 618; 712; 721; *Epidicus* 143; *Asinaria* 438; *Pseudolus* 757 i *Captivi* 449. G. PRZYCHOCKI, 'Plautus', Kraków 1925, s. 97; I. OPELT, *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*, Heidelberg 1965, s. 91.

Zatem użycie słowa *τραπεζῖται* może też świadczyć o celowym zabiegu autora, a mianowicie przejściu do swego utworu oryginalnego terminu, bez poszukiwania łacińskiego odpowiednika.

Również konstytucja cesarzy Teodozjusza i Walentyniana z roku 436 n.e., znajdująca się w tytule *de cohortalibus principibus corniculariis et primipilaribus* Kodeksu, zawierała w swej treści termin *trapezitaes*.

C. 12, 57, 12, 3: IMPERATORES THEODOSIUS, VALENTINIANUS. *Sed etiam cunctos, qui diversarum rerum negotiationibus detinentur, trapezitas scilicet vel gemmarum argenteique vestiumve venditores, apothecarios etiam ceterosque institores aliarum mercium quibuscumque ergasteriis adhaerentes iubemus a provincialibus officiis removeri, ut omnis honor atque militia contagione huiusmodi segregetur.* D. III NON. APRIL. CONSTANTINOPOLI ISIDORO ET SENATORE CONSS. [a 436]

W konstytucji na oznaczenie bankierów posłużono się słowem *trapezitas*. Z kontekstu wynikało, że ludzie bogacili się, gdy wykonywali inne czynności niż ich tradycyjne zajęcie. Wśród tych osób, tak dorabiających się majątku, obok sprzedawców i aptekarzy byli też bankierzy. Cesarze Teodozjusz i Walentynian wykluczali te osoby z piastowania urzędów oraz zalecali urzędnikom i żołnierzom unikania kontaktu z nimi.

A. von Premerstein uważał, powołując się na M. Vogta, że użyte w konstytucji słowo *trapezitas* było równoznaczne z *argentarii*⁶¹. Może to sugerować, że ci sami bankierzy byli określane raz greckim, raz łacińskim terminem, które traktowano jako tożsame⁶².

Należy więc uznać, że ta dość duża luka czasowa świadczy o tym, że termin grecki *τραπεζῖται* został zastąpiony łacińskim odpowiednikiem, a mianowicie *ar-*

61 A. v. Premerstein, 'Collectarii', «RE» 7 (1900), szp. 377.

62 Por. S. COGNETTI DE MARTIIS, *Banche, banchieri e usurai nelle commedie di Plauto (Continuazione)*, «Giornale degli Economisti» 5 (Anno 3), dicembre 1892, ser. 2, s. 539 i n.; M.V. GIAN-GRECO-PESSI, «*Argentarii*» e «*trapeziti*» nel teatro di Plauto, «AG» 201 (1981) s. 39 i n.; Laum, *Banken*, «RE», Supplementband IV (1924), szp. 72; L. NOUGARET, *Traité de métrique latine classique*, Paris 1963, s. 69; L. NADJO, *op. cit.*, s. 213. Zob. Także E. GUILLARD, *Les banquiers athéniens et romains. 'Trapézites' et 'argentarii'. Suivis du pacte de constitut en droit romain*, Paris-Lyon 1875, s. 30.

gentarii. Natomiast we wschodniej części cesarstwa rzymskiego, gdzie językiem dominującym stała się greka, pojawił się on ponownie i to w zlatynizowanej formie – *trapezitas*.

2. *Argentarii*

Wobec osób zajmujących się działalnością bankierską stosowano również nazwę łacińską *argentarii*⁶³. Prawdopodobnie pojawiła się ona w początkach republiki rzymskiej. Termin *argentarii* może wywodzić się od *argentum*, czyli srebra⁶⁴, jak również od zwrotu *argenti distractores*, czyli ten, który zmienia, wymienia pieniądze⁶⁵. Mogła ona być zatem tłumaczona jako „zmieniacze”. Takie rozumienie może wynikać z faktu, że skoro pierwszymi operacjami była wymiana pieniędzy, to nazwa musiała odzwierciedlać ten rodzaj działalności⁶⁶. Termin *argentarii* oznaczał więc przede wszystkim bankiera, ale także wekslarza, rzemieślnika wytwarzającego wyroby ze srebra czy sprzedawcę klejnotów. Zatem w różnych kontekstach był używany jako dotyczący bankierów⁶⁷ czy odnoszący się do srebra lub pieniędzy (*metalla*

- 63 Szersze rozważania etymologiczne – zob. E. FORCELLINI, ‘*Totius Latinitatis Lexicon*’, t. III, Patavii 1805, s. 76; Por. także ogólny słownik: ‘*Thesaurus Linguae Latinae*’, t. II, Lipsiae 1900, szp. 515 i n., s.v. *argentarius*. Zob. także H. HEUMANN, E. SECKEL, *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1895 (Nachdruck 1971), s. 41, s. v. *Argentarius*; A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953 (przedruk 1991), s. 366, s.v. *Argentarii*; O. SCHLIPPSCHUH, *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam 1974, s. 78; J. SONDEL, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 77–78, s.v. *argentarius*.
- 64 A. WALDE, J.B. HOFMANN, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, t. I–II, Neubearbeitete Auflage, J.B. HOFMANN, Heidelberg 1954³, s. 59, s. v. *argentum*; J. de Churruca, *Die Gerichtsberkiet des ‘praefectus urbi’ über die ‘argentarii’ im klassischen römischen Recht*, «ZSS» 108 (1991), s. 306; J. ANDREAU, ‘*Argentarius*’, «Der Neue Pauly» 1 (1996), szp. 1060.
- 65 W.T. KRAUT, *De argentariis et nummulariis commentatio*, Gottingae 1826, s. 136. Z nowszej literatury zob. M. САЙКО, *op. cit.*, s. 48; M. CHIAUDANO, *Banca. Cenni storici*, «NNDI» 2 (1957), s. 210.
- 66 Ch. Gabrielli, *Moneta e finanza in età repubblicana*, *cit.*, s. 71. Zdaniem Talamanki *argentarii* nie zajmowali się tego typu działalnością, gdyż stanowiła ona wyłącznie domenę *nummularii* (M. TALAMANCA, ‘*Argentarii*’, *cit.*, s. 940 i n.). Odmienny pogląd w tej materii głosił J. ANDREAU (*Banking and Business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 33 i n.).
- 67 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 477 i n. Por. F. BOBROWSKI (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. I, Wilno 1905, szp. 426, s.v. *argentarius*; Ł. KONCEWICZ, *Nowy słownik podręczny łacińsko-polski*, Warszawa 1908, s. 69, s. v. *argentarius*; M. PLEZIA, *Słownik łacińsko-polski*, t. I, Warszawa 1959, s. 252, s. v. *argentarius*; M. BARTOŚEK, *Римское право. Понятия. Термины*.

argentaria – kopalnie srebra)⁶⁸. Etymologicznie zbliżonym był termin *argenteus*, czyli srebrny pieniądz, denar. Natomiast *argentaria* oznaczała kantor bankiera (*argentariae tabernae*), lub kopalnie srebra, zaś ze zwrotem *instrumentum argentariae* utożsamiano księgi bankierskie.

Pierwsza wzmianka o *argentarii* pochodzi od Liwiusza.

Liv., *Ab urbe condita* 9, 40, 16: *Dictator ex senatus consulto triumphavit, cuius triumpho longe maximam speciem captiva arma praebuere. Tantum magnificentiae visum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum diuiderentur. Inde natum initium dicitur fori ornandi ab aedilibus cum tensae ducerentur. Et Romani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium usi sunt: Campani ad superbiam et odio Samnitium gladiatores, quod spectaculum inter epulas erat, eo ornatu armarunt Samnitiumque nomine compellarunt.*

Pozłacane tarcze, które zostały zdobyte na Samnitach, przekazano posiadaczom kantorów, znajdującym się na *Forum* dla ich ozdobienia (*aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum diuiderentur*).

Wydarzenie, o którym pisał historyk (Liv., *Ab urbe condita* 9, 40, 16) datuje się na 308 r.p.n.e.⁶⁹ M. Brożek i J. Wolski dowodzą, że triumf opisany przez Liwiusza miał miejsce w 310 lub w 309 r.p.n.e., za zwycięstwo pod Longulą. Poddają oni w wątpliwość, by Rzymianie tarcze okute złotem oddali bankierom dla ozdoby stanowisk. Na poparcie swej teorii dowodzą, że Liwiusz mija się z prawdą w swej relacji, gdyż ich zdaniem górale samniccy byli w zasadzie ubodzy i nie mogli mieć tarcz okutych złotem czy srebrem⁷⁰. Jednakże przekazanie ozdób celem udekorowania

Определения, [tłum.] Ю.В. Пресняков, Москва 1989, s. 50 i n., s.v. *argentarii*; J. PIENKOS, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1993, s. 46, s. v. *argentarius*.

68 G. MANNA (*Degli argentarii in diritto romano*, Lanciano 1886, s. 20 [= «AG» 37 (1886), s. 20 i n.]) uważał, że *argentarii* to przede wszystkim złotnicy. Bankierami stali się dopiero poprzez przyjmowanie złota i srebra do depozytu. Szczególnie ten aspekt uwypuklił w swej recenzji C. FERRINI, [w:] *Opere di Contardo Ferrini*, t. III, *Studi vari di diritto romano e moderno (sulle obbligazioni, sul Negozio giuridico, sulle Presunzioni)*, Milano 1929, s. 497. Natomiast L. MITTEIS (*Trapezitika, cit.*, s. 203 i n.) uważał *argentarii* za typowych bankierów rzymskich.

69 М. САЙКО, *op. cit.*, s. 48.

70 Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi VI–X*, przełożył A. KOŚCIÓLEK, komentarz J. WOLSKI, M. BROŻEK, opracował M. BROŻEK, Kraków 1971, s. 203, przyp. 135 i 136.

stanowisk jest wielce prawdopodobne. Bankierzy prowadzili swoje przedsiębiorstwa (*mensae argentariae*) na *Forum* lub w innych miejscach publicznych, oferując swoim klientom szereg usług, przede wszystkim w zakresie udzielania pożyczek i przechowywania powierzanych im pieniędzy⁷¹. Od tego czasu bankierzy rozszerzali zakres swej działalności, a w konsekwencji pod koniec III w. oraz w początku II w.p.n.e. wykonywali szeroki wachlarz czynności i operacji finansowych⁷².

Bankierów, określanych jako *argentarii*, można znaleźć również w komediach Plauta. Termin ten wydaje się być wyraźnie związany z bankierem czy wręcz lichwiarzem. Bohaterów komedii dokonujących operacji bankierskich Plaut określa także: *fenerator*, *danista* i *trapezita*. Stosuje zatem zamiennie zlatynizowaną terminologię grecką i łacińską⁷³. W każdym jednak przypadku o znaczeniu tych terminów decydował kontekst, w jakim występowały. Natomiast do wyspecjalizowanych bankierów Plaut konsekwentnie używa zamiennie określeń *argentarii* i *trapezitas*⁷⁴. W komediach *Epidicus* oraz *Curculio* możemy zidentyfikować osoby bankierów. Jednakże w tych sztukach Plaut przedstawiał bankiera jako postać nienawistną. W *Curculio* tytułowy bohater wyraźnie stawiał na równi bankierów i stręczycieli⁷⁵. Może to wynikać z dążności komediopisarza do przejaskrawiania postaci i pokazywania nieaprobowanych społecznie cech i zachowań: zachłanności na pieniądze i natręstwa w ich odzyskiwaniu. Jednakże nie zawsze Plaut przypisywał im cechy tak nieprzychylnie. Lyko w *Curculio* przedstawiał dość pozytywnie tę grupę zawodową⁷⁶. Co prawda on sam był bankierem, ale w podobnym tonie utrzymana była również wypowiedź Kappadoxa z tej samej komedii.

71 M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n.; J. OEHLER, 'Argentarii' (1), *cit.*, szp. 706–710; P. HABEL, 'Argentarii' (2), *cit.*, szp. 710–711). Szerzej zob. G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, 138 i n.; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, *cit.*, s. 207 i n.; E. STOLFI, *Studi sui "Libri ad edictum" di Pomponio: Contesti e pensiero*, «Collana della Rivista di Diritto Romano», /www. ledonline. it /rivistadirittoromano/, Maggio 2001, s. 483 i n. Por. S. DESIDERATO, 'Feminae argentariae?', «SDHI» 64 (1998), s. 493–502.

72 O czynnościach oferowanych klientom przez bankierów rzymskich traktuje rozdział II.

73 Wobec osób zajmujących się działalnością bankierską preferuje *argentarius* i *trapezita* – zob. L. NADJO, *op. cit.*, s. 216.

74 E. COSTA, *Il diritto privato romano nelle commedia di Plauto*, Roma 1968, s. 307.

75 Plaut., *Curculio* 499. Por. Plaut., *Mostellaria* 657.

76 Plaut., *Curculio* 370. Zob. G. PRZYCHOCKI, 'Plautus', *cit.*, s. 339 i n.

Plaut., *Curculio* 679: *Argentariis male credi qui aiunt, nugas praedicant: nam et bene et male credi dico; id adeo ego hodie expertus sum. non male creditur qui numquam reddunt, sed prorsum perit. vel ille, decem minas dum solvit, omnis mentas transiit. postquam nil fit, clamore hominem posco: ille in ius me vocat; pessume metui, ne mihi hodie apud praetorem solveret. verum amici compulerunt: reddit argentum domo.*

Bohater używał terminu *argentarius*, odnosząc się do operacji lokowania pieniędzy u bankiera. Kappadox rozpatrywał korzyści i negatywne skutki z powierzenia pieniędzy bankierowi i doszedł do wniosku, że łatwiej jest przekazać pieniądze, a trudniej je odzyskać. Zatem Kappadox celowo i świadomie używał terminu *argentarius* na oznaczenie bankiera, który profesjonalnie i przypuszczalnie zawodowo dokonywał operacji bankierskich.

W okresie prawa klasycznego możemy znaleźć wzmianki w rzymskiej literaturze nieprawniczej o osobach zajmujących się działalnością bankierską. W szczególności Swetoniusz, opisując życie cesarza Augusta, przytaczał pogłoskę, że dziadek cesarza Augusta był bankierem określanym terminem *argentarius*.

Suet., *Vita divi Augusti* 3: *C. Octavius pater a prinipio aetatis et re et existimatione magna fuit, ut equidem mirer hunc quoque a nonnullis argentarium atque etiam inter divisores operasque compestris proditum; amplis enim innutritus opibus, honores et adeptus est facile et egregie administravit.*

Historyk stwierdzał, że ojciec Augusta Gajusz Oktawiusz cieszył się powszechnym poważaniem i posiadał dostateczne zabezpieczenie finansowe. Dziwił się więc Swetoniusz, na tle tych okoliczności, że wielu pisarzy posądzało rodzica pierwszego Princepsa o przynależność do bankierów, agentów wyborczych czy wręcz pośredników politycznych. Przypuszczalnie *argentarii* nie cieszyli się wtedy powszechnym zaufaniem i stąd zdziwienie historyka, jak można było zaliczyć w poczet takich ludzi ojca Oktawiana Augusta. Także Swetoniusz w innym miejscu *Vita divi Augusti* przytaczał pewien incydent związany z terminem *argentarius*, który miał miejsce w Rzymie w okresie rządów cesarza Augusta.

Suet., *Vita divi Augusti* 70: *Nam et proscriptionis tempore ad statuam eius ascriptum est: "Pater argentarius, ego Corintharius".*

W czasie proskrypcji na posągu Oktawiana Augusta dopisano rzekomą wypowiedź cesarza, że ojciec jego był bankierem (*argentarius*), zaś on sam kazał siebie nazywać *Koryntiaris*. Ten żart był podobno związany z zamiłowaniem do kosztownych sprzętów, a w szczególności naczyń korynckich. Zatem w czasie proskrypcji, gdy miał umieścić pewne osoby na liście proskrybowanych, a w akcie zemsty pojawił się taki napis na posągu Oktawiana Augusta. Stanowił on swego rodzaju posądzenie, że proskrybował niewinnych po to, aby zdobyć ich wazy korynckie. Można zatem zauważyć, że *argentarii* nie cieszyli się zaufaniem społecznym i w związku z tym nawet Swetoniusz zauważył, że określenie w ten sposób przodka Pierwszego Princepsa miało na celu dyskredytację jego dobrego imienia w oczach obywateli Rzymu. Ponadto wypowiedź historyka dowodzi, że owi bankierzy byli znani w czasach panowania Oktawiana Augusta.

Także terminu *argentarius* na określenie bankiera używał Gaius.

G. 4, 64: *Alia causa est illius actionis, qua argentarius experitur: nam is cogitur cum compensatione agere, et ea compensatio verbis formulae exprimitur, adeo quidem, ut / itaque (?) / ab initio compensatione facta minus intendat sibi dari oportere. Ecce enim si sestertium X milia debeat titio, atque ei XX debeantur, sic intendit: si paret titium sibi X milia dare oportere amplius quam ipse titio debet.*

G. 4, 67: *Item vocatur in deductionem et id, quod in diem debetur, compensationem autem hoc solum, quod praesenti die debetur.*

G. 4, 68: *Praeterea compensationis quidem ratio in intentione ponitur; quo fit, ut si facta compensatione plus nummo uno intendat argentarius, causa cadat et ob id rem perdat. Deductio vero ad condemnationem ponitur, quo loco plus petenti periculum non intervenit; utique bonorum emptore agente, qui licet de certa pecunia agat, incerti tamen condemnationem concipit.*

Jurysta, omawiając instytucję kompensacji, odnosił się do jej stosowania przez bankiera⁷⁷. Był to szczególny rodzaj potrącenia, a mianowicie w *iudicium stricti*

77 Rozważania Gaiusa o kompensacji zostały zawarte w § 61–68 jego Instytucji. Por. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 41 i n.; F. LA ROSA, *Una legge sconosciuta a favore degli 'argentarii'*, «Iura» 57 (2008–2009), s. 91. W. ROZWADOWSKI tłumaczy termin *argentarius* jako bankier – zob. 'Fontes Iuris Cognoscendi' I, 'Gai Institutiones', (tłum.) W. ROZWADOWSKI, Poznań 2003, s. 171. Por. także E. POSTE, 'Gaii institutionum iuris

iuris. Bankier (*argentarius*), który pozwał swego klienta o należne mu świadczenie, powinien swą wierzytelność zredukować o dług, jaki miał u swojego klienta i pozwać go tylko o pozostałą różnicę (*agere cum compensatione*). Kompensacja bankiera, w odróżnieniu od kompensacji w *iudicium bonae fidei*, znajdowała swój wyraz w formułce procesowej, a ściślej mówiąc w jej *intentio*.

Przedmiotem jej mogły być jednak tylko rzeczy tego samego rodzaju, wymagane przez obie strony procesowe. Nieuwzględnienie wzajemnych roszczeń pozwanego w skardze bankiera narażałoby tego ostatniego na *plus petitio*, a tym samym groziłoby oddaleniem powództwa w całości, nie zaś w części odpowiadającej wierzytelności pozwanego⁷⁸. Zatem *argentarius* jako profesjonalista musiał wykazać się należytą starannością, nawet pozywając swego klienta. Gdy nie zastosował kompensacji lub dochodził tylko o jedną monetę za dużo, następowało oddalenie powództwa. W innym fragmencie Gaiusa z czwartej księgi Instytucji znajdujemy wzmiankę o bankierze określanym także terminem *argentarius*.

G. 4, 126A: *Item si argentarius pretium rei, quae in auctionem venerit, persequatur, obicitur ei exceptio, ut ita demum emptor damnetur, si ei res quam emerit tradita est; et est iusta exceptio. Sed si in auctione praedictum est, ne ante emptori res traderetur, quam si pretium solverit, replicatione tali argentarius adiuvatur: aut si praedictum est, ne aliter emptori res traderetur, quam si pretium emptor solverit.*

Omawiany przypadek wiąże się ze sprzedażą aukcyjną⁷⁹. Bankierowi (w tym przypadku określanemu terminem *argentarius*) dochodzącemu ceny rzeczy sprzedanej na licytacji nabywca może przeciwstawić zarzut, że zostanie zasądzony tylko wtedy, gdy rzecz, którą kupił, została mu już wydana. Taki zarzut – zauważa Gaius –

civilis commentarii quattuor' or elements of Roman law by Gaius, Oxford 1890, § 61–68.

78 W. OSUCHOWSKI, *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales à Rome et sa condition juridique dans la compensation a la lumière du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, *cit.*, s. 67–80; tenże, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 41 i n.; W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. I. Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, *cit.*, s. 4. O kompensacji *stricti iuris* zob. W. ROZWADOWSKI, *cit.*, s. 25 i n.

79 Zob. N. DONADIO, *Le auctiones private all'epoca di Plauto. Consuetudini, regole, pratiche delle vendite all'asta nel mondo romano e loro tracce nella palliata latina*, [w:] *Diritto e teatro in Grecia e a Roma* (a cura di) E. CANTARELLA e L. GAGLIARDI, Milano 2007, s. 139. Por. S. VIARO, *Corrispettività e adempimento nel sistema contrattuale Romano*, Padova 2011, s. 122 i n.

jest słuszny. Lecz jeśli w czasie licytacji zapowiedziano z góry, że rzecz nie zostanie wydana nabywcy przed zapłaceniem ceny, bankier może przeciwstawić ewentualnemu zarzutowi nabywcy *replicatio*, w której przypomina istnienie i treść takiej stosownej *praedictio*. Zatem Gaius, używając terminu *argentarius*, miał na myśli profesjonalnego bankiera, który był prawem zobligowany do określonych zachowań. Ich nie spełnienie powodowało możliwość zastosowania sankcji wobec bankiera.

Argentarii prowadzili więc swoje operacje do połowy III w.n.e.⁸⁰, co zostało potwierdzone w źródłach prawnych, a przede wszystkim w urywkach pism jurystów rzymskich umieszczonych w Digestach⁸¹, później zaś nie byli obecni w życiu gospodarczym starożytnego Rzymu⁸².

80 E. SAGLIO, 'Argentarii', «DS» 1. 2 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 106. Jako datę graniczną J. ANDREAU wymienia rok 260 n.e. Zob. J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 33. Zob. F. GIMÉNEZ BARRIOCANAL, *La actividad económica en el Derecho Romano. Análisis contable*, Madrid 2003, s. 40 i n.

81 M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ (*La banca en Roma*, cit., s. 1542 i n.) przeanalizował częstotliwość użycia terminu *argentarius* przez jurystów w Digestach. Z jego badań wynika, że na 39 prawników, których fragmenty pism umieszcili kompilatorzy w tym zbiorze (zob. ostatnio o tym pisał M. KURYŁOWICZ, *Justynian i prawie 40 jurystów* [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Ciągwie w siedemdziesięciolecie urodzin*, (red.) A. LITYŃSKI, M. MIKOŁAJCZYK, T. ADAMCZYK, A. DROGOŃ, W. ORGANIŚCIAK, Katowice - Kraków 2009, s. 377 i n.) najczęściej, bo aż 32 razy możemy znaleźć go w pismach Ulpiana. Także Gaius (4 razy), Labeo (1 raz), Papinian (4 razy), Paulus (9 razy), Pomponiusz (1 raz) i Scaewola (6 razy) użyli terminu *argentarius*.

82 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, Roma 1997, s. 148.

Bankierzy nazywani *argentarii* pojawili się ponownie u schyłku IV w.n.e.⁸³, podejmując czynności bankierskie⁸⁴. W konstytucjach cesarskich imperatorzy kierują do nich swoje regulacje⁸⁵.

- 83 J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. IV, *Indices. Liste des collèges connus, leur organisation intérieure, leur caractère religieux, funéraire et public, leurs finances*, Louvain 1900, s. 8; C. ROUECHÉ, *op.cit.*, s. 37 i n.; J.-M. CARRIÉ, *Les métiers de la banque entre public et privé (IVe-VIIe siècle)*, [w:] *Finanza e attività bancaria tra pubblico e privato nella tarda Antichità. Definizioni, normazione, prassi. Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XII Convegno Internazionale (Perugia, 11-14 ottobre 1995)*, Napoli 1998 [1999], s. 65 i n.; A. TORRENT, *Actividad bancaria e inflación en época diocleciana-constantiniana*, *cit.*, s. 80 i n.
- 84 A. DÍAZ BAUTISTA, *La prohibición de ser arrendatarios los clérigos de Nov. Just. 123,6*, «AHDE» 49 (1979), s. 721; tenże, *Notas sobre el aseguramiento de obligaciones en la legislación justiniana*, «AHDE» 50 (1980) s. 683 i n.; tenże, *Les garanties bancaires dans la législation de Justinien*, «RIDA» 29 (1982), s. 166 i n.; tenże, *L'intercession des femmes dans la législation de Justinien*, «RIDA» 30 (1983), s. 81 i n.; tenże, *Estudios sobre la banca bizantina (negocios bancarios en la legislación de Justiniano)*, Murcia 1987, s. 2 i n.; G. LUCHETTI, *Banche, banchieri e contratti bancari. Osservazioni a proposito di una recente ricerca di A. Díaz Bautista*, «BIDR» 94-95 (1991-1992), s. 449 i n.; F. LA ROSA, *La pressione degli 'argentarii' e la riforma giustiniana del 'constitutum debiti'* (C. 4, 18, 2, 2), [w:] *Nozione formazione e interpretazione del diritto. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*, t. I, (ed.) S. ROMANO, Napoli 1997, s. 445 i n.; P.I. CARVAJAL R., *'Receptum argentarii' (I). Nota sobre las garantías bancarias abstractas en el Derecho Romano y Justiniano*, «Ars Boni et Aequi» 1 (2005), s. 129 i n.
- 85 C. Th. 12, 1, 37 : IMPP. CONSTANTIUS ET CONSTANS. *ad placidum praefectum praetorio. cautum est, ut, quicumque orti ex decurionibus sese ad militiam contulissent, in quibuscumque stipendiis deprehensi nulla absolvi praerogativa temporis possint, sed ordinibus quos reliquerant traderentur. hoc et in calcariensibus et fabricensibus et argentariis observetur, ut, quicumque obnoxii officiis vel muneribus civilibus ex supra dictis fabricis fuerint, curiae restituti nec impetrato rescripto liberentur.* DAT. V KAL. IUNIAS LEONTIO ET SALLUSTIO CONSS. [344 mai. 28]; C. 10, 66, 1: IMPERATOR CONSTANTINUS. *Artifices artium brevi subdito comprehensarum per singulas civitates morantes ab universis muneribus vacare praecipimus, si quidem ediscendis artibus otium sit accommodandum, quo magis cupiant et ipsi peritiores fieri et suos filios erudire. et est notitia ista: architecti medici mulomedici pictores statuarii marmorarii lectarii seu laccarii clavicarii quadrigarii quadratarii (quos graeco vocabulo li-vovyktas appellant) structores (id est aedificatores) sculptores ligni musarii deauratores albini (quos graeci kkoniatasc appellant) argentarii Barbar icarii diatretarii aerarii fusores signarii fabri braccarii aquae libratores figuli (qui graece kerameis dicuntur) aurifices vitrearum plumarii specula rii eborarii pelliones fullones carpentarii sculptores dealbatores cusores linarii tignarii blattearii (id est petalourgoi).* CONSTANT. A. AD MAXIMUM PP. <A 337 D. IIII NON. AUG. FELICIANO ET TITIANO CONSS.>; C. 1, 2, 9 pr.: IMPERATORES THEODOSIUS, VALENTINIANUS. *Qui sub praetextu decanorum seu collegiatorum, cum id munus non impleant, aliis se muneribus conantur subtrahere, eorum fraudibus credidimus obviandum, ne quis specie muneris, quod minus exsequitur, alterius muneris oneribus relevetur, ne argentariorum vel nummulariorum munera declinentur ab his, qui dici tantum collegiati vel decani festinant.* THEODOS. ET VALENTIN. AA. CYRO PU. <A 439 D. X K. APRIL. THEODOSIO XVII ET FESTO CONSS.>.

Znany był bankier *Iulianus Argentarius*⁸⁶ z Rawenny, fundator kościoła S. Vitale. Również w tłumaczeniu łacińskim nowel justyniańskich oraz w *Edicta* Justyniana występował termin *argentarii*⁸⁷. Może to też sugerować, że to właśnie było podstawowe określenie stosowane wobec osób podejmujących czynności bankowe.

Termin *argentarii* był używany dla oznaczenia osób, które w sposób profesjonalny zajmowali się działalnością bankierską⁸⁸. W źródłach jurydycznych i rzymskiej literaturze nieprawniczej wykorzystywano go, by przede wszystkim ukazywać szczególne obowiązki ciężące na bankierach⁸⁹. Terminem *argentarii* posługiwali się juryści także w celu określenia konieczności ich udziału w życiu społecznym z punktu widzenia użyteczności publicznej⁹⁰. Również obowiązek dokonywania wpisów w *codices rationum*⁹¹, szczególna procedura przy kompensacji⁹², czy nadzór ze strony państwa był przynależny tej kategorii bankierów⁹³. Rzadko juryści odnosili się do istoty operacji bankierskich, które były podejmowane również przez inne grupy społeczne.

3. *Mensarii*

Mensarius, jako jeden z terminów określających rzymskich bankierów, może być łacińskim odpowiednikiem greckiego *trapezites*⁹⁴. Skoro pochodzenie etymolo-

86 S.J.B. BARNISH, *The Wealth of 'Iulianus Argentarius': Late antique Banking and the Mediterranean Economy*, «Byzantion» 55 (1985), s. 5 i n.

87 Nov. 136; Ed. J. 9. W *'Corpus Iuris Civilis'*, t. III, Lipsiae 1853, (ed.) D. ALBERTUS, D. MAURITIUS FRATRES KRIEGLII znajdujemy takie właśnie tłumaczenie tych nowel. Zob. także G. PLATON, *Les banquiers dans la législation de Justinien*, «NRHD» 33 (1909), s. 5–25, 137–181, 289–338, 434–480; i 35 (1911), s. 158–188.

88 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 477 i n. Por. A.M. GIOMARO, «*Actio in factum adversus argentarios*», «Studi Urbinati» 45 (1976–77), s. 53–100. Zob. także A. SZYMAŃSKA, *Actio civilis in factum – actio praescriptis verbis w Responsach Labeona*, «Studia Iuridica» 41 (2003), s. 293 i n.

89 D. 2, 13, 13.

90 D. 16, 3, 8.

91 D. 2, 13, 4 pr.; D. 2, 13, 10 pr..

92 G. 4, 61–68.

93 D. 1, 12, 2.

94 E.C. HABICHT, *Synonymisches. Handwörterbuch der Lateinischen Sprache für Angehende Philo-*

giczne tego słowa składało się więc z *trapeza* – stołu, lady (kantoru) i z przyrostka *ites*⁹⁵, to prawdopodobnie tak też było z pochodzeniem etymologicznym terminu *mensarius*. Składał się on więc z wyrazu *mensa*⁹⁶ oznaczającego stół, budę kupiecką, kram, ławę bankierską, bank (*dare ad mensam* – włożyć na procent), oraz przyrostka *ius*, który odnosił się do funkcji i służyłby wskazaniu właściwego zawodu. Zatem pokazywałby, że chodziło o czynności wykonywane za stołem, a osobą podejmującą operację w znaczeniu bankowym byłby właśnie *mensarius*. Termin ten oznacza więc z jednej strony bankiera, wekslarza, lichwiarza czy stołownika, zaś z drugiej urzędnika zarządzającego kasą państwową⁹⁷.

Terminu *mensarius* używał Tytus Liwiusz i to właśnie z *Ab urbe condita* pochodzi pierwsza wzmianka o *mensarii*. Historyk przekazał (Liv., *Ab urbe condita* 7, 21)⁹⁸, że komisja *quinqueviri mensarii* została powołana na mocy ustawy, któ-

logen, Lemgo 1829, s. 101; W.H. GROSS, 'Mensarius', «Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike» 3 (1969), szp. 1225; L. NADJO, *op. cit.*, s. 211.

95 R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, *cit.*, s. 40 i n.; tenże, *Les origines antiques de la banque des dépôts: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, *cit.*, s. 142 i n. Por. M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej*, *cit.*, s. 12. Zob. także J. ANDREAU, 'Mensarius', «Der Neue Pauly» 7 (1996), szp. 1252.

96 O pochodzeniu terminu od wyrazu *mensa* zob. L. NADJO, *op. cit.*, s. 212, przyp. 4. Szersze rozważania etymologiczne - E. FORCELLINI, 'Totius Latinitatis Lexicon', t. III, Patavii 1805, s. 76; 'Thesaurus Linguae Latinae', t. VI, Lipsiae 1900, szp. 745 i n., s.v. *mensarius*. Por. Kruse, 'Mensa', «RE» 29 (1931), szp. 937 i n.; W.H. GROSS, 'Mensa', «Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike» 3 (1969), szp. 1225.

97 E.C. HABICHT, *Synonymisches*, *cit.*, s. 100. G. MANNA (*Degli argentarii in diritto romano*, Lanciano 1886, s. 13 i n.) uważał, że słowo *mensarii* odnosiło się do *nummularii*. Z nimi należało utożsamiać *mensularii* i *collybistae*. Bankierami stali się poprzez przyjmowanie złota i srebra do depozytu. Te koncepcje G. MANNY nie uszły uwadze recenzentowi jego pracy, C. FERRINIEMU, [w:] *Opere*, *cit.*, t. III, Milano 1929, s. 497.

98 Liv., *Ab urbe condita* 7, 21: *Inclinatis semel in concordiam animis novi consules fenebrem quoque rem, quae distingere una animos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. Meriti aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent; fuere autem C. Duillius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius et T. Aemilius. Qui rem difficillimam tractatu et plerumque parti utriusque, semper certe alteri gravem cum alia moderatione tum impendio magis publico quam iactura sustinuerunt. Tarda enim nomina et impeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positus dissolvit, ut populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum pretiis liberauit, ut non modo sine iniuria sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens aeris alieni sit.*

rej wnioskodawcami byli konsulowie (*novi consules fenebrem quoque rem, quae distinere una animos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt*). Powołana komisja pięciu obywateli miała pomóc plebejuszom w przezwyciężeniu trudności ekonomicznych⁹⁹. Jej głównym zadaniem było więc rozwiązanie problemu zadłużenia obywateli¹⁰⁰. Zatem Liwiusz opisał treść ustawy, w tytule której byli *mensarii*, powołującej do życia swego rodzaju bank publiczny (*mensa publica*)¹⁰¹, czyli komisję *quinqueviri mensarii* działającą w imieniu i na rzecz państwa¹⁰². Kolejne wzmianki o *mensarii* pochodziły również od Liwiusza. W Liv., *Ab urbe condita* 23, 21 omawiał plebiscyt określany jako *lex Minucia de triumviris mensariis* z 216 r.p.n.e.¹⁰³ Zatem Liwiusz przytaczał terminologię użytą w plebiscycie wobec komisji *triumviri mensarii*¹⁰⁴, czyli komisji trzech nadzwyczajnych urzędników w celu opanowania kryzysu spowodowanego brakiem pieniędzy w obiegu (*propter penuriam argenti*). Liwiusz w kolejnych fragmentach swojej historii wspominał o tym urzędzie (Liv., *Ab urbe condita* 24, 18¹⁰⁵ czy Liv., *Ab urbe*

99 Szersze rozważania w tej materii w dalszej części pracy.

100 Była to specjalna komisja – zob. T.R.S. BROUGHTON, *The magistrates of the Roman Republic*, t. I, New York 1951, s. 126. Zob także R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, cit., s. 40 i n.; tenże, *Les origines antiques de la banque des dépôts: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, cit., s. 156 i n.

101 Zob. rozważania J. MARQUARTDA, *De l'organisation financière chez les Romains*, cit., s. 79.

102 G. WESENER, 'Quinqueviri', «RE» 47 (1963), szp. 1168; P. Niczyporuk, 'Mensarii', *bankers acting for public and private benefit*, «Studies in Logic, Grammar and Rhetoric» 2011, 24 (37), s. 105 i n.; tenże, 'Mensarii' – как банкиры, «Miscellanea Historico - Iuridica» 9 (2012), s. 29 i n.

103 Liv., *Ab urbe condita* 23, 21: *Et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii rogatione M. Minucii tribuni plebis facti, L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. Et dumviri creati M. et C. Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt; et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantini demortui et L. Aemili Pauli consulis et Q. Aeli Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.*

104 H. STRASBURGER, 'Triumviri', «RE» 2. 13 (1939), szp. 519; R. PANKIEWICZ, *Relacje wartości złota i srebra w republikańskim systemie monetarnym starożytnego Rzymu*, «Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia» 13 (1983), s. 28 i n.

105 Liv., *Ab urbe condita* 24, 18: *Convenere deinde domini eorum quos Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat arcensitosque se ab triumviris mensariis esse dixerunt ut pretia servorum acciperent; ceterum non antequam bello confecto accepturos esse. Cum haec inclinatio animo-*

condita 26, 36¹⁰⁶). Liwiusz umiejscawiał *mensarii* wśród urzędników zasiadających w pięcioosobowych czy trzyosobowych kolegiach powołanych do działania w imieniu i na rzecz państwa. Zatem od IV wieku p.n.e. *mensarii* byli swego rodzaju publicznymi urzędnikami bankowymi¹⁰⁷.

L. Nadio sugerował, że termin *mensarius* był praktycznie nieznanym i nieużywanym w rzymskiej literaturze nieprawniczej z wyjątkiem Tytusa Liwiusza¹⁰⁸. Podobnie uważali B. Кравец, O.O. Кравец¹⁰⁹. Dodatkowo twierdzili, że to właśnie ten termin może zastępować zapożyczony z greckiego *trapezites*. Jednakże poza Tytusem Liwiuszem ciekawą wzmiankę o *mensarii* możemy znaleźć już u Cycerona.

rum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret, pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum coepatae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus qui deferebant quam in publica fide; inde si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quaestore perscriberetur. Manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium acciperet, mercennariumque increpantes vocarent qui accepisset.

- 106 Liv., *Ab urbe condita* 26, 36: *Cum in hac difficultate rerum consilium haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestet, ita ad omnia quae dura atque aspera essent subeunda ducem debere esse. 'si quid iniungere inferiori velis, id prius in te ac tuos si ipse iuris statueris, facilius omnes obedientes habeas; nec impensa grauis est, cum <ex> ea plus quam pro virili parte sibi quemque capere principum vident. Itaque <si> classes habere atque ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione remiges dare, nobismet ipsi primum imperemus. Aurum argentum <aes> signatum omne senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et filio bullam et quibus uxor filiaeve sunt singulas uncias pondo auri relinquunt: argenti qui curuli sella sederunt equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint: ceteri senatores libram argenti tantum: aeris signati quina milia in singulos patres familiae relinquamus: ceterum omne aurum argentum aes signatum ad triumviro mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria conlatio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulandum animos primum equestri ordinis, dein reliquae plebis. Hanc unam viam multa inter nos conlocuti consules invenimus; ingredimini dis bene iuvantibus. res publica incolumis et privatas res facile salvas praestat: publica prodendo tua nequiquam serves. 'In haec tanto animo consensum est ut gratiae ultro consulibus agerentur. Senatu inde misso pro se quisque aurum argentum et aes in publicum conferunt, tanto certamine iniecto ut prima aut inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse ut nec triumviri accipiundo nec scribare referendo sufficerent. Hunc consensum senatus equester ordo est secutus, equestri ordinis plebs. ita sine edicto, sine coercitione magistratus nec remige in supplementum nec stipendio res publica egiit; paratisque omnibus ad bellum consules in provincias profecti sunt.*

107 Hug, 'Mensarii', «RE» 29 (1931), szp. 948.

108 L. NADJO, *op. cit.*, s. 211.

109 B. КРАВЕЦ, O.O. КРАВЕЦ, *op. cit.*, s. 57 i n. Podobnie M. САЙКО, *op. cit.*, s. 47.

Cic., *pro L. Flacco* 44: *Cum civitate mihi res est acerrima et conficientissima litterarum, in qua nummus commoveri nullus potest sine quinque praetoribus, tribus quaestoribus, quattuor mensariis, qui apud illos a populo creantur. Ex hoc tanto numero deductus est nemo.*

W mowie, w której orator bronił Lucjusza Waleriusza Flakkusa¹¹⁰, mamy obraz bardzo prężnej *civitas*, gdzie można odnaleźć, jego zdaniem, zdrowe, biurokratyczne zasady. Sporządza się tam mnóstwo dokumentów przypuszczalnie na okoliczność wykonywanych zadań publicznych, zaś nad wydatkowaniem pieniędzy czuwa wielu urzędników. Wśród tych właśnie urzędników wybieranych przez lud, w liczbie pięciu pretorów oraz trzech kwestorów, znajdowało się również czterech bankierów publicznych (*quattuor mensariis*). Cynceron ubolewał, że żaden z tych urzędników nie jest świadkiem w procesie Lucjusza Waleriusza Flakkusa¹¹¹. Zatem orator umiejscawiał *mensarii* wśród urzędników zasiadających w czteroosobowych kolegiach¹¹², powołanych do działania w imieniu i na rzecz państwa (*quattuor mensariis*).

Wzmianka o *mensarii* występuje również u Swetoniusza.

Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4: *Cassius quidem Parmensis quadam epistola non tantum ut pistoris, sed etiam ut nummulari nepotem sic taxat Augustum: Materna*

110 Cynceron wystąpił w jego obronie w październiku 59 r.p.n.e. (Por. M. GELZER, *Tulius*, «RE» 7 A 1 (1939), szp. 827–1091). Flakkus sprawował urząd pretora (F.X. RYAN, *The Praetorship of L. Roscius Otho*, «Hermes» 125 (1997), s. 236–240), a po jego zakończeniu zarządzał w 62 p.n.e. jako propretor prowincją Azją. Tam miał dopuścić się wielu zdzierstw, za co został oskarżony w procesie *de repetundis* przez Decimusa Leliusza (F. MÜNZER, *Laelius* (6), «RE» 12 (1942), szp. 411). Zob. także J. LEZIUS, *Comperendinatio bei Cicero pro Flacco?*, «Philologus» 60 (1901), s. 593–600; K. KUMANIECKI, *Cynceron i jego współcześni*, Warszawa 1989, s. 263 i n.; M.C. ALEXANDER, *Trials in the late Roman Republic, 149 BC to 50 BC*, Toronto 1990, s. 122 i n. szerzej o procesach *de repetundis* zob. W. MOSSAKOWSKI, *The crimen repetundarum. The Analysis of the Juridical Sources of Roman Republic*, «EOS» 81 (1993), fasc. 2, s. 213–221; tenże, *Accusator w rzymskich procesach de repetundis w okresie republiki*, Toruń 1994, s. 27 i n.; P. KOŁODKO, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012, s. 104 i n. Por. także V. PALADINI, *Cicerone retore e oratore*, [w:] *Cicerone, scritti commemorativi pubblicati nel bimillenario della morte*, Istituto di studi romani, Roma 1961, s. 119–173 oraz M. FUHRMANN, *Cicero and the Roman Republic*, Oxford-Cambridge 1992, *passim*.

111 By uzyskać wyrok niewinniający Cynceron podważał wiarygodność zeznań licznych, zeznających w procesie świadków – por. K. KUMANIECKI, *Cynceron i jego współcześni*, *cit.*, s. 263 i n.

112 Zob. rozważania O. ROBINSON, *Fire Prevention at Rome*, «RIDA» 24 (1977), s. 379 i n.

tibi farinast ex crudissimo Ariciae pistrino: hanc finxit manibus collybo decoloratis Nerulonensis mensarius.

Historyk przytacza list Kasjusza z Parmy, w którym obelżywie obrażał on przodków Augusta. Autor listu twierdził, że dziadkiem Princepsa był wekslarz z Nerulum, który ożenił się z córką piekarza z Arycji i z tego małżeństwa urodził się ojciec Augusta.

Fragment autorstwa Swetoniusza może być wskazówką, że *mensarii* z bankierów publicznych stali się bankierami prywatnymi. Ponadto pojawił się tam termin *nummularius*, który może sugerować kilka hipotez. Być może obu słów używano zamiennie, gdyż zarówno *nummularii*¹¹³, jak i *mensarii* zajmowali się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa. Przypuszczalnie w okresie opisywanym przez Swetoniusza mógł nastąpić swego rodzaju zanik wyspecjalizowanych obszarów działalności bankierskiej i wszelkie osoby zajmujące się tą działalnością określano terminologią traktowaną jako tożsamą. Co prawda u historyka, właśnie odnośnie do osoby dziadka Oktawiana Augusta, pojawił się również termin *argentarius* (Suet., *Vita divi Augusti* 3), to raczej nie jest przekonującym dowodem, że używano ich zamiennie. W cytowanym fragmencie mogła wystąpić drobna pomyłka, a jego autorowi chodziło o inny termin związany z osobami zajmującymi się działalnością bankierską bardzo zbliżony do *mesarii* - *mensularus*. Mógł natomiast Swetoniusz uznać za tożsame słowa *mensarius* i *nummularius*. Poparciem tej tezy może być fragment Festusa.

Fest., s. v. *Mensari*, L. 112: *Mensari nummulari*.

Nummularii początkowo zajmowali się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa, a następnie dokonywali innych czynności wchodzących w zakres *mensa argentaria*¹¹⁴. Z bankierów publicznych stali się prywatnymi, a zatem

113 Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie, [w:] *Psucie pieniądza europie środkowo wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja-Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23–30.

114 Por. M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n. Zob. także A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, *cit.*, s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 495 i n.; J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, *cit.*, s. 137 i n.; J.F. RODRÍGUEZ NEILA, C. GONZÁLEZ ROMÁN, J. MANGAS,

uprawnione może być użycie zamienne terminów *nummularius* i *mensularius*. Natomiast *mensarii* byli urzędnikami państwowymi budzącymi powszechny szacunek i porównanie ich z pogardzanymi profesjami, a nazywanie ich po prostu pogardliwie wekslarzami czy lichwiarzami nie licuje z godnością ich urzędu.

4. *Mensularii*

Termin *mensularius* był mylony lub wręcz utożsamiany z terminem *mensarius*. Występuje w leksykonach jako synonim bankiera, wekslarza czy lichwiarza. Termin ten pochodził od słowa *mensula*¹¹⁵ i oznaczał prywatnego bankiera, który prowadził swoje operacje na *Forum*. Nie należy jednak mylić *mensularii* z *argentarii*¹¹⁶. Ci ostatni byli prywatnymi bankierami, prowadząc operacje w imieniu swych klientów, choć - jak *mensularii* - czynili je przy stołach lub kramach przygotowanych przez państwo na *Forum*.

O *mensularii* mamy wzmianki w Digestach.

D. 2, 14, 47 (*Scaevola libro primo digestorum*) 1. *Lucius Titius Gaium Seium mensularium, cum quo rationem implicitam habebat propter accepta et data, debitorem sibi constituit et ab eoepistulam accepit in haec verba: "ex ratione mensae, quam mecum habuisti, in hunc diem ex contractibus plurimis remanserunt apud me ad mensam meam trecenta octaginta sex et usurae quae competierint. Summam aureorum, quam apud me tacitam habes, refundam tibi. Si quod instrumentum a te*

A. OREJAS, *El Trabajo en la Hispania Romana*, Madrid 1999, s. 96; H.-J. DREXHAGE, H. KONEN, K. RUFFING, *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert): eine Einführung*, Berlin 2002, s. 151; S.B. MACDONALD, A.L. GASTMANN, *A History of Credit and Power in the Western World*, New Brunswick 2004, s. 27; D.F. JONES, *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Tempus 2006, s. 82.

115 L. NADJO, *op. cit.*, s. 212, przyp. 4. Szerze rozważania etymologiczne - E. FORCELLINI, 'Totius Latinitatis Lexicon', t. III, Patavii 1805, s. 87; 'Thesaurus Linguae Latinae', t. VI, Lipsiae 1900, szp. 758, s.v. *mensularius*.

116 Zarówno *argentarii*, jak i *nummularii* podejmowali podobne czynności, co skutkowało zatarciem pomiędzy nimi różnic terminologicznych. J. SONDEL (*Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967, s. 58) twierdził, że zarówno posiadaczy *mensa argentaria*, jak i *mensa nummularia* nazywano *mensularii*. Szerzej o operacjach finansowych podejmowanych przez *argentarii* zob. P. NICZYPORUK A. TALECKA, *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe*, [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 17 i n.

emissum, id est scriptum, cuiuscumque summae ex quacumque causa apud me remansit, vanum et pro cancellato habebitur.” 2. *Quaesitum est, cum Lucius Titius ante hoc chirographum Seio nummulario mandaverat, uti patrono eius trecenta redderet, an propter illa verba epistulae, quibus omnes cautiones ex quocumque contractu vanae et pro cancellato ut haberentur cautum est, neque ipse neque filii eius eo nomine conveniri possunt. Respondi, si tantum ratio accepti atque expensi esset computata, ceteras obligationes manere in sua causa.*

Zgodnie z przekazem Scaevoli terminem *mensularus* nazywano bankiera, u którego klienci posiadali rachunki. Wszelkie operacje na tym rachunku były wykonywane na zlecenie posiadacza. Mogły być realizowane na podstawie wydanego klientowi - albo bezpośrednio wskazanej przez niego osobie - specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce¹¹⁷.

Ponadto charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze, był nałożony na bankiera w edykcje pretorskim obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej¹¹⁸, w której w sposób określony przez przepisy prawa ewidencjonowane były określone typy czynności¹¹⁹ dokonywanych zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów¹²⁰.

117 M. KURYŁOWICZ, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, «Rejent» 4 (1994), nr 10, s. 12 i n. Zob. M. MARTINEZ Casas, *El credito documentario en el derecho romano*, «RSADR» 4–5 (1957–58), s. 22–47.

118 R.M. THILO, *Der 'Codex accepti et expensi' im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, s. 221 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 101 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 509 i n.; O. BEHREND, *Das Litteralvertrug. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“)* im römischen Privatrecht und Zensus, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, *cit.*, s. 57 i n.

119 D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultra citro dandi, credendi, obligandi, solvendi sui causa negotiationem; nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatum, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et qui solvi constituit, argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit.* Szerzej na ten temat zob.: J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184 i n. z dalszą cytowaną literaturą.

120 D. 2, 13, 4 pr. (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Praetor ait: Argentariae mensae excercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule.*

W rozważanym fragmencie Scaevoli (D. 2, 14, 47, 1–2) możemy zauważyć, że *mensularii* prowadzili wszelkie operacje finansowe charakterystyczne *mensa argentaria* i byli zobligowani do ich odnotowania w księdze rachunkowej. Zatem z bankierów publicznych stali się bankierami, których można nazwać prywatnymi. Ponadto w drugim fragmencie Scaevoli (D. 2, 14, 47, 2) pojawił się termin *nummularius*, który może sugerować kilka hipotez. Być może obu słów używano zamiennie, gdyż zarówno *nummularii*¹²¹, jak i *mensularii* mogli zajmować się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa. Przypuszczalnie w okresie opisywanym przez Scaevolę mógł nastąpić swego rodzaju zanik wyspecjalizowanych obszarów działalności bankierskiej i wszelkie osoby zajmujące się tą działalnością określano terminologią traktowaną jako tożsamą. Prawdopodobnie też dlatego w słownikach czy encyklopediach termin *nummularius*, *mensarius*, jak i *mensularius* omawiano wspólnie, jako jedną kategorię bankierów¹²². Jednakże wzmianka o *mensularii* znajdująca się u Ulpiana nie do końca potwierdza powyższą hipotezę.

D. 42, 5, 24, 2 (*Ulpianus libro sexagesimo tertio ad edictum*) *In bonis mensularii vendundis post privilegia potioem eorum causam esse placuit, qui pecunias apud mensam fidem publicam secuti deposuerunt. Sed enim qui depositis nummis usuras a mensulariis acceperunt a ceteris creditoribus non separantur, et merito: aliud est enim credere, aliud deponere. Si tamen nummi exstent, vindicari eos posse puto a depositariis et futurum eum qui vindicat ante privilegia.*

Jurysta rozważając problematykę uprzywilejowanego wierzyciela, wspomina o *mensularii*, traktując ich jako bankierów prowadzących szeroką działalność. Co prawda analizowany fragment dotyczył kolejności zaspokojenia roszczeń z majątku bankiera, to jednak możemy z niego wnioskować, że *mensularii* zajmowali się działalnością charakterystyczną *mensa argentaria*. Zatem, prawdopodobnie już w okresie klasycznym, nastąpiło odejście od wykonywania przez podmioty zajmujące się działalnością bankierską specyficznych dla danej grupy operacji. Toteż wszyscy dokonywali czynności wchodzących w zakres *mensa argentaria* i stosowana na ich określenie terminologia była używana zamiennie. Jednakże brak dowodów w źró-

121 Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie, *cit.*, s. 23–30.

122 L. SCHMITZ, 'Mensarii', 'Mensularii', or 'Nummularii', *cit.*, s. 750

dłach na to, by *mensularii* dokonywali operacji badania jakości, wymiany monet, czy jakiegokolwiek działalności w imieniu lub na rzecz państwa. Zatem nie można byłoby ich w tej materii porównywać z *nummularii*, czy nazywać swego rodzaju bankierami publicznymi. Co więcej nawet w rzymskiej literaturze nieprawniczej można spotkać porównanie bankierów określanych jako *mensularii* z pogardzanymi profesjami lub nazywanie ich po prostu pogardliwie wekslarzami, czy lichwiarzami.

Sen. Rethor, *Contr.* 9, 1, 12: *Color et GALLIONI et LATRONI et MONTANO placuit, ut nihil in Callian diceretur contumeliose, et redemptorem et socerum et infelicem. CESTIVS multa in avarum et feneratorem et mensularium et lenonem dixit, dum vult illud probare, reddidisse se beneficium, quod talem socerum habere sustinuisset.*

Seneka Retor stawia na równi lichwiarzy, stręczycieli i *mensularii*, co może wskazywać na swego rodzaju pogardę dla działalności bankierskiej. Być może poprzez pobieranie nadmiernych odsetek niektóre grupy zawodowe prowadzące operacje finansowe dały się Rzymianom we znaki i wobec tego traktowano je z odrazą i pogardą. Podobną wzmiankę o *mensularii* znajdujemy u Swetoniusza.

Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4: *Cassius quidem Parmensis quadam epistola non tantum ut pistoris, sed etiam ut nummulari nepotem sic taxat Augustum: Materna tibi farinast ex crudissimo Ariciae pistrino: hanc finxit manibus collybo decoloratis Nerulonensis [mensularius – zamiast mensarius - przypis autora].*

Zgodnie z przekazem historyka Caius Cassius Parmensis obrażał przodka Oktawiana Augusta nazywając go wekslarzem z Nerulum i wykorzystując termin *mensarius*. Prawdopodobnie mogła wkraść się tutaj pomyłka. Swetoniusz, przytaczając list Kasjusza z Parmy, winien użyć terminu *mensularius* zamiast *mensarius*, gdyż *mensularius* odnosił się do osób zajmujących się działalnością bankową dla chęci zysku, nie zaś w imieniu i na rzecz państwa. Jednak użycie zamienne terminów *nummularius* i *mensularius* może również sugerować, że w czasach Swetoniusza tę terminologię traktowano jako tożsamą.

Nie ulega wątpliwości, że *mensularii* nie byli urzędnikami bankowymi ustanawianymi czy obieranymi przez państwo i dlatego też nie należy ich mylić z *men-*

sarii¹²³. Nie należy też ich mylić z *argentarii*. Ci ostatni byli prywatnymi bankierami, prowadzącymi operacje w imieniu swych klientów przy stołach lub kramach przygotowanych przez państwo na *Forum*.

5. *Nummularii*

Termin *nummularius* może wywodzić się od słów takich jak: *nummulus*¹²⁴, czyli drobnego pieniązka lub *nummus* oznaczającego monety, pieniądza, gotówkę, sesterca¹²⁵, czy *nummatus* będącego synonimem zasobnego w pieniądzu, bogatego¹²⁶. *Nummularius* to właściciel małego banku, początkowo służącego do wymiany pieniędzy, wekslarz, bankier, urzędnik kontrolujący kruszec przed wybitiem pieniędzy, zaś *mensa nummularia* to jego kantor czy wręcz bank¹²⁷.

Nummularii pojawili się za czasów republikańskich w Rzymie, a do ich obowiązków należało początkowo przede wszystkim badanie szlachetności metalu, z którego były wykonane monety oraz ustalanie wartości wybitych monet złotych

123 Terminy *mensarii* i *mensularii* były mylone, a tym ostatnim przypisywano kompetencje bankierów publicznych przypuszczalnie z tego powodu, że w jednym z papirusów znaleziono wzmiankę o *regius mensularius Oxyrhynchites* [P.Oxy. XLIV 3208, 1–2 (30a-14p)]. Miał on być bankierem publicznym egipskiego Ohapis. Ponadto był bankierem królewskim w Oxyrhynchus. Jak sugerował R. BOGAERT, termin *mensularius* można zamiennie używać z innym łacińskim - *argentarius* oraz greckim *τραπεζίτης*. Zob. R. BOGAERT, *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte romaine, 30a-284*, «ZPE»109 (1995), s. 151.

124 M. CHIAUDANO, *Banca. Cenni storici*, «NNDI» 2 (1957), s. 210

125 *Nummo uno* – za symboliczną odpłatnością, *mancipatio nummo uno* – mancypancja, w której pozorną cenę stanowi jeden sesterce, *in nummo* – w gotówce, *nummi grossi* – duże pieniądze, *formare nummos* – bić pieniądze, *nummos adulterare* – fałszować pieniądze, *nummus adulterinus* – fałszywy pieniądz, *nummorum corpus* – kolekcja monet, *nummus aureus* – sto sesterców, *nummus denarius* – moneta zawierająca 10 asów, *nummis* – za pieniądze, *ad nummum convenit* – zgadza się co do grosza, *eligere nummos* – brakować, tj. sprawdzać zawartość kruszcu w monecie. Zob. A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, cit., s. 602, s.v. *Nummus*, *nummus unus*.

126 O etymologii zob. R. HERZOG, 'Nummularius', «RE» 17. 34 (1937), szp. 1415.

127 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, cit., s. 58; A. KIRSCHENBAUM, *Sons, Slaves, and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem-Washington 1987, s. 157.

i srebrnych¹²⁸. Z czasem zajęli się operacjami depozytowymi i pożyczkowymi, stanowiąc tym samym poważną konkurencję dla *argentarii*¹²⁹.

Termin *nummularii* został po raz pierwszy udokumentowany w napisie wotywnym z końca II w.p.n.e. odnalezionym w Praeneste w świątyni Fortuny Primigenii zawartym w dedykacji dla bogini ze strony tamtejszych *nummularii*: *Nummular(i) Fort(unie) Prim(igeniae) dant*¹³⁰. Zatem można domniemywać, że *nummularii* byli obecni w pobliżu świątyń nawiedzanych zwykle przez wielu pielgrzymów przybywających często z dość odległych regionów. Chcąc dokonać wydatków związanych z pobytem czy zakupem towarów, musieli oni wymieniać swoje pieniądze na walutę lokalną lub ją rozmieniać. Prenestyński dokument nie jest jedynym, bowiem w Rzymie, na Palatynie, odkryto „kartę” (*nummularia*) w pobliżu wejścia na święty obszar zajęty przez sanktuarium *Magna Mater*¹³¹, co może być również dowodem na istnienie na tym terenie banku, czy chociażby kantoru wymiany pieniędzy. Może to potwierdzać także hipotezę o usytuowaniu *mensa nummularia* w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali ich potencjalni klienci. Pomiędzy połową I w.p.n.e. i połową III w.n.e. wzmianki o *nummularii* pojawiały się coraz częściej, głównie w źródłach epigraficznych, w większości nagrobnych, odkrytych w Rzymie i w innych miejscach Italii czy w byłych prowincjach zachodnich¹³².

128 D. 2, 13, 9, 2; D. 2, 14, 47, 1; D. 14, 3, 20; D. 16, 3, 7, 2; Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4. G. MANNA (*Degli argentarii in diritto romano, cit.*, s. 13 i n.) twierdził, że *nummularii* pierwotnie zajmowali się wymianą pieniędzy. Na to zwrócił uwagę C. FERRINI w recenzji tej pracy, [w:] *Opere, cit.*, t. III, Milano 1929, s. 497. Por. także Laum, *Banken, cit.*, szp. 72, s.v. *Banken*; Ch. Gabrielli, *Moneta e finanza in età repubblicana*, Roma 2012, s. 100.

129 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit, cit.*, s. 467 i n.; R. HERZOG, ‘*Nummularius*’, *cit.*, szp. 1416 i n. L. MITTEIS (*Trapezitika, cit.*, s. 203 i n.) uważał, że terminem *nummularii* określano osoby zajmujące się urzędowo czynnościami menniczo-probierczymi, a także tych, którzy prowadzili pewne prywatne operacje finansowe. Zaś G. TOZZI widział ich jako prywatnych bankierów przyjmujących pieniądze do depozytu (G. Tozzi, *Economisti romani*, Siena 1958, s. 119 i n.).

130 *CIL*. I (2), 1451 (= XIV, 2879).

131 P. PENSABENE, ‘*Tessera nummularia*’ dall’area della *Magna Mater* e della *Vittoria sul Palatino*, «*BdN*» 2 (1987), Supl. 4, s. 69–76; S. BALBINI De Caro, *op. cit.*, s. 45.

132 R. HERZOG, ‘*Nummularius*’, *cit.*, szp. 1421 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 179; S. BALBINI De Caro, *op. cit.*, s. 45 i n.

W rzymskiej literaturze nieprawniczej termin *nummularius* pojawił się u Petroniusza w *Satyriconie*¹³³, a także w pismach Marcialisa¹³⁴, Swetoniusza¹³⁵, Apulejusza¹³⁶. We wszystkich tych tekstach wspomina się jedynie o działalności związanej z wymianą i badaniem jakości monet, którą zajmowali się *nummularii*¹³⁷. Postać właściciela kantoru wymiany, zdolnego odróżnić na pierwszy rzut oka monety dobre od fałszywych: *qui per argentum aes videt*, wzbudzała duży szacunek u Trimalchiona¹³⁸. Ciekawy przekaz odnośnie do *nummularii* odnajdujemy u Swetoniusza w żywocie Galby.

Suet., *Vita Galba* 9. *Per octo annos varie et inaequaliter provinciam rexit, primo acer et vehemens et in coercendis quidem delictis vel immodicus. Nam et nummulario non ex fide versanti pecunias manus amputavit mensaeque eius adfixit, et tutorem, quod pupillum, cui substitutus heres erat, veneno necasset, cruce adfecit; implorantique leges et civem Romanum se testificantem, quasi solacio et honore aliquo poenam levaturus, mutari multoque praeter ceteras altiore et dealbatam statui crucem iussit. Paulatim in desidiam segnitiemque conversus est, ne quid materiae praeberet Neroni, et ut dicere solebat, quod nemo rationem otii sui reddere cogereetur.*

Przez osiem lat (od 60 do 68 r.n.e.) Galba sprawował rządy prowincji w sposób zmienny i kapryśny. Najpierw był ostry i gwałtowny, wręcz nieumiarkowanie surowy w karaniu występków. Na przykład, gdy pewien bankier (*nummularius*) nieuczciwie zmieniał pieniądze, obciął mu ręce i kazał je przybić do stołu owego bankiera. Ukrzyżować kazał pewnego opiekuna za to, że otruł swego pupila, po którym spadek jemu przypadął w udziale. Gdy patron upraszał, że jest obywatelem

133 Petr., *Sat.* 56, 3.

134 Marc., *Epigr.* 12, 57, 7.

135 Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4; *Vita Galba* 9, 2.

136 Apul., *Met.* 4, 9, 5; 10, 9, 3.

137 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 177 i n. L. NADJO (*op. cit.*, s. 216 i n.) sugerował, że termin *nummularius* oznaczał osobę dokonującą wymiany pieniędzy jedynie u Petroniusza, zaś w pozostałych fragmentach mógł być utożsamiany z bankierem.

138 Petr., *Sat.* 56, 3.

rzymskim, Galba, aby złagodzić mu karę, niby pocieszając okazaniem pewnej czci, kazał zmienić i wystawić inny krzyż, o wiele wyższy od nich i pomalowany na biało.

Informacje o osobach zajmujących się działalnością bankierską, a określanych terminem *nummularii*, znajdujemy w pismach jurystów rzymskich. Sextus Caecilius Africanus, jurysta żyjący w II w.n.e., nawiązuje do działalności związanej z badaniem jakości monet, którą ci właśnie bankierzy się zajmowali¹³⁹. Scaevola Cervidius, jurysta czasów Marka Aureliusza, także wspomina o takiej działalności *nummularii*¹⁴⁰. Podobnie Ulpianus¹⁴¹ i Paulus, który w jednym z fragmentów odnosił się do tekstu Pomponiusa z połowy II w.n.e.¹⁴² Natomiast od IV w.n.e. brak informacji o *nummularius* w pismach jurystów rzymskich, zaś termin ten nadal używany był w tekstach literackich, zwłaszcza chrześcijańskich z IV i V wieku¹⁴³.

Trapezites, *nummularii*, *argentarii* trudnili się zatem zamianą monet wysokowartościowych w monety o mniejszej wartości, tzn. zamianą złota na srebro bądź na brąz. Zajmowali się także zamianą sztabek metali wartościowych oraz wymianą pieniędzy będących w obiegu¹⁴⁴.

139 D. 46, 3, 39. Szersza analiza tekstu u J. ANDREAU (*La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 187 i n.).

140 D. 2, 14, 47, 1. Por. J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 558 i n. Zob. D. 14, 3, 20.

141 D. 16, 3, 7, 2.

142 D. 2, 13, 9, 2. Zob. C. FADDA, *Istituti commerciali del diritto romano*, Napoli 1903, s. 120; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 186 i n.

143 S. BALBINI De Caro, *op. cit.*, s. 53, przyp. 212. Zatem funkcjonowali do końca III w.n.e. – por. A. TORRENT, *Actividad bancaria e inflación en época diocleciana-constantiniana, cit.*, s. 50 i n. Zob także J. ANDREAU, *Declino e morte dei mestieri bancari nel mediterraneo occidentale (II–IV sec. d. C.)*, [w:] A. GIARDINA (ed.), *Società romana e impero tardoantico*, t. I, *Istituzioni Ceti Economiche*, Bari 1986, s. 601 i n. Por. także D. VERA, *I 'nummularii' di Roma e la politica monetaria nel IV sec. d.C. per un'interpretazione di Simmaco 'relatio' 29*, «Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino» 108 (1974), s. 201–250.

144 Zob. M. GRANT, *The pattern of coinage in the early Principate*, [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 102–112.

6. *Coactores*

Określenie *coactor* było wieloznaczne i oznaczało tego, kto zmuszał do czegoś, a także straż tylną. Prawdopodobnie wywodzić może swój źródłosłów od terminu *coagere* czy *coactio*, używanych na oznaczenie przymusu fizycznego, bezpośredniego, gromady, tłumu oraz pobierania podatków¹⁴⁵. W tym też zakresie termin *coactor* miał związek z poborcą podatków, celnikiem, komornikiem, czy wreszcie osobą zajmującą się niektórymi czynnościami bankowymi, co znajduje potwierdzenie w rzymskiej literaturze nieprawniczej, u Katona.

Cato, *De agri cultura* 150: *Fructum ovium hac lege venire oportet. In singulas casei P. I S dimidium aridum, lacte feriis quod mulserit dimidium et praeterea lactis urnam unam; hisce legibus, agnus diem et noctem qui vixerit in fructum; et Kal. Iun. emptor fructu decedat; si interkalatum erit, K. Mais. Agnos XXX ne amplius promittat. Oves quae non pepererint binae pro singulis in fructu cedent. Ex quo die lanam et agnos vendat menses X ab coactore releget. Porcos serarios in oves denas singulos pascat. Conductor duos menses pastorem praebeat. Donec domino satisfecerit aut solverit, pignori esto.*

Cenzor¹⁴⁶, omawiając, jakie korzyści przynosi dzierżawa owczarni (*fructus oviarum*)¹⁴⁷ i na jakich warunkach dzierżawca może te pożytki naturalne sprzedać, przywołuje słowo *coactor*. U Katona, *De agri cultura*, termin może być tożsamy z osobą, która jest kimś w rodzaju męża zaufania właściciela. *Coactor* w jego imieniu pobierał od dzierżawcy raty z tytułu należności, a więc był pośrednikiem pomiędzy właścicielem a dzierżawcą. Romaniści powołują się na ten fragment jako

145 T. DYDŃSKI, *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1883, s. 96, s. v. *coactio, coactor*.

146 Szerzej o sprawowaniu urzędu cenzora oraz o życiu Katona Starszego - zob. S. Łoś, *Wstęp*, [w:] Marcus Porcius Cato, *O gospodarstwie wiejskim*, przeł. i oprac. S. Łoś, Wrocław-Kraków 1956, s. XXXVI i n.; tenże, *Rzym na rozdrożu. Studium monograficzne o Katonie Starszym*, Warszawa 1960, s. 128 i n.

147 W cytowanym fragmencie Katona zwrot *fructus oviarum* należy tłumaczyć jako „korzyści (owoce) z owczarni”, gdyż jak słusznie zauważył S. Łoś, dzierżawca nabywa nie tylko jagnięta, ale i mleko oraz wełnę. Zob. Marcus Porcius Cato, *O gospodarstwie wiejskim*, *cit.*, s. 152, przyp. 1. Zob. szersze rozważania o pożytkach naturalnych, a szczególnie o pożytkach zwierząt W. BOJARSKI, *Pożytki naturalne w prawie rzymskim*, Toruń 1979, s. 25 i n.

na dowód, że *coactor* to jedna z osób zajmujących się działalnością bankierską¹⁴⁸. Zdaniem J. Andreau ta trzecia grupa zawodowa rozpoczęła swą aktywność od czasów Katona Starszego, mniej więcej do połowy II wieku n.e. *Coactores* nie byli bankierami tak jak *argentarii*, lecz osobami prywatnymi pobierającymi prowizję od kwot, które mieli przekazać swoim klientom¹⁴⁹.

Tekst Katona nie jest do końca jasny i zrozumiały. Można mieć wątpliwość, czy rzeczywiście dzierżawca nabywał owce wraz z wełną, czy też już po strzyży jesiennej. W dziesięć miesięcy, po dniu sprzedaży wełny i jagniąt, właściciel miał odebrać należność od *coactor*. Zatem prawdopodobnie chociaż raz w ciągu okresu dzierżawy pożytki zwierząt, takie jak: wełna, a także jagnięta natychmiast stawały się własnością posiadacza w dobrej wierze czy użytkownika (*statim pleno iure*)¹⁵⁰. *Coactor* zatem pełniłby rolę pośrednika finansowego pomiędzy właścicielem a dzierżawcą.

W czasach Plauta i Katona *coactores* uczestniczyli w aukcjach¹⁵¹. Na podstawie specjalnego pozwolenia przyjmowali pieniądze od nabywców i przekazywali je sprzedawcom. *Coactor* był również oficjalnie odpowiedzialny za przechowywanie szczegółowych rejestrów dotyczących aukcji (*tabulae auctionariae* lub *auctionales*). W rejestrach tych odnotowywano daty, szczegółowy opis sprzedanych przedmiotów, ceny oraz nazwiska sprzedawców i kupujących¹⁵². Termin *coactor* można znaleźć w mowie sądowej Cycerona.

Cic., *Pro C. Rabirio Postumo* 30: *At ex hoc ipso crimen exoritur. ait enim, Gabinio pecuniam Postumus <cum> cogeret, decumas imperatarum pecuniarum sibi*

148 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 101, przyp. 108; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, *cit.*, s. 212, przyp. 29; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 31.

149 A. ADAM, *Roman Antiquities: Or, An Account of the Manners and Customs of the Romans; Designed Chiefly to Illustrate the Latin Classics, by Explaining Words and Phrases from the Rites and Customs to which They Refer*, London 1835, s. 158; A. v. PREMERSTEIN, 'Coactor', «RE» 4 (1935), szp. 126; A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, *cit.*, s. 391, s.v. *Coactor*.

150 D. 22, 1, 28 pr.–1 (*Gaius libro secundo rerum cottidianum*): *In pecudum fructu etiam fetus est sicut lac et pilus et lana: itaque agni et haedi et vituli statim pleno iure sunt bonae fidei possessoris et fructuarii*.

151 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 38 i n.

152 L. BOVE, *Rapporti tra 'dominus auctionis', 'coactor' ed 'emptor' in Tab. Pomp. 27*, «Labeo» 21 (1975), s. 322–331.

coegisse. non intellego hoc quale sit, utrum accessionem decumae, ut nostri facere coactores solent <in> centesima, an decessionem de summa fecerit. Si accessionem, undecim milia talentum ad Gabinium pervenerunt. at non modo abs te decem milia obiecta sunt sed etiam ab his aestimata.

Mówca w swej oracji odnosił się do pobierania płatności. Niezbędne środki finansowe potrzebne na swój wyjazd do Egiptu ekwita C. Rabirius Postumus zebrał, podejmując się odzyskania pieniędzy należnych Gabinusowi. Z tytułu wykonywania tej operacji finansowej pobrał sobie dziesiątą część pieniędzy, które mu nakazano odebrać. C. Rabirius Postumus nie był wyspecjalizowanym *coactor*. Cyceron porównał go do osób zawodowo zajmujących się pobieraniem pieniędzy tylko dlatego, że w tym przypadku, nie będąc *coactor*, pobierał pieniądze. Orator zastanawiał się, czy C. Rabirius Postumus, dokonując odliczenia dziesiątej części, postąpił podobnie, czyli w taki sam sposób, jak dokonywali tego pośrednicy finansowi, i czy odliczył należność z ogólnej sumy. Przypuszczalnie w czasach Cycerona każdy miał prawo do odbierania pieniędzy w cudzym imieniu od osób trzecich, nawet wówczas, gdy pobrał opłatę za dokonanie tej operacji¹⁵³. Ciekawy przekaz znajduje się u Horacego.

Hor., *Sat.* 1, 6, 83: *pudicum, qui primus virtutis honos, servavit ab omni non solum facto, verum opprobrio quoque turpi nec timuit, sibi ne vitio quis verteret, olim si praeco parvas aut, ut fuit ipse, coactor mercedes sequerer; neque ego essem questus. at hoc nunc laus illi debetur et a me gratia maior.* Z komentarzem Acro¹⁵⁴ do Horacego:

Acro, *in Horat. ad Sat.* 1, 6, 83: *Coactores dicuntur argentarii in auctionibus, qui pecunias cogunt: ipsi sunt collectarii*¹⁵⁵.

153 J.H. D'Arms, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge MA 1981, s. 27 i n.; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World, cit.*, s. 36.

154 Helenius Acron (czy Acro) komentator i gramatyk rzymski, prawdopodobnie z II lub III w. n.e. (G. BIAGIO CONTE, J. SOLODOW, *Latin Literature: A History*, Baltimore 1999, s. 579) może V w.n.e. (A. ALLEN, *Acron Helenius*, [w:] W. SMITH, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, t. I, Boston, MA. 1867, s. 15), chociaż dokładna data jego urodzin i śmierci nie jest znana. Pisał uwagi do dzieł Horacego. Por. WESSNER, *Helenius Acron*, «RE» 7.2 (1933), szp. 2840 i n.; V. D'Antò, *Pseudoacronia*, «Latomus» 19 (1960), s. 768 i n.

155 Szerszej interpretacji tego fragmentu dokonali G. MASELLI, '*Argentaria*', *cit.*, s. 49; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 718; i A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *op. cit.*, s. 296.

Porphyr., *in Horat. ad Sat. 1, 6, 83: argentarius scilicet coactor, quod humile ac turpissimum genus quaestus habebatur.*

W okresie republiki i pryncypatu *coactores* byli swego rodzaju pośrednikami finansowymi¹⁵⁶. Ich obecność w życiu gospodarczym starożytnego Rzymu została udokumentowana w inskrypcjach nagrobnych. Przypuszczalnie mogli być urzędnikami lub w ich imieniu wykonywać operacje finansowe. *Coactor*, Ti. Claudius Secundus, który został wyzwolony przez Klaudiusza lub Nerona, był również *accensus* i w tym samym czasie działał jako pisarz¹⁵⁷. Natomiast *Coactor* Ti. Claudius Secundus Philippianus, syn poprzednika, był rycerzem jako dziecko, gdyż miał dziewięć lat, kiedy zmarł¹⁵⁸. Takie przypadki awansu społecznego musiały być bardzo rzadkie. Ale one istniały i są znakami niezaprzeczalnej mobilności, która była możliwa na przykład dla ludzi wykonujących operacje jako bankierzy. Także odnośnie do ojca Horacego istnieje domniemanie, że zaliczał się do *coactores*¹⁵⁹. W życiorysie poety można znaleźć informacje, że od 55 r.p.n.e. wraz z rodziną zamieszkał w Rzymie i nie był jeszcze znanym i rozpoznawanym jego mieszkańcem. Ojciec zaś Horacego wykonywał intratną pracę jako urzędnik zatrudniony przy licytacjach. Był pośrednikiem, który inkasował kwoty pieniężne należne w wyniku przeprowadzanych transakcji i otrzymywał od nich procent jako wynagrodzenie. Ojciec Horacego wykonywał swoje czynności jako *coactor argentarius*¹⁶⁰. Działo się tak dlatego, że wielu romanistów nietrafnie interpretowało źródła, a przede wszystkim inskrypcje nagrobne. Fragmenty, w których byli wymieniani *coactores argentarii*, przypisywali osobom, które wykonywały działalność jedynie jako *coactores*. Można zauważyć, że ci ostatni byli cennymi pomocnikami *argentarii*, szczególnie podczas aukcji.

156 Por. rozważania A. v. PREMERSTEIN, 'Coactor', *cit.*, szp. 126; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World, cit.*, s. 48.

157 *CIL* X, 3877. Por. także *CIL* VI, 1605; 1859; 1860.

158 *CIL* VI, 1605; 1859; 1860.

159 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World, cit.*, s. 48.

160 A. WÓJCIK, *Talent i sztuka. Rzecz o poezji Horacego*, Wrocław 1986, s. 12.

7. *Coactores argentarii* jako podmiot zajmujący się działalnością bankierską

W I w.p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, a ich działalność była związana z aukcjami. Byli oni jednocześnie poborcami i bankierami dokonującymi operacji pieniężnych¹⁶¹. *Coactores argentarii* trudnili się także przyjmowaniem tzw. *depositum irregulare*.

Na początku I wieku n.e. swą działalność jako *coactor argentarius* rozwinął Lucius Munius z Reate¹⁶².

CIL I², 632, 507: *Sancte / de decuma victor tibi Lucius Mummius donum / moribus antiquis pro usura hoc dare sese / visum animo suo perfecit tua pace, rogans te / corrigendi dissolvendi tu ut facilia faxseis / perficias decumam ut faciat verte rationis / proque hoc atque alieis donis des digna marenti.*

Inskrypcja datowana na I w. n.e. była dedykowana boskiemu Herkulesowi¹⁶³. Została umieszczona w podmiejskim sanktuarium Herculesa Victora, opiekuna handlu, gdzie również znajdowała się wyrocznia bóstwa. Wielu badaczy sądziło, że Lucius Munius z Reate¹⁶⁴ jedynie zaliczał się do *coactores*¹⁶⁵. Jednak G. Maselli i A. Petrucci wykazali, że był *coactorem argentarii*¹⁶⁶, a z ich zdaniem zgodził się J. Andreau¹⁶⁷. Lucius Munius z Reate nie tylko wykonywał operacje przewidziane

161 S. GÜNTHER, 'Vectigalia nervos esse rei publicae': die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian, Wiesbaden 2008, s. 138.

162 Por. uwagi G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 49 i n. i A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 298 i n. oraz J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 31.

163 Szerzej o samej inskrypcji i jej datowaniu zob. M. VERZAR BAS, *L'Ara di Lucius Munius a Rieti*, «MEFR» 97 (1985), s. 295–323.

164 Reate, dziś Rieti, w kraju Sabinów, na północny wschód od Rzymu.

165 J. ANDREAU, *Histoire des métiers bancaires et évolution économique*, *cit.*, s. 106; tenże, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 139 i n.; M. VERZAR BAS, *op. cit.*, s. 308; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 30.

166 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 102 i n. i A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 298 i n. Ponadto A. PETRUCCI nie miał pewności, czy był to Mummius, czy jego imię brzmiało Munius. Zob. rozważania M. VERZAR BAS (*op. cit.*, s. 307 oraz przypis 45) o imieniu fundatora. O tym, że Lucius Munius z Reate był *coactorem argentarii*, mogą świadczyć użyte w inskrypcji słowa: *ratio* czy *decuma*. Por. A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 298 i n.

167 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 31.

ne dla *coactores*, ale także i inne czynności bankierskie związane z uczestnictwem w aukcjach¹⁶⁸. Akceptując rozważania G. Maselli i A. Petrucci, należy przyjąć, że *coactores argentarii* musieli pojawić się na początku I w. n.e.

Przez wiele lat utrzymywał się pogląd, że pierwszym znanym *coactor argentarius* był dziadek Wespazjana, Titus Flavius Petro¹⁶⁹.

Suet., *Vita divi Vespasiani* 1, 2: *T. Flavius Petro, municeps Reatinus, bello civili Pompeianarum partium centurio an evocatus, profugit ex Pharsalica, acie domumque se contulit, ubi deinde venia et missione impetrata coactiones argentarias factitavit.*

Zgodnie z przekazem historyka protoplasta cesarza pochodzący z Reate został zwolniony z wojska i ułaskawiony po bitwie pod Farsalos. Prawdopodobnie dziadek Wespazjana walczył po stronie przeciwników Cezara. Po zwolnieniu z wojska Titus Flavius Petro zajął się operacjami bankierskimi przeprowadzanymi w związku z licytacjami publicznymi. W związku z jego działalnością jako poborcy w Azji miał kilka posągów z geckimi dziękczynnymi napisami. Swetonius przekazał, że Titus Flavius Petro w kraju Helwetów pożyczal pieniądze na procent (Suet., *Vita divi Vespasiani* 1, 2), a zatem wykonywał operacje, które by można nazwać bankierskimi¹⁷⁰.

Jak dowodziła S. Balbini De Caro¹⁷¹, dopiero po bitwie pod Farsalos, od 48 r.p.n.e. rozwinęła się działalność *coactor argentarius*. Skoro Lucius Munius z Reate był już *coactor argentarius*, a nie tylko *coactor*, to *coactores argentarii* musieli pojawić się już w początkach I w. n.e. Na pewno funkcjonowali w Rzymie i w miastach italskich w kolejnych dwóch wiekach. Zachowała się nawet wzmianka w Digestach¹⁷² dotycząca *coactor argentarius*.

Natomiast można znaleźć wiele informacji o aukcjach i o obecności osób dokonujących operacji bankierskich w inskrypcjach oraz dokumentach praktyki prawni-

168 O aukcjach zob. G. LONG, 'Auctio', [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, cit., s. 172; bez autora, 'Preciones', [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, cit., s. 951.

169 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, cit., s. 139 i n.

170 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 477 i n.

171 S. BALBINI De Caro, *op. cit.*, s. 30.

172 D. 40, 7, 40, 8. Zob. szersze uwagi poniżej.

czej. Inskrypcje z Praeneste¹⁷³, Atiny z Lacjum (I w.n.e.), Tusculum¹⁷⁴, Tivoli (II w. n.e.) czy Wejów¹⁷⁵ zawierają informację o tej grupie bankierów¹⁷⁶. Natomiast dokumenty praktyki prawniczej pochodzące z archiwów Lucjusza Ceciliusza Jukundusa czy Sulpicjuszów¹⁷⁷ potwierdzają istnienie *coactores argentarii*¹⁷⁸. Tabliczki Jukundusa dotyczą transakcji zawartych pomiędzy 27. a 62. rokiem¹⁷⁹. Zatem powyższe rozważania potwierdzają, że była różnica pomiędzy *coactores* a *coactores argentarii* w zakresie podejmowanych przez nich operacji bankierskich.

M.A. Peñalver Rodriguez uważał, że *coactores argentarii* można zaliczyć do bankierów publicznych¹⁸⁰. Swoją opinię oparł na fragmencie D. 40, 7, 40, 8.

D. 40, 7, 40, 8 (*Scaevola vincensimo quarto digestorum*): *Argentarius coactor cum paene totam fortunam in nominibus haberet, servis actoribus libertatem ita de-*

173 CIL. XIV, 2886: *L. Domitio / Agathemer(o) / Paridis / lib(erto) a VII / Caesares / Argentar(io) / coactori / L. Domitius / Epicietus / et Curtia / Euphrantis / Fortunae / Primigen(iae) d(ono) d(ederunt) / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

174 CIL. XIV, 2744.

175 CIL. VI, 8728 (= XI, 3820 = ILS, 7506): *D(is) M(anibus) / M. Ulpio Aug(usti) lib(erto) Martiali / coactori argentario / Caesaris n(o)stri / Ulpia Martina filia*.

176 Por. A. v. PREMIERSTEIN, 'Coactor', *cit.*, szp. 126; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 132 i n.; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 27.

177 Wśród ostatnio publikowanych prac por.: L. BOVE, *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sepulci. Tabulae Pompeianae di Murècine*, Napoli 1984, s. 76, s. 97; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 163; tenże, *Affaires financières à Pouzolles au Ier siècle après J.C. Les tablettes de Murècine*, «Revue des Études Anciennes» 72 (1994), s. 52; A. BRÜGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 486; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 299; P. GÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und berkulanensischen Urkunden*, Berlin 1997, s. 22 i 65; G. CAMODECA, *L'archivio puteolano dei Sulpicii*, t. I, Napoli 1992, s. 29 i n. i tenże, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, Roma 1999, s. 25. Por. także É. JAKAB, *Vertragspraxis und Bankgeschäfte im antiken Puteoli: TPSulp. 48 neu interpretiert*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 321; T. TERPSTRA, *Roman Law, Transaction Costs and the Roman Economy: Evidence from the Sulpicii Archive*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 345..

178 L. CECYLISZ JUCUNDUS był to *coactor argentarius*, który wykonywał swój zawód od panowania Tyberiusza do Nerona. Zaliczano go często, jak również jego przodka Feliksa, nawet do *coactores* czy do *argentarii* – A. PETRUCCI, 'Mensam exercere'..., *cit.*, s. 299, przyp. 151 wraz z dalszą cytowaną literaturą. Zob. także J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 35 i n.

179 J. ANDREU, *Les affaires de Monsieur Jucundus*, Roma 1974, s. 103 i n.; N. DONADIO, *Le auctiones private all'epoca di Plauto*, *cit.*, s. 136, przyp. 34.

180 M.A. PEÑALVER Rodriguez, *La banca en Roma*, *cit.*, s. 1534.

dit: „quisquis mihi heres erit, si Dama servus meus actus sui, qui agitur nomine eius et Pamphili conservi sui, heredi meo rationes reddiderit pariaque fecerit a die mortis meae intra mensem sextum, liber esto”. Quaesitum est, an haec verba „pariaque fecit” ad omnia nomina pertineant exceptis perditis, ut hoc significant „si omnem pecuniam ab omnibus exegerint et heredi solverint vel eo nomine satisfecerint” et, si in exactione nominum cessaverint intra sex menses, libertas illis non competat. Respondit manifestam esse condicionem verbis testamenti supra scriptis positam: igitur ita demum liberos fore, si aut ei pareant aut per heredem stet, quo minus pareant.

Jurysta odnosił się do bankiera, rozważając wyzwolenie niewolnika w testamencie z zastrzeżeniem warunku. Z tego fragmentu nie wynika, by *coactor argentarius* był bankierem publicznym. Główny problem, który omawiał Scaevola, to, czy niewolnik uzyska wolność tylko wtedy, gdy wypełni bezwzględnie zastrzeżony w testamencie warunek. Musiał on w ciągu sześciu miesięcy od śmierci spadkodawcy, w naszym przypadku był nim *coactor argentarius*, zebrać wszystkie pieniądze należne od dłużników oraz zapłacić je spadkobiercy. Jeśli tego nie uczynił, a nawet dając zabezpieczenie, nie uzyskiwał wolności. Z omawianego fragmentu można domniemywać, że przywołany tu *coactor argentarius* prowadził operacje finansowe na własne ryzyko, a wynikiem tego były wierzytelności, o których wspominał jurysta.

8. *Stipulatores argentarii*

Terminem *stipulator* określano przyjmującego przyrzeczenie stypulacyjne, wierzyciela ze stypulacji¹⁸¹. Bankier organizował licytację i zazwyczaj w stosownej *stipulatio* uzyskiwał od nabywcy obietnicę zapłacenia ceny rzeczy nabytych¹⁸². Ważnym zagadnieniem jest stosunek między bankierem a nabywcą rzeczy sprzeda-

181 F. STELLA MARANCA, *Intorno alla regola interpretatio contra stipulatorem*, «Annali del Seminario Giuridico Economico della R. Università di Bari» 2 (1929), s. 20; A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, cit., s. 718, s.v. *Stipulator*.

182 Por. M. TALAMANCA, *Contributi allo studio delle vendite all'asta nel mondo classico* (*Mem. Acc. Linc. VIII, s. VI*), Roma 1954, a zwłaszcza s. 115 i n.; H. ANKUM, *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères en droit romain classique*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, t. I, A. BISCARDI (ed.), Milano 1972, s. 385 i n. (ze wskazaniem literatury przedmiotu); A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, cit., s. 99 i n.; 227 i n.; F. COSTABILE, *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992, s. 108 i n. Zob. także S. VIARO, *Corrispettività e adempimento nel sistema contrattuale Romano*, Padova 2011, s. 126 i n.

nej na licytacji, którzy zawierali *stipulationes pretii*¹⁸³. Jednakże *stipulator argentarius* to zwrot, który występuje jedynie w inskrypcjach¹⁸⁴.

CIL XIV, 405 (= ILS, 7512), 75: Memoria / L(ucius) Publicius Eutyches sevir August(alis) idem / q(uin) q(uennalis) stipulator argentarius / et publicia epictesis fecer(unt).

Inskrypcja z Ostii informuje o L. Publiciusu Eutychesie, który występował jako *stipulator argentarius*. Natomiast nie możemy z analizy inskrypcji ustalić jego kompetencji. J. Andreau sugerował, że *stipulator argentarius* mógł być uczestnikiem aukcji i pełnił tam istotną rolę. Miałby on zajmować się odprowadzaniem *centesima rerum venalium*¹⁸⁵. Był to podatek od sprzedaży publicznej w wysokości 1%, wprowadzony w celu zapewnienia stałych dochodów do *aerarium militariae*, z którego finansowano system emerytalny dla żołnierzy¹⁸⁶.

183 O stanie badań informuje A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *op. cit.*, s. 136 i n.; M. TALAMANCA, *Contributi allo studio delle vendite all'asta, cit.*, s. 129. Zob. także F. KNIEP, 'Argentaria stipulatio', [w:] *Festgabe der Juristenfakultät Jena für August Thon (zum 50-jährigen Doktor-Jubiläum)*, Jena 1911 (Nachdruck Frankfurt am Main 1987), s. 33 i n.

184 Zwrot znany również jako *negotiator stipulator argentarius* nie występował w żadnym miejscu kodyfikacji justyniańskiej ani we wcześniejszych pismach prawników rzymskich – por. rozważania F. STURM, 'Stipulatio argentaria', [w:] *Mélanges Felix Wubbe offerts par ses collègues et ses amis à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, (ed.) J.A. ANKUM, R. FEENSTRA, J.E. SPRUIT, C.A. CANNATA, Y. LE ROY, P. WEIMAR, Freiburg 1993, s. 453, przyp. 1.

185 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 147 i 169 i n. Zdanie J. ANDREAU potwierdził S. GÜNTHER, 'Vectigalia nervos esse rei publicae': *die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden 2008, s. 140.

186 1% *centesima rerum venalium* (zmniejszone do *ducentesima*: Tacitus, *Ann.* 2, 42). Zob. M.J. GARCÍA GARRIDO, *Diccionario de jurisprudencia Romana*, Madrid 2000, s. 65, s. v. *centesima rerum venalium*; A.H.M. JONES, *Taxation in Antiquity*, [w:] *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic Administrative History*, (ed. P.A. BRUNT), Oxford 1974, s. 150 i n.; S. GÜNTHER, 'Vectigalia nervos esse rei publicae': *die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian, cit.*, s. 127 i n.; A. APARICIO PÉREZ, *Taxation in times of the Principate*, «Gerión» 27 (2009), nr 1, s. 209; A. PIKULSKA-RADOMSKA, 'Centesima rerum venalium' i 'quinta et vice-sima venalium mancipiorum': *Podatki od transakcji sprzedaży* [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, księga I, Białystok–Katowice 2010, s. 101–105. W 6 r.n.e. cesarz August utworzył *aerarium militare* – J. KLINKOWSKI, *Nowotestamentalny obraz celników na tle systemu finansowego Judei i imperium rzymskiego*, «Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne» 6 (2007), nr 2 (11), s. 61.

Ponadto inskrypcja z Ostii zawiera pewne analogie do *lex metallis dicta*¹⁸⁷ z Vipasca¹⁸⁸ z II w.n.e.¹⁸⁹ Ten dokument jest zbiorem regulacji wydanych przez cesarskiego prokuratora, który zarządzał rejonem. Na mocy swych kompetencji dzierżawił on lub sprzedawał prawo do eksploatacji kopalni lub upoważniał do korzystania z pewnych przywilejów. Ci uprzywilejowani na mocy *lex metallis dicta* to między innymi *argentarii* (bankierzy), zwłaszcza w charakterze pośredników finansowych na aukcjach w zakresie przekazywania pieniędzy lub udzielania pożyczek nabywcom. Także *praecones* (heroldowie, licytatorzy), którzy organizowali aukcje i inne sprzedaże, wzywali do składania ofert i ogólnie nadzorowali sprzedaż, mieli swoje zagwarantowane uprawnienia. Dzierżawca posiadający te prerogatywy mógł z nich korzystać podczas aukcji w obrębie granic kopalni Wespiana. Ponadto otrzymywał wynagrodzenie w wysokości jednego procenta od sprzedawcy, z wyjątkiem tych zadań, które są wykonywane przez prokuratora kopalni z postanowienia cesarza. Najemca mógł pobierać od kupującego jeden procent od ceny sprzedaży wykopu, który został sprzedany przez prokuratora¹⁹⁰. Prawdopodobnie te uprawnienia wynikające z *lex metallis dicta* mógł wykonywać *stipulator argentarius*. Szczególnie byłoby to wielce prawdopodobne, gdyż jak to zostało już powiedziane, miałby on zajmować się odprowadzaniem *centesima rerum venalium*¹⁹¹. Kolejna inskrypcja z innej części imperium również zawierała zwrot *stipulator argentarius*.

187 Szersze omówienie dokumentu spisane na tablicach z brązu, który został odkryty w 1876 roku w pobliżu Aljustrel w Portugalii – zob. C. DOMERGUE, *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca (Collection de la maison des pays ibériques XII)*, Paris 1983, *passim*; rec. tej publikacji N. MACKIE (C. DOMERGUE, *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca (Collection de la maison des pays ibériques XII)*, Paris 1983), «The Journal of Roman Studies» 75 (November 1985), s. 291–292; D. CAPANELLI, *Leges metalli Vipascensis*, «BIDR» 86/87 (1984), s. 121 i n.; S. LAZZARINI, '*Lex metallis dicta*'. *Studi sulla seconda tavola di Vipasca*, Roma 2001 («Minima Epigraphica et Papirologica – Separata» 2), *passim*.

188 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, *cit.*, s. 148.

189 E. HÜBNER, '*Lex metalli Vipascensis*', «Ephemeris Epigraphica» 3 (1877), s. 165 i n.; C. DOMERGUE, *La Mine Antique D'Aljustrel...*, *cit.*, s. 180; F. STURM, '*Stipulatio argentaria*', *cit.*, s. 454.

190 A.C. JOHNSON, P.R. COLEMAN-NORTON, F. CARD BOURNE, *Ancient Roman Statutes. A Translation with Introduction, Commentary, Glossary and Index*, Austin 2003, s. 163, dok. 206.

191 Jako *centesimae argentariae stipulationis* – zob. F. STURM, '*Stipulatio argentaria*', *cit.*, s. 454.

CIL V, 5892, 651: Gen(io) et [h](onori) P Tutili Callifontis VI v(iri) sen(ioris) patr(oni) centuriarum XII coll(egii) aerar(ii) c(oloniae) A ... A(ugustae) M(ediolani) neg(otiatoris) stip(is) arg(entarii) splend(issimi), et Iun(iae) Publiciae C. f. Pomponia[is]t(olatae?) [f(eminae)?] coniug(is) eius, et Iun(iae) Tutiliae P. f. Pompon(ae). Constantii vivatis. L. Romatius Valerian(us) et Vocatia Valeria cum filis clientes.

Inskrypcja z Mediolanu, która na pewno nie powstała przed początkiem III wieku, dotyczy innego *stipulator argentarius*, P. Tutiliusa Callifona, który był wówczas *negotiator*. Określenie go jako *splendidus* lub *splendidissimus* oznacza prawdopodobnie, że taki zawód lub takie zajęcie jak *stipulator argentarius* wskazywało na jego ścisły związek z władzami miasta¹⁹². W okresie powstania inskrypcji z Mediolanu rzadko określano *negotiatores* jako *splendidus* lub *splendidissimus*¹⁹³, natomiast częściej spotyka się je wśród dekurionów, znamienitych obywateli miasta, czy osób związanych ze sferą dochodów publicznych. Th. Mommsen zauważył, że zwrot *neg(otiator) stip(is) arg(entarius) splend(issimus)*, jego zdaniem, odnosił się jedynie do pracownika kantoru wymiany walut¹⁹⁴. Taka interpretacja jest w ogóle nieprzekonująca i prawdopodobnie mógł mieć on inne, szersze kompetencje.

Zatem czym się trudnili *stipulatores argentarii* z Ostii i Mediolanu? W sprzedażach aukcyjnych *stipulator* to ten, który negocjował z nabywcą dłużnikiem *stipulatio argentaria*. Tak więc *stipulatores argentarii* pełnili rolę bankierów, ale nie mogli być zrównani w kompetencjach z *argentarii* lub *coactores argentarii*. W połowie III w.n.e., przyjmując, że inskrypcja z Ostii nie jest starsza od tej z Mediolanu, a także odpowiednie znaczenie tych dwóch miast w imperium, należy wskazać na to, że *stipulatores argentarii* postrzegano niejako jako zastępców *argentarii*, których tam brakowało¹⁹⁵.

192 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine, cit.*, s. 148.

193 *CIL*. III, 11405.

194 Komentarz TH. MOMMSENA: *Constantius fuit signum sive agnomen familiae eius, et observandum est id referri pariter et ad ipsum Calliphontem et ad uxorem filiamque. Negotiator stipis argentarius, scilicet χολυβωτής, ἄργυραμβός mihi facilius ferri posse videtur quam negotiator stipis argentariae*. Zob. t. V. 'Inscriptiones Galliae Cisalpiniae Latinae', ed. TH. MOMMSEN, pars I. 'Inscriptiones regionis Italiae decimae', Berolini 1872 (przedruk 1959). Stanowisko TH. MOMMSENA krytykował J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine, cit.*, s. 148.

195 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine, cit.*, s. 148.

W Rzymie, jak wynika z inskrypcji z 251 r.n.e. dedykowanej Q. Herenniusowi Etruscusowi Messiusowi Deciusowi, synowi imperatora Decjusza, jeszcze w III w.n.e. funkcjonowali *argentarii*¹⁹⁶, lecz prawdopodobnie poza Rzymem, w innych częściach imperium, gdzie nie było bankierów, powoływano *stipulatores argentarii*, by brali czynny udział w aukcjach. Takie działania, jak wskazał J. Andreau, mogą stanowić jeden ze środków pomocowych podejmowanych przez władze w celu usprawnienia systemu handlowego, w tym także sprzedaży aukcyjnej. Zatem *stipulatores argentarii* działali tylko w niektórych miastach i to głównie tam, gdzie nie prowadzili swej działalności *argentarii*¹⁹⁷. Prawdopodobnie swego rodzaju praktyką było podejmowanie czynności bankierskich przez przedstawicieli innych profesji, o ile zaistniała potrzeba przeprowadzenia takich właśnie operacji.

Powyżej cytowane inskrypcje mogą świadczyć o tym, że w pierwszej połowie III wieku, w takich miastach jak Mediolan czy Ostia, nie można było skorzystać, w razie potrzeby, z fachowej pomocy *argentarii* czy *coactores argentarii*. Natomiast władze próbowały rozwiązać ten problem angażując w ich miejsce *stipulatores argentarii*.

9. *Collectarii*

Termin *collectarius* był wieloznaczny i oznaczał tego, kto zajmował się wymianą pieniędzy¹⁹⁸. Określano nim też poborcę, lichwiarza czy bankiera¹⁹⁹. *Collectarii* pojawili się prawdopodobnie w czasach dominatu z inicjatywy cesarzy²⁰⁰ i funkcjo-

196 CIL. VI, 1101.

197 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, cit., s. 148.

198 Laum, *Banken*, cit., szp. 73; A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, cit., s. 395, s.v. *Collectarii*.

199 *Ibidem*.

200 Prawdopodobnie mogli pojawić się na początku IV w.n.e. wraz z reformami cesarza Konstantyna Wielkiego. Por. A. V. PREMERSTEIN, '*Collectarii*', cit., szp. 377; J. ANDREAU, '*La lettre 7*, documents sur les métiers bancaires*', [w:] *Les Lettres de Saint-Augustin découvertes par Johannes Divjak: Communications présentées au colloque de 20–21 septembre 1982*, Paris 1983, spec. s. 172–175; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, cit., s. 107.

nowali do końca IV wieku czy początku V wieku n.e.²⁰¹ O tych osobach zajmujących się działalnością bankierską czytamy w inskrypcji z Thyateira albo Thyatira.

*CIL. III, 405: Collecta[r]ii titulum conscriptum ex bonis eius posuerunt*²⁰².

Collectarii prawdopodobnie dokonywali czynności wymiany oraz wykonywali operacje, które swą treścią i charakterem były zbliżone do tych, które podejmowali *coactores*. O tym możemy się przekonać czytając komentarze czy glosy do dzieł Horacego.

*Acronis et Porphyriionis commentarii in Q. Horatium Flaccum*²⁰³ *ad Sat. 1, 6, 83: Nec timuit, sibi ne uitio quis uert. Nec timuit, inquit, ne sibi pro uitio quis obiecerit, si me ita instituisset, ut essem praeco aut coactor, quod ipse fuit. Praecones dicebantur, qui stabant ad hastam et enuntiabant [enim] pretia adlata, coactores autem mercenarii eorum, qui habebant argentarium. Sunt autem argentarii, qui habent summam rerum uenaliū. // Argentarium [etiam] dicimus eum, qui habet summam oliuarum, a quo accipiunt foranei, coactorem, qui exigit nummos a circumforaneis. //Aliter: coactores dicuntur argentarii in auctionibus, qui pecunias cogant; ipsi sunt collectarii.*

Acron oraz Porphyrion, dokonując analizy satyry Horacego, odnosili się do osób zajmujących się działalnością bankierską. Z ich komentarza możemy wynioskować, że *collectarii* wykonywali szereg czynności bankierskich, poczynając od pobrania należności, a na przyjmowaniu depozytów i udzielaniu z tych pieniędzy pożyczek kończąc. Obok dokonywania tych właśnie transakcji ciążył na nich obowiązek organizowania aukcji²⁰⁴. W większych miastach organizowali się oni

201 J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine, cit.*, s. 149.

202 Tak w komentarzu do inskrypcji wypowiedział się TH. MOMMSEN: *Collectarii sive argentarii ii sunt qui curarunt tu bona mortui Iuuentini uenirent, qua occasione oblata item Iuuentino monumentum fecerunt cum inscriptione*. Zob. 'Corpus Inscriptionum Latinarum', t. III, 'Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae', fasc. 1, 'Inscriptiones Aegypti et Asiae. Inscriptiones provinciarum Europae Graecarum. Inscriptionum Illyrici partes I-V', ed. TH. MOMMSEN, Berolini 1873, s. 77.

203 'Acronis et Porphyriionis commentarii in Q. Horatium Flaccum', t. II, ed. F. HAUTHAL, Berolinum 1866, s. 121, komentarz do *Sat. 1, 6, 83*.

204 A. V. PREMIERSTEIN, 'Collectarii', *cit.*, szp. 377.

w uprzywilejowane korporacje w celu prowadzenia interesów, tak jak w Rzymie²⁰⁵, czy w Konstantynopolu, gdzie zrzeszenia te były przymusowe, a członkostwo w nich dziedziczne²⁰⁶.

Collectarii byli zobowiązani do sprzedaży złota w zamian za miedź po określonej przez państwo cenie (*taxatio*)²⁰⁷. W końcu IV w.n.e. zaczęli ponosić na tym polu znaczne straty na skutek ciągłego wzrostu ceny kruszcu, który musieli sami kupować *in foro rerum vanalium* po cenie rynkowej. Natomiast zabiegi cesarza Gracjana oraz subwencje ze strony państwa na tę działalność tylko przejściowo rozwiązywały problem²⁰⁸. Zatem *collectarii* mogli przejąć kompetencje do prowadzenia takich operacji, jakie prowadzili wcześniej *nummularii*²⁰⁹, *coactores*, *coactores argentarii* czy wreszcie *argentarii*²¹⁰. Także o nich wspomina konstytucja zawarta w Kodeksie justyniańskim.

C. 4, 2, 16: IMPERATORES HONORIUS, THEODOSIUS. *Quisquis iudici fenebrem pecuniam mutuaverit, si in provincia fuerit versatus quasi emptor legum atque provinciae, vel si quis collectarius honoris pretium dederit ambienti, exilii poena una cum ipso iudice plectetur.* * HONOR. ET THEODO. AA. THEODORO PP. * < D. XVII K. NOV. BASSO ET PHILIPPO CONSS.> [a. 408]

Konstytucja Teodozjusza i Honorius z 408 r.n.e. zabraniała pożyczania pieniędzy magistratowi z prowincji. Jeśli jakiś bankier (użyty został termin *collectarus*)

205 J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. II, *Les collèges professionnels considérés comme institutions officielles*, Louvain 1896, s. 231; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 100.

206 A. v. PREMIERSTEIN, '*Collectarii*', *cit.*, szp. 377; Laum, *Banken*, *cit.*, szp. 73.

207 J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. II, *Les collèges professionnels considérés comme institutions officielles*, Leuven 1896, s. 231.

208 A. v. PREMIERSTEIN, '*Collectarii*', *cit.*, szp. 377.

209 M. VOIGT, *Über die Bankiers, die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, *cit.*, s. 522; J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. IV, *Indices. Liste des collèges connus, leur organisation intérieure, leur caractère religieux, funéraire et public, leurs finances*, Leuven 1900, s. 13.

210 A. v. PREMIERSTEIN, '*Collectarii*', *cit.*, szp. 377; R. PEZZIMENTI, *Politics and Economics: An Essay on the Genesis of Economic Development*, Roma 2004, s. 64.

dawał pieniądze starającemu się o urząd niech, będzie ukarany karą wygnania on sam z tym, komu je dał.

Collectarii, jako osoby zajmujące się działalnością bankierską, znaleźli się w Listach Kwintusa Aureliusza Symmachusa²¹¹. Mówca porównuje ich, w zakresie działalności, z *nummularii*²¹². Zatem *collectarii* dokonują pewnych czynności, zbliżonych do tych, które wykonywały osoby trudniące się działalnością bankierską od II w.p.n.e. Jednakże ich operacje były odzwierciedleniem nowych potrzeb, nowej sytuacji społeczno-gospodarczej²¹³. *Collectarii* działali jako osoby wymieniające pieniądze tak w Rzymie, jak i na prowincji²¹⁴. Byli więc swego rodzaju bankierami

211 *Quintus Aurelius Symmachus* (ok. 340–402/404) – rzymski mówca, senator i polityk. Por. F. HOOPER, M. SCHWARTZ, *Roman Letters: History from a Personal Point of View*, Detroit 1991, s. 176 i n.; J. VANDERSPOEL, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Detroit 1995, s. 184 i n.

212 *Symm. rel.*, 29. A. v. PREMIERSTEIN, ‘*Collectarii*’, *cit.*, szp. 377.

213 G. HUMBERT, ‘*Collectarii*’, «DS» 1. 2 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 1291 i n.

214 F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 108. W prowincjach, chociażby w Egipcie, występowali pod nazwą *kollektaroi* czy *κολλεκτάριοι*. Por. J. ANDREAU, *La lettre 7**, *op. cit.*, s. 172 i n. oraz R. BOGAERT, *Les κολλεκτάριοι dans les papyrus*, «Chronique d’Égypte» 60 (1985), s. 5–16; tenże, *Trapezitica Aegyptiaca. Recueil de recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine*, «Papyrologia Florentina» 25 (1994), s. 121–132. Chociaż Rufinus (*Historia Ecclesiastica* 5, 28, 9) tłumaczył z Historii Euzebiusza greckie słowo *τραπεζίτης* jako *collectarii*. Zob. także C. ROUCHE, *op. cit.*, s. 37. O bankowość w Egipcie, szczególnie pod panowaniem rzymskim por. L. MITTEIS, *Trapezitika*, *cit.*, s. 198, a szczeg. s. 213 i n.; R. BOGAERT, *Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie*, «Chronique d’Égypte» 40 (1965), s. 140–156; tenże, *Ursprung und Entwicklung des Depositenbank im Altertum und Mittelalter*, [w:] R. BOGAERT – P.C. HARTMANN, *Essays zur historischen Entwicklung des Bankensystems*, Mannheim – Wien – Zürich 1980, s. 9 i n.; tenże, *Le statut des banques en Égypte ptolémaïque*, «Antiquité Classique» 50 (1981), s. 86–99; tenże, *Les modèles des banques ptolémaïques*, [w:] E. VAN T’DACK – P. VAN DESSEL – W. VAN GUCHT (eds.), *Egypt and the Hellenistic World. (Proceedings of the International Colloquium, Leuven 1982)* («Studia Hellenistica» 27), Leuven 1983, s. 13–29; tenże *Les banques affermées de l’Égypte romaine*, [w:] *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*, t. III, Milano, 1983, s. 39–61; tenże, *Notes sur l’emploi du chèque dans l’Égypte ptolémaïque*, «Chronique d’Égypte» 58 (1983), s. 212–221; tenże, *Les κολλοβιστικά τράπεζαι dans l’Égypte gréco-romaine*, «Anagennesis» 3 (1983), s. 21–64; tenże, *Les banques affermées ptolémaïques*, «Historia» 33 (1984), s. 181–198; tenże, *Banques et banquiers à Thèbes à l’époque romaine*, «ZPE» 57 (1984), s. 241–296; tenże, *Banques et banquiers dans l’Arsinoïte à l’époque ptolémaïque I: Les banques à Crocodilopolis*, «ZPE» 68 (1987), s. 35–75; tenże, *Banques et banquiers dans l’Arsinoïte à l’époque ptolémaïque II: Les banques dans les villages du nome*, «ZPE» 69 (1987), s. 107–141; tenże, *P. CAIRO Zen. III 59327 et le taux des intérêts bancaires à Alexandrie en 250/249 avant J.-C.*, [w:] S. JANERAS (cur.), *Miscellanea papirologica Ramon Roca-Puig en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona 1987, s. 79–88; tenże, *Recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine*, [w:] T. HACKENS, P. MARCHETTI (eds.), *Histoire économique de l’Antiquité. Bilans*

publicznymi, zastępując na tym polu *nummularii*²¹⁵. Odpowiadali za wprowadzanie do obiegu nowych pieniędzy poprzez wymianę walut obcych lub zużytych. *Relatio* 29 Kwintusa Aureliusza Symmachusa może być dowodem, że najprawdopodobniej zostali oni zatrudnieni do sprzedaży solidów²¹⁶, po ustalonej cenie, w zamian za monety miedziane, które przekazywali potem swoim klientom²¹⁷. *Collectarii*, z którymi spotykamy się w epoce dominatu, a przede wszystkim w IV wieku n.e.²¹⁸, stanowili swego rodzaju nową jakość w dziedzinie zawodów bankowych i finansowych od początków imperium.

*et contributions de savants belges présentés dans une réunion interuniversitaire à Anvers/Anwerpen, Universitaire Fakuliteiten Sint-Ignatius (Université Catholique de Louvain Institut supérieur d'archéologie & d'histoire de l'art. Documents de travail 22), Louvain-la-Neuve 1987, s. 49–77; tenże, Liste chronologique des banquiers royaux thébains 255–84 avant J.-C., «ZPE» 75 (1988), s. 115–138; tenże, Un cas de faux en écriture à la Banque Royale thébaine en 131 avant J.-C., «Chronique d'Égypte» 63 (1988), s. 145–154; tenże, Les opérations en nature des banques en Égypte gréco-romaine, «Ancient Society» 19 (1988), s. 213–224; tenże, Listes de taxes et banques dans l'Égypte romaine, «ZPE» 79 (1989), s. 207–226; tenże, La banque des Memnonia: une mise au point, «ZPE» 86 (1991), s. 259–263; tenże, Zénon et ses banquiers, «Chronique d'Égypte» 66 (1991), s. 308–315; tenże, Les banques à Alexandrie aux époques gréco-romaine et byzantine, «Ancient Society» 23 (1992), s. 31–42; tenże, Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte romaine, 30a-284, cit., s. 133–173; tenże, La banque en Égypte byzantine, «ZPE» 116 (1997), s. 85–140; tenże, Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte ptolémaïque, «ZPE» 120 (1998), s. 165–202; tenże, Les opérations des banques de l'Égypte ptolémaïque, «Ancient Society» 29 (1998–1999), s. 49–145; tenże, Les opérations des banques de l'Égypte romaine, «Ancient Society» 30 (2000), s. 135–269; tenże, Les documents bancaires de l'Égypte gréco-romaine et byzantine, «Ancient Society» 31 (2001), s. 173–288 oraz P. DREVES, Die Bankdiagramme in den gräko-ägyptischen Papyri, cit., s. 95 i n.; J.-M. CARRIÉ, Économie et société de l'Égypte romano-byzantine (IVe–VIIe siècles). À propos de quelques publications récentes, «Chronique Antiquité Tardive» 7 (1999), s. 331–352. Zaś o jej pojmowaniu przez Ojców Kościoła – Augustinus, *de civ. dei*, 22, 8, a także R. BOGAERT, *Changeurs et banquiers chez les Pères de l'Église*, «Ancient Society» 4 (1973), s. 239–270.*

- 215 G. HUMBERT, 'Collectarii', cit., szp. 1291; A. v. PREMERSTEIN, 'Collectarii', cit., szp. 377; J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. IV, *Indices. Liste des collèges connus, leur organisation intérieure, leur caractère religieux, funéraire et public, leurs finances*, Leuven 1900, s. 13.
- 216 Por. J.-M. CARRIÉ, *Solidus et crédit: qu'est-ce que l'or a pu changer ?*, [w:] E. LO CASCIO (a cura di), *Credito e moneta*, cit., s. 265–279.
- 217 J. ANDREAU, *La lettre 7**, op. cit., s. 172 i n.
- 218 J.-M. CARRIÉ, *Les métiers de la banque entre public et privé (IVe–VIIe siècle)*, [w:] *Finanza e attività bancaria tra pubblico e privato nella tarda Antichità. Definizioni, normazione, prassi. Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XII Convegno Internazionale (Perugia, 11–14 ottobre 1995)*, Naples 1998 [1999], s. 65 i n.; A. TORRENT, *Actividad bancaria e inflación en época diocleciana-constantiniana*, cit., s. 49–90.

W źródłach występuje także termin *fenerator* na określenie osób zajmujących się udzielaniem pożyczek na procent, termin ten jednak nie jest związany z profesją, wykonywaną przez taką osobę czerpiącą zyski z lichwy, ale z jej pozycją społeczną, może więc on odnosić się tak do bankiera, jak i osoby zawodowo nietrudniącej się bankierską *negotiatio*²¹⁹.

10. Wnioski

Prawnicy rzymscy mieli rozbudowaną terminologię stosowaną na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. W źródłach jurydycznych oraz literaturze nieprawniczej początkowo spotyka się greckie nazewnictwo – *trapezitae*. Sam termin wskazuje, że chodzi tu o czynności pieniężne wykonywane za stołem, a więc odnosi się osoby podejmującej się operacji w znaczeniu bankowym. Greckie nazewnictwo może dowodzić, że właśnie ci bankierzy byli cudzoziemcami. Zakres działalności obejmował sprawdzanie monet, dokonywanie przeliczeń oraz wymiany i rozmieniania pieniędzy na drobne. Udzielali oni także pożyczek czy przyjmowali depozyty. O ich obecności informują zarówno komedie Plauta, jak i konstytucje z Kodeksu justyniańskiego. Wobec osób zajmujących się działalnością bankierską stosowano nazwę łacińską *argentarii*. Prawdopodobnie termin ten stanowił zlatinizowaną formę greckiego *trapezitae*. W źródłach jurydycznych i rzymskiej literaturze nieprawniczej wykorzystywano słowo *argentarii* dla oznaczenia osób, które w sposób profesjonalny zajmowały się działalnością bankierską. Terminem tym posługiwali się juryści w celu określenia szczególnych obowiązków: konieczności dokonywania wpisów w *codices rationum*, szczególnej procedury przy kompensacji, czy w stosunku do nadzoru ze strony państwa stosowanego wobec tej kategorii bankierów. *Argentarii* prowadzili swoje przedsiębiorstwa (*mensae argentariae*) na *Forum* lub w innych miejscach publicznych, oferując swoim klientom szereg usług, przede wszystkim w zakresie udzielania pożyczek i przechowywania powierzanych im pieniędzy, czyli ich działalność była tożsama z *trapezita*. Występowała więc zamienność stosowania tych dwóch terminów w źródłach, jak chociażby u Plauta.

219 Szerzej zob.: R. WHISTON, *Interest of money*, [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, cit., s. 526; A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, cit., s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 495 i n.; A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, cit., s. 21 i n.

W związku z udziałem bankierów w aukcjach obok tradycyjnych *argentarii* pojawili się *coactores*, *coactores argentarii* i *stipulatores argentarii*. Ich obecność uzupełniała i dopełniała operacje dokonywane podczas sprzedaży aukcyjnej. *Coactores* byli osobami, które pobierały prowizję (otrzymywały prowizję) od kwot przekazywanych klientom i odpowiadały za przechowywanie szczegółowych rejestrów dotyczących aukcji. Zatem pełniły rolę pośredników finansowych. W I w.p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, a ich działalność była związana z aukcjami. Byli oni jednocześnie poborcami i bankierami dokonującymi operacji pieniężnych. Wielu z nich było znanych, jak chociażby Lucius Munius z Reate, czy dziadek Wespazjana, Titus Flavius Petro. *Coactores argentarii* byli prywatnymi bankierami, a ich głównym obszarem działania była sprzedaż aukcyjna. Wiele informacji o obecności osób dokonujących operacji bankierskich przy aukcjach można znaleźć w inskrypcjach oraz dokumentach praktyki prawniczej z archiwów Lucjusza Ceciliusza Jukundusa, czy Sulpicjuszów. Właśnie zwrotem, który występował jedynie w inskrypcjach, było określenie *stipulator argentarius*. To on organizował licytację i zazwyczaj w stosownej *stipulatio* uzyskiwał od nabywcy obietnicę zapłacenia ceny rzeczy nabytych. Między bankierem a nabywcą rzeczy sprzedanej na licytacji rodził się więc stosunek prawny. Zatem zwrot *stipulator argentarius* miał związek ze sprzedażą aukcyjną i dotyczył bankierów prywatnych.

Natomiast z różnorodnej terminologii używanej na oznaczenie osób zajmujących się działalnością bankierską tylko dwa terminy odnoszą się do bankierów publicznych - *mensarii* i *nummularii*. Ewentualnie można tutaj zaliczać także *collektarii*.

Mensarius, jako jeden z terminów określających rzymskich bankierów, może być łacińskim odpowiednikiem greckiego *trapezites*. Pochodził od *mensa* i oznaczał osobę, która dokonywała czynności bankowych za stołem (ładą). Zatem oznacza on bankiera, a raczej urzędnika zarządzającego kasą państwową. Wzmianki o *mensarii* pochodziły od Liwiusza. Z przekazu historyka wynikało, że na mocy ustawy *de quinqueviris mensariis creandis* powołano komisję *quinqueviri mensarii* działającą w imieniu i na rzecz państwa. Był to swego rodzaju bank publiczny (*mensa publica*). Liwiusz omawiał także plebiscyt zwany *lex Minucia de triumviris mensariis* z 216 r.p.n.e., z mocy którego utworzono komisję *triumviri mensarii*. Zatem *mensa-*

rii działali w komisjach lub kolegiach, a ich głównym zadaniem było przeciwdziałanie skutkom kryzysu finansowego w Rzymie. Byli więc swego rodzaju publicznymi urzędnikami bankowymi działającymi w imieniu i na rzecz państwa.

Termin *mensularius* był mylony lub wręcz utożsamiany z terminem *mensarius*. Występuje w leksykonach jako synonim bankiera, wekslarza czy lichwiarza i pochodził od słowa *mensula*. To prywatny bankier, który prowadził swoje operacje na *Forum*. *Mensularii* zajmowali się działalnością depozytową charakterystyczną *mensa argentaria*. W rzymskiej literaturze nieprawniczej można spotkać porównanie tych bankierów z pogardzanymi profesjami, czy nazywanie ich po prostu pogardliwie wekslarzami czy lichwiarzami.

Nummularii, kolejna kategoria bankierów, których można by nazwać publicznymi, pojawili się za czasów republikańskich w Rzymie, stanowiąc tym samym poważną konkurencję dla *argentarii*. Do ich obowiązków należało początkowo przede wszystkim badanie szlachetności metalu, z którego były wykonane monety oraz ustalanie wartości wybitych monet złotych i srebrnych. Następnie zaczęli przyjmować depozyty i udzielać pożyczek. Informacje o *nummularii* zawierają źródła jurydyczne od pism prawników umieszczonych przez kompilatorów w Digestach po literaturę nieprawniczą, a zwłaszcza pisma Marcjalisa, Swetoniusza czy Apulejusza. Także inskrypcje nagrobne dostarczają wiadomości o *nummularii* i operacjach przez nich dokonywanych.

Collectarius był zaś poborcą, pośrednikiem finansowym oraz bankierem zajmującym się wymianą pieniędzy. Zatem byli, w zakresie swej działalności, utożsamiani z *coactores*, *coactores argentarii* czy wreszcie *argentarii*. W zależności od potrzeb zastępowali jedną z tych kategorii bankierów. Jednakże największą grupę operacji prowadzili w zakresie wymiany i przez to byli identyfikowani z *nummularii*. Działo się tak dlatego, że w momencie, gdy pojawili się *collectarii*, w okresie dominatu, nie funkcjonowali inni bankierzy. Dopiero u schyłku ich działalności, czyli w końcu IV wieku czy początku V wieku n.e., znowu zaczęli funkcjonować *argentarii* czy *nummulari*.

Reasumując, należy zauważyć, że termin *argentarii* odnosił się do tych przedsiębiorców (bankierów), którzy zajmowali się operacjami depozytowo-pożyczko-

wymi i prowadzeniem interesów z tym związanych. Różnili się na początku od *nummularii*, których głównym zadaniem była ocena monet będących w publicznym obrocie. Z czasem *nummularii* przejmowali na siebie funkcję dokonywania operacji depozytowo-pożyczkowych, a także innych wykonywanych przez *argentarii*. Jednakże te dwie kategorie przedsiębiorców (bankierów) należy odróżniać od siebie i również w zakresie wykonywanych operacji.

OPERACJE BANKIERÓW RZYMSKICH

W czasach republiki za pośrednictwem bankierów realizowano większość ważnych przedsięwzięć gospodarczych. Osoby, które wykonywały operacje bankierskie, stanowiły bardzo aktywną warstwę społeczno-ekonomiczną, gdyż oferowały swe usługi szerokim kręgom klienteli poszukującej źródeł finansowania transakcji handlowych średnich i małych rozmiarów²²⁰. Prowadziły one swoje przedsiębiorstwa (*mensae*) na *Forum* lub w innych miejscach publicznych²²¹. Do typowych operacji świadczonych przez bankierów należało²²²:

1. przyjmowanie depozytów (pieniężnych i w naturze),

2. udzielanie pożyczek swoim klientom w formie postawienia bezpośrednio do dyspozycji pożyczkobiorcy określonej sumy pieniędzy²²³ lub wydanie klientowi,

220 J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184–185.

221 Por. J. OEHLER, 'Argentarii' (1), *cit.*, szp. 706–710; P. HABEL, 'Argentarii' (2), *cit.*, szp. 710–711; P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie, *cit.*, s. 23 i n.

222 J. KRZYŃÓWEK (*Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184–185) wymieniał typowe usługi świadczone przez *argentarii*. Operacje te wykonywały też inne osoby, chociażby *nummularii*, którzy stopniowo zaczęli konkurować z *argentarii* (M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n.). Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe*, *cit.*, s. 17 i n.

223 Działalność pożyczkowa była niewątpliwie poważnym źródłem dochodów bankierów. W szczególności czerpali oni zyski z procentów dodatkowo zastrzeganych przy umowie pożyczki. Na temat procederu lichwy w starożytnym Rzymie, rozmiaru tego zjawiska i sposobów, w jaki władza państwowa starała się ograniczyć wysokość pobieranych odsetek, zob.: A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, *cit.*, s. 21 i n.; tejsze; *Le problème de l'usure en Rome republicaine*, «OIR» 6 (2000), s. 124–150; tejsze, *Problem lichwy w republikańskim Rzymie*, [w:] *Honeste vivere*. ..., *cit.*, s. 171–193; tejsze, *Fenus unciarium*, «RIDA» 49 (2002), s. 165–183; tejsze, *Represja li-*

albo bezpośrednio wskazanej przez niego osobie, specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce²²⁴,

3. pośrednictwo w sprzedaży aukcyjnej majątków²²⁵,
4. sprawdzanie jakości monet²²⁶ oraz wymiana monet²²⁷,
5. odzyskiwanie długów klientów od osób trzecich.

chwiarstwa w rzymskiej republice, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod. red. A. DĘBIŃSKIEGO, H. KOWALSKIEGO, M. KURYŁOWICZA, Lublin 2007, s. 193–219; teźże, *La legislation republicaine contre usure*, [w:] C. MASI-DORIA, C. CASCIONE, *Fides Humanitas Ius. Studi in onore di L. Labruna*, t. VI, Napoli 2007, s. 4296–4310; W. WOŁODKIEWICZ, *Uwagi na temat lichwy*, [w:] *Profesorowi Janowi Kordębskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 437 i n. Por. także P. GRÖSCHLER, *Banchieri e limite delle usurae*, «Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana» 12 (1998), s. 345–352; S. MROZEK, 'Faenus'. *Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001, s. 19 i n.; K. VERBOVEN, *The Sulpicii from Puteoli and Usury in the Early Roman Empire*, «TR» 71 (2003), s. 7 i n.; tenże *The Sulpicii from Puteoli. 'Argentarii' or 'Faeneratores'?*, [w:] *Hommages à C. Deroux III. Histoire et épigraphie. Droit*. «Latomus» 270 (2003), s. 429 i n.

- 224 Zob. M. KURYŁOWICZ, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, *cit.*, s. 12 i n.
- 225 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 36 i n.; tenże *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, *cit.*, s. 158 i n.; tenże *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, *cit.*, s. 117 i n.; P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *Aukcyjna sprzedaż majątków jako jedna z form działalności bankierskiej w starożytnym Rzymie* [w:] *Pieniądz – Kapitał – Praca – Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2008, s. 21 i n.; tychże *Аукционная продажа имущества как одна из форм банковской деятельности в древнем Риме* [w:] *XII Colloquio dei romanisti dell'Europa Centro-Orientale e dell'Asia. Научные материалы*, Irkuck 2009, s. 17 i n. Zob. także P. NICZYPORUK, *Aukcyjna sprzedaż majątków z udziałem bankierów w starożytnym Rzymie*, [w:] *Z zagadnień prawa rolnego, cywilnego i samorządu terytorialnego. Księga jubileuszowa profesora Stanisława Prutisa*, pod red. J. BIELUKA, A. DOLIWY, A. MALAREWICZ-JAKUBÓW, T. MRÓZ, Białystok 2012, s. 596–605.
- 226 P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie, *cit.*, s. 23 i n. Na temat ustawodawstwa dotyczącego *falsae mensurae* zob. M. KURYŁOWICZ, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, «*Folia Societatis Scientiarum Lublinensis*» 33.1–2 (1991), s. 73 i n.
- 227 Zdaniem Talamanki *argentarii* nie zajmowali się działalnością polegającą na kontroli jakości monet, która stanowiła wyłącznie domenę *nummularii* (M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n.). Odmienny pogląd w tej materii głosił J. ANDREAU (*Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 33 i n.). Jego zdaniem w zakres działalności *argentarii* wchodziła również wymiana pieniędzy. Właśnie by prowadzić tego typu operacje pojawili się oni w Rzymie na *Forum* (M. САЙКО, *op. cit.*, s. 47). Por. W.T. KRAUT, *op. cit.*, s. 4.

Już w drugiej połowie II w.p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w prowadzeniu działalności bankierskiej poprzez wprowadzenie nowych operacji, jak również nowych pośredników finansowych²²⁸.

1. Działalność depozytowa

Bankierzy przyjmowali w depozyt pieniądze i towary. Środki finansowe, których Rzymianie nie wykorzystywali na pokrycie wydatków, oddawali na przechowanie bankierom²²⁹. W źródłach prawnych i rzymskiej literaturze nieprawniczej znajdujemy odniesienia do kontraktu przechowania (*depositum*).

Źródła dotyczące depozytów zostały zebrane przez kompilatorów w trzecim tytule szesnastej księgi Digestów, zatytułowanej *Depositum vel contra* (O depozycie i wypłacie)²³⁰. Ulpian²³¹ rozpoczyna wywody dotyczące kontraktu przechowania od następującej definicji:

D. 16, 3, 1 pr (*Ulpianus libro trigensimo ad edictum*): *Depositum est, quo custodiendum alicui datum est, dictum ex eo, quod „ponitur”, praepositio enim „de” auget depositum, ut ostendat totum fidei eius commissum, quod ad custodiam rei pertinet.*

Depozyt oznacza po prostu to, co oddano komuś do przechowania. Nazwa wywodzi się od terminu *positus* oznaczającego to, co zostaje umieszczone, natomiast przedrostka „de” używa się, by wzmocnić owo znaczenie. Termin ten ma na celu wskazanie, że wszystkie obowiązki związane z ochroną rzeczy spoczywają na tej

228 M. TALAMANCA, ‘*Argentarii*’, *cit.*, s. 940.

229 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 40.

230 O tym tytule i jego zawartości por. R. EVANS-JONES, *The Prefatory Section of D. 16.3. ‘Depositum vel contra’*, «*RIDA*» 25 (1978), s. 255 i n.

231 Ulpian, pochodzący z Tyru (Fenicja), był członkiem *consilium* pretora, *adessor* Papiniana, innego wielkiego jurysty po roku 193 n.e. Razem z Paulusem byli oni członkami *concilium principis* w okresie panowania Sewera Aleksandra. Ulpian, także w czasie jego rządów, pełnił urząd *praefectus praetorio*. W 228 r. został zamordowany przez pretorian. Ulpian był bardzo płodnym jurystą, doskonale znającym piśmiennictwo prawnicze. O znaczeniu jego tekstów świadczy to, że zajmują one około 2/3 miejsca w justyniańskich *Digestach*. Na ten temat zob.: F. SCHULZ, *Storia della giurisprudenza romana*, Firenze 1968, s. 92 i n.; J.J. IGLESIAS, *Derecho romano: instituciones de derecho privado*⁶, Barcelona 1972, s. 58; W. BOJARSKI, W. DAJCZAK, A. SOKALA, *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007, s. 149.

osobie, która przyjmuje je na przechowanie²³². Wynika to z natury depozytu jako kontraktu realnego²³³. Depozyt (*depositum*) jest umową zawieraną w dobrej wierze, na mocy której deponent przekazuje depozytariuszowi rzecz ruchomą, by ją chronił i zwrócił wtedy, gdy deponent wystąpi z żądaniem. Zatem rzecz zostaje oddana w nieodpłatne przechowanie z obowiązkiem zwrotu na każde żądanie kontrahenta²³⁴. Istota kontraktu opierała się więc na założeniu, że nie zostanie przekazana własność rzeczy, sama *datio rei* powodowało tylko przeniesienie dzierżenia²³⁵. Miało to miejsce w przypadku dobra określonego co do tożsamości, a taki depozyt był depozytem regularnym, inaczej zwanym prawidłowym (*depositum regulare*). Możliwe były sytuacje, gdy wręczenie rzeczy powodowało przeniesienie posiadania czy własności. Dotyczyło to *depositum irregulare* - depozytu nieprawidłowego, którego przedmiotem były rzeczy określone co do gatunku, dobra zamienne, najczęściej pieniądze²³⁶. Rzymianie uznawali za zamienne rzeczy, *quae in genere suo functionem in solutione recipiunt*, czyli rzeczy *quae pondere numero mensurave constant*. Zatem depozyty, które mogły być składane u bankiera to *depositum regulare* i *depositum irregulare*.

232 R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 215.

233 O naturze kontraktu zob. M. SOŚNIAK, 'Contractus' prawa rzymskiego, «Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego» 782, «Studia Iuridica Silesiana» 11 (1986), s. 7 i n.; tenże, *Rozwój historyczny konstrukcji umowy obligacyjnej*, Katowice 1986, s. 10 i n.; W. WOŁODKIEWICZ, *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978, s. 81 i n.; tenże, 'Contrahere' – 'contractum' – 'contractus' dans le droit romain classique, [w:] *Le droit romain et sa reception en Europe*, Varsovie 1978, s. 295–308; R. FIORI, 'Contrahere' e 'solvere obligationem' in Q. Mucio Scaevola, [w:] (a cura di) C. MASI-DORIA, C. CASCIONE, 'Fides Humanitas Ius'. *Studi in onore di L. Labruna*, t. III, Napoli 2007, s. 1955 i n.; W. DAJZAK, *The Nature of the Contract in Reasoning of Civilian Jurists*, Poznań 2012, s. 17 i n.

234 M. TALAMANCA, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990, s. 549; L. FASOLINO, *Storia del diritto privato romano*, Torino 2006, s. 378.

235 Zob. W. LITEWSKI, *Le dépôt irrégulier*, «RIDA» 21 (1974), s. 215 i n.; tenże, *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa-Kraków 1978, s. 5 i n. Por. też J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 34 i n.

236 Znane były depozyty w naturze, zwłaszcza w zbożu, chociaż należały do rzadkości – por. V. ARANGIO – RUİZ, *Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei papiri*, Milano 1928, s. 60.

1.1. Depozyt prawidłowy (*depositum regulare*)

Bankierzy przyjmowali depozyty pieniężne i w naturze zwane *depositum regulare*²³⁷. W zrozumieniu konstrukcji prawnej depozytu regularnego, czy może lepiej depozytu prawidłowego pomocna będzie wypowiedź Alfenusa Varusa, która co prawda dotyczyła *depositum irregulare*²³⁸.

D. 19, 2, 31 (*Alfenus libro quinto digestorum a Paulo epitomatorum*): (...) *si quis pecuniam numeratam ita deposuisset ut neque clausam, neque obsignatam traderet, sed adnumeraret, nihil aliud eum debere, apud quem deposita esset, nisi tantundem pecuniae solvere*²³⁹.

Wypowiedź jurysty z piątej księgi Digestów została przekazana w formie streszczenia dokonanej przez Paulusa²⁴⁰. Została ona przywołana celem wyja-

237 O depozycie zob. C. LONGO, *Corso di diritto romano. Il deposito*, Milano 1933, *passim*; S. SOLLAZZI, *L'estinzione dell'obbligazione nel diritto romano*, t. I, Napoli 1935, s. 140 i n.; G. GANDOLFI, *Il deposito nella problematica della giurisprudenza romana*, Milano 1971, *passim*; U.E. PAOLI, *Deposito (Diritto antico)*, «NNDI» 5 (1975), s. 494; W. LITEWSKI, *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa-Kraków 1978, s. 5 i n.; M. TALAMANCA, *Istituzioni di diritto romano, cit.*, s. 549 i n.; G. PUGLIESE, *Istituzioni di diritto romano*², Torino 1991, s. 539 i n.

238 Pochodził z Cremony i był najwybitniejszym uczniem Serviusza Sulpicjusza Rufusa. Piastował wysokie urzędy, w tym funkcję konsula w 39 r.p.n.e. Napisał *Digesta* w czterdziestu księgach oraz *Coniectanea* w dwu księgach – por. F. SCHULZ, *Storia della giurisprudenza romana, cit.*, s. 92 i n.; W. BOJARSKI, W. DAJCAK, A. SOKALA, *Verba iuris, cit.*, s. 131 i n.

239 Odnośnie do autentyczności tego fragmentu zob. F. HAYMANN, *Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht*, «ZSS» 40 (1919), s. 223; W. KUNKEL, 'Diligentia', «ZSS» 45 (1925), s. 312 i n.; L. DE SARLO, *Alfeno Varo e i suoi digesta*, Milano 1940, s. 110; E. DE SANTIS, *Interpretazione del fr. 31 D. 19.2 (Alfenus libro V a Paulo epitomatorum)*, «SDHI» 12 (1946), s. 88; A. PFLÜGER, *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*, «ZSS» 65 (1947), s. 197 i n.; TH. MAYER-MALY, 'Locatio conductio': *eine untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Wien 1956, s. 34 i n.; D. NÖRR, *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht*, «ZSS» 73 (1956), s. 101 i n.; A. WILIŃSKI, *D.19.2.31 und die Haftung des Schiffers im altrömischen Seetransport*, «Annales UMCS», Sec. G. *Ius*, 7.10 (1960), s. 359; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 82 i n.; H.J. ROTH, *Alfeni Digesta. Eine spätrepublikanische Juristenschrift*, Berlin 1999, s. 23 i n.; B. FORSCHNER, *Das Schiff des Saufeius. Anmerkungen zu D.19.2.31*, «Forum Historiae Iuris, Erste Europäische Interneteitschrift für Rechtsgeschichte» (8 November 2011) <http://www.forhisiur.de/>, s. 1 i n. Por. także A. BESSENYO, *Das Rätsel der actio oneris aversi; Eine Exegese von D.19.2.31*, [w:] G. HAMZA (ed.), 'Iura antiqua', 'iura moderna', *Festschrift für Ferenc Benedek*, Pecs 2001, s. 24; É. JAKAB, *Vertragsformulare im Imperium Romanum*, «ZSS» 123 (2006), s. 88.

240 O tym, że cały fragment miałby pochodzić od Paulusa – zob. E. COSTA, *Papiniano. Studio di storia interna del diritto romano*, t. IV, Bologna 1899, s. 72; U. BRASIELLO, *Deposito irregolare*, [w:] *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, t. I, Bologna 1954, s. 52. Całkowitego

śnienia różnicy między kontraktem pożyczki (*mutuum*) a kontraktem przechowania dobra zamiennego (*depositum irregulare*)²⁴¹. Fragment autorstwa Alfenusa Varusa nie odnosi się bezpośrednio do depozytu prawidłowego, ale poniekąd wyjaśnia jego istotę. W cytowanym przykładzie mamy zdeponowanie określonej sumy pieniędzy, odliczonej, ale nie zamkniętej, ani nie zapieczętowanej (*neque clusam neque obsignatam traderet*). Zatem kontraktem przechowania dobra zamiennego, czyli chociażby pieniędzy, jako *depositum regulare* będzie złożenie ich w odpowiedniej formie. Depozyt prawidłowy będzie wówczas, gdy zostanie zdeponowana określona, odliczona kwota złożona w zamkniętej zapieczętowanej sakiewce, kasetce, czy w innej podobnej postaci, tak aby depozytariusz nie miał do nich dostępu. Z drugiej strony na osobie przyjmującej cięży obowiązek zwrotu dokładnie tego przedmiotu, który został zdeponowany. Zatem depozyt mógł być złożony w takiej formie dopiero po dokonaniu kontroli monet i ich zapieczętowaniu przez bankiera. Deponent będzie mógł żądać zamkniętej sakiewki czy kasetki z zawartością tych samych monet, które zdeponował. Zwrot ten zaś musi nastąpić na każdorazowe żądanie.

Natomiast inny jurysta Celsus²⁴² twierdził, że przyjęcie depozytu w celu zawłaszczenia rzeczy ma naturę kradzieży.

D. 47, 2, 67 (*Celsus libro duodecimo digestorum*): *Infitiando depositum nemo facit furtum (nec enim furtum est ipsa infitatio, licet prope furtum est): sed si possessionem eius apiscatur intervertendi causa, facit furtum. nec refert, in digito habeat anulum an dactylitheca quem, cum deposito teneret, habere pro suo destinaverit.*

udziału Paulusa w redagowaniu tego tekstu nie wykluczył J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 82 i n.

241 Romaniści analizowali ten tekst w związku z *locatio conductio*, a szczególnie z *locatio conductio irregularis* por. TH. MAYER-MALY, 'Locatio conductio': eine untersuchung zum klassischen römischen Recht, *cit.*, s. 34 i n.; F.M. DE ROBERTIS, *D. 19, 2, 31 et il regime dei trasporti marittimi nell'ultima eta repubblicana*, «SDHI» 31 (1965), s. 92; A. WATSON, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965, s. 106 i n.; J.A.C. THOMAS, *Trasporto marittimo, locazione ed «actio oneris aversi»*, [w:] *Antologia giuridica romanistica e antiquaria*, t. I, Milano 1968, s. 223 i n.; R. RÖHLE, *Das Problem der Gefahrtragung im Bereich des römischen Dienst- und Werkvertrages*, «SDHI» 34 (1968), s. 219; N. BENKE, *Zum Eigentumswerb des Unternehmers bei der 'locatio conductio irregularis'*, «ZSS» 104 (1987) s. 156 i n.; R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition, cit.*, s. 402. Por. także rozważania H.T. KLAMI, 'Mutua magis videtur quam deposita', Helsinki 1969, s. 99.

242 O Celsusie zob. F. SCHULZ, *Storia della giurisprudenza romana, cit.*, s. 190; W. BOJARSKI, W. DĄCZAK, A. SOKALA, *Verba iuris, cit.*, s. 134.

Zgodnie ze słowami jurysty nie popełnia się kradzieży poprzez odmowę zwrotu rzeczy oddanej w depozyt. Natomiast jeśli ktoś wchodzi w posiadanie rzeczy złożonej w depozyt z chęcią jej zawłaszczenia, popełnia kradzież. Nie jest ważne, czy nosi pierścień na palcu, czy ma go w szkatułce, jeśli zdeponowaną rzecz chce zatrzymać dla siebie, wtedy popełnia kradzież. Celem depozytu było zawsze przechowanie rzeczy i jej zwrot na każde żądanie, po okazaniu pisemnego certyfikatu bądź kwitu depozytowego. Wyjaśnienie istoty *depositum* wynika z fragmentu autorstwa Papiniana.

D. 16, 3, 24 (*Papinianus libro nono quaestionum*): *‘Lucius Titius Sempronio salutem. Centum nummos, quos hac die commendasti mihi adnumerante servo Sticho actore, esse apud me ut notum haberes, hac epistula manu mea scripta tibi notum facio: quae quando voles et ubi voles confestim tibi numerabo. ‘Quaeritur propter usurarum incrementum. respondi depositi actionem locum habere: quid est enim aliud commendare quam deponere? quod ita verum est, si id actum est, ut corpora nummorum eadem redderentur: nam si ut tantundem solveretur convenit, egreditur ea res depositi notissimos terminos. In qua quaestione si depositi actio non teneat, cum convenit tantundem, non idem reddi, rationem usurarum haberi non facile dicendum est. Et est quidem constitutum in bonae fidei iudiciis, quod ad usuras attinet ut tantundem possit officium arbitri quantum stipulatio: sed contra bonam fidem et depositi naturam est usuras ab eo desiderare temporis ante moram, qui beneficium in suscipienda pecunia dedit. Si tamen ab initio de usuris praestandis convenit, lex contractus servabitur.*

Co prawda swój wywód Papinian²⁴³ także odnosił do pieniężnego depozytu nieprawidłowego, jak to potwierdzają wywody wielu romanistów²⁴⁴, to jednak *a con-*

243 Niemal wszyscy romaniści są zgodni, że ten fragment nie pochodzi od jednego autora – zob. O. LENEL, *‘Palingenesia iuris civilis’*, t. I, Leipzig 1889 (Nachdruck Graz 1960), s. 820, przyp. 2; C. LONGO, *Appunti sul deposito irregolare*, «BIDR» 18 (1906), s. 131 i n.; tenże, *Corso di diritto romano. Il deposito*, Milano 1933, s. 137 i n.; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 46 i n.; J.G. OUDSHOORN, *The Relationship Between Roman and Local Law in the Babatha and Salome Komaise Archives: General Analysis and Three Case Studies on Law Succession, Guardianship and Marriage*, Leiden 2007, s. 136. Na temat Papiniana zob. F. SCHULZ, *Storia della giurisprudenza romana*, *cit.*, s. 194; W. BOJARSKI, W. DAJCZAK, A. SOKALA, *Verba iuris*, *cit.*, s. 142.

244 Poglądy te omówił J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 46 i n.

trario możemy wywieść pewne wnioski w stosunku do *depositum regulare*. W omawianym fragmencie zostały pokazane dwa podstawowe wyznaczniki tego kontraktu: zwrot zdeponowanej rzeczy musiał nastąpić na każdorazowe żądanie i po okazaniu pisemnego potwierdzenia (w przypadku D. 16, 3, 24 jest to własnoręczny list). Użycie terminu *adnumeratio* dowodzi gotowości depozytariusza do wypłacenia *ubi voles*²⁴⁵, natomiast nie dowodzi istnienia depozytu nieprawidłowego. W kontrakcie tym Papinian uznawał jednak za fundamentalne przyznanie decydującego znaczenia woli stron, co winno to odnosić się do *depositum regulare*. *Adnumeratio* może służyć stwierdzeniu liczby monet, które winny być zwrócone *in specie*. Ponadto za depozytem prawidłowym przemawiał fakt, że jurysta określił odbiorcę pieniędzy jako tego, który deponentowi *beneficium in suscipienda pecunia dedit*. Co prawda Papinian przyznał w analizowanym stanie faktycznym *actio depositi*, jednak bez możliwości dochodzenia odsetek *ante moram*, co może świadczyć o złożeniu depozytu prawidłowego. Ponadto fragment ten pokazuje, że istotą tego kontraktu była ciągła dostępność nawet zapieczętowanych pieniędzy dla deponenta. Natomiast zwyczaj wydawania potwierdzenia złożenia depozytu to nie tylko potwierdzenie prawa do zdeponowanej rzeczy, lecz to także dokument identyfikujący, który był nieodzownym warunkiem odzyskania zdeponowanej rzeczy. Również inny fragment autorstwa Papiniana dotyczył depozytu.

D. 47, 2, 79 (*Papinianus libro octavo quaestionum*): *Rem inspiciendam quis dedit: si periculum spectet eum qui accepit, ipse furti agere potest.*

Jurysta w ósmej księdze *Questiones* odnosił się do kolejnej cechy charakterystycznej depozytu, traktując jako kradzież użycie do innych celów dobra przyjętego do depozytu. Podobne stanowisko zajmował Paulus.

D. 47, 2, 1, 3 (*Paulus libro tringensimo nono ad edictum*): *Furtum est contrectatio rei fraudulosa, lucri faciendi gratia, vel ipsius rei, vel etiam usus eius possessionisve; quod lege naturali prohibitum est admittere.*

Jurysta definiował kradzież jako oszukańcze przywłaszczenie, wręcz dotknięcie (*contrectatio*) cudzej rzeczy w celu osiągnięcia korzyści albo z samej rzeczy, albo jej używania, albo z posiadania, co jest zabronione przez prawo naturalne. Podsta-

245 G. SEGRÈ, *Sul deposito irregolare in diritto romano*, «BIDR» 19 (1907), s. 322 i n.

wowym więc zobowiązaniem depozytariuszy było utrzymywanie ciągle dostępnego dla deponentów przedmiotu depozytu. Jeśli z jakiegoś powodu depozytariusz zbankrutował, wówczas deponenci byli bezwzględnie uprzywilejowani przed innymi wierzycielami, co umiejętnie opisywał Ulpian.

D. 16, 3, 7, 2 (*Ulpianus libro trigensimo tertio ad edictum*): *Quotiens foro cedunt nummularii*²⁴⁶, *solet primo loco ratio haberi depositariorum, hoc est eorum, qui depositas pecunias habuerunt, non quas faenore apud nummularios, vel cum nummulariis, vel per ipsos exercebant; et ante privilegia igitur, si bona venierint, depositariorum ratio habetur, dummodo eorum, qui postea usuras acceperunt, ratio non habeatur, quasi renuntiaverint deposito.*

Ilekoć bankierzy (*nummularii*) stają się niewypłacalni, zazwyczaj najpierw rozliczani są deponenci, to znaczy ci, którzy złożyli pieniądze w depozyt, nie zaś ci, którzy złożyli pieniądze u bankierów na procent albo zainwestowali wraz z nimi, albo za ich pośrednictwem. Jeżeli majątek bankierów został zlicytowany, wówczas pierwszeństwo mieli deponenci nawet przed wierzycielami uprzywilejowanymi. Natomiast deponenci, którzy otrzymywali odsetki, nie byli brani pod uwagę i traktowani byli jakby wypowiedzieli umowę depozytu²⁴⁷. Zatem powyżej analizowany fragment może sugerować, iż najbardziej uprzywilejowaną grupą byli deponenci, którzy złożyli depozyt prawidłowy. W D. 16, 3, 7, 2 była mowa o bankierach określanych terminem *nummularii*, którzy rozszerzyli swoją działalność o usługi depozytowe. To właśnie u nich sprawdzano jakość monety, zatem po jej sprawdzeniu i zapieczętowaniu²⁴⁸ można było ją od razu u tego samego bankiera złożyć w depozyt prawi-

246 Należy w tym miejscu zauważyć, że fragment ten budzi kontrowersje co do swej autentyczności. Por. G. BESELER (*Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen*, t. V, Leipzig 1931, s. 29 i n.) proponował użycie w miejsce *nummularii* terminu *argentarii*. Taką możliwość odrzucił J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 82 i n. Zob. także rozważania W. PAKTER, *The Mystery of 'Cessio bonorum'*, «Index» 22 (1994), s. 325; R. SCEVOLA, *'Utilitas publica'*, t. II, *Elaborazione della giurisprudenza severiana*, Padova 2012, s. 215.

247 Zob. rozważania A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 71 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 31 i n.; tenże, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, *cit.*, s. 181 i n.; tenże, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, *cit.*, s. 111 i n.

248 P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie*, *cit.*, s. 27 i n.

dłowy. Okazuje się więc w pełni prawdziwym pogląd L. Mitteis²⁴⁹, że *nummularii* zajmowali się przede wszystkim czynnościami menniczo-probierczymi w zakresie sprawdzania jakości monet, a także prowadzili pewne prywatne operacje finansowe w postaci *depositum regulare*. Zatem poprzez przyjmowanie depozytów stali się oni konkurentami *argentarii* na rynku usług bankierskich. *Nummularii* z urzędowych probierców przekształcili się w bankierów dokonujących operacji finansowych na szerszą skalę. Dla Rzymian naturalnym było złożenie *depositum* na miejscu, zaraz po sprawdzeniu i zapieczętowaniu sakiewki z monetami. Prawdopodobnie można uznać, że szczególnie rozwój depozytów regularnych następował w okresie dewaluacji pieniądza, bowiem wówczas oszczędności gromadzono w formie pełnowartościowych monet, które deponowano u bankierów.

Reasumując przedmiotem depozytu były: monety, dokumenty, a niekiedy inne rzeczy ruchome. Depozyt taki przechowywano w zamkniętym worku. Pieniądze znajdowały się w oznaczonych sakiewkach, które były zaopatrzone w *tesserae nummulariae*, tzn. tabliczki z kości, często słoniowej na których zaznaczano jakość i ilość monet²⁵⁰. Przedmiot depozytu musiał być zwrócony ich właścicielom w stanie nienaruszonym. Osoba, u której deponowano pieniądze lub inne przedmioty, nie miała prawa ich używać ani czerpać z nich zysku poprzez ich inwestowanie. Depozytariusz musiał wydać rzeczy na każdorazowe żądanie deponenta.

249 L. MITTEIS, *Trapezitika*, «ZSS» 19 (1899), s. 203 i n.

250 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, cit., s. 185. Zob. także rozważania A. JANKOWSKI, *Uwagi o pomocnikach handlowych i agentach w Rzymie w epoce pryncypatu*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 11, «Antiquitas» 1 (1963), s. 173 i n.

1.2. Depozyt nieprawidłowy (*depositum irregulare*)

Depozyt nieprawidłowy²⁵¹ rozwinął się dzięki operacjom bankierskim²⁵². Jego powstanie było możliwe dzięki zmianie stosunków społeczno-ekonomicznych powodujących rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej. Kontrakt był znany w klasycznym prawie rzymskim, chociaż juryści nie posługiwali się sformułowaniem *depositum irregulare* i nie było ono znane prawu rzymskiemu²⁵³. Jednakże źródła oma-

- 251 Na temat depozytu nieprawidłowego zob. A.C.J. SCHMID, *Ueber das 'depositum irregulare'*, «Archiv für die Civilistische Praxis» 30.1 (1847), s. 77 i n.; T. NIEMEYER, *'Depositum irregulare'*, Halle 1889, *passim*; A. LÖWENSTEIN, *'Depositum irregulare' und Darlehn*, Gummersbach 1896, *passim*; J.C. NABER, *Observatiunculæ de iure Romano*, «Mnemosyne» 34.1 (1906), s. 59–72; C. LONGO, *Appunti sul deposito irregolare*, «BIDR» 18 (1906), s. 121–156; G. SEGRÈ, *Sul deposito irregolare in diritto romano*, «BIDR» 19 (1907), s. 197–234; F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, «BIDR» 49/50 (1948), s. 131; F. SCHULZ, *The Postclassical Edition of Papinian's «Libri Quaestionum»*, [w:] A. GEMELLI (ed.), *Scritti in onore di Contardo Ferrini: pubblicati in occasione della sua beatificazione*, t. IV, Milano 1948, s. 254–267; tenże, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, s. 519–520; E. SEIDL, *Der Eigentumsübergang beim Darlehen und Depositum irregulare*, [w:] *Festschrift Fritz Schulz*, t. I, Weimar 1951, s. 373–379; B. ADAMS, *Haben die Römer 'depositum irregulare' und Darlehen unterschieden?*, «SDHI» 28 (1962), s. 364; K. GEIGER, *Das 'depositum irregulare' als Kreditgeschäft*, München 1962, *passim*; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 34 i n.; H.T. KLAMI, *'Mutua magis videtur quam deposita'*, Helsinki 1969, *passim*; W. LITEWSKI, *Le dépôt irrégulier*, «RIDA» 21 (1974), s. 215 i n.; tenże, *Le dépôt irrégulier (II)*, «RIDA» 22 (1975), s. 279 i n.; W.M. GORDON, *Observations on 'depositum irregulare'*, [w:] Studi Biscardi, t. III, Milano 1982, s. 363–373; R. VIGNERON, *Résistance du Droit romain aux influences hellénistiques: le cas du dépôt irrégulier*, «RIDA» 31 (1984), s. 307–324; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 529 i n.; tenże, *Roman Law in Relation to Banking and Business: A Few Cases*, [w:] Peter F. BANG, M. IKEGUCHI, H.G. ZICHE (eds.), *Ancient Economies, Modern Methodologies. Archaeology, Comparative History, Models and Institutions*, Bari 2006, s. 201–214; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 463 i n.; R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, *cit.*, s. 217 i n.; J.G. OUDSHOORN, *The Relationship Between Roman and Local Law in the Babatha and Salome Komaise Archives: General Analysis and Three Case Studies on Law Succession, Guardianship and Marriage*, Leiden 2007, s. 136 i n.
- 252 Pogląd ten nie był i nie jest kwestionowany we współczesnej romanistyce, por. R.L.M. GESTIN, *Du dépôt et du séquestre: droit romain*, Brest 1894, s. 83; F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, *cit.*, s. 131; B. ADAMS, *Haben die Römer 'depositum irregulare' und Darlehen unterschieden?*, *cit.*, s. 364; R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, *cit.*, s. 217; A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 30 i n. Por. także J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 529 i n.; tenże, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 33 i n.; A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 205 i n.; tenże, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, *cit.*, s. 181 i n.; tenże, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, *cit.*, s. 111 i n.
- 253 F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, *cit.*, s. 131; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 40.

wiążące konstrukcję tego kontraktu wskazywały na pieniądze, które stanowiły jego przedmiot²⁵⁴. Dlatego też należy przyjąć, że bankierzy odegrali istotną rolę w powstaniu *depositum irregulare*. Przyjmowali depozyty, a depozyt nieprawidłowy stał się jedną z podstawowych czynności dokonywanych przez bankierów rzymskich²⁵⁵. Także znane są koncepcje o związkach *depositum irregulare* z prawem greckim²⁵⁶. Romaniści sugerowali, że prawdopodobnie depozyt nieprawidłowy znali jedynie juryści, którzy pochodzili z Azji²⁵⁷, tak jak Papinian²⁵⁸. Prawnicy pochodzący z tamtych stron znali prawo greckie, w tym także czynności odpowiadające rzymskiej konstrukcji *depositum irregulare*. Także tacy juryści, jak Scaevola, pozostający pod wpływem prawa greckiego, znali konstrukcję depozytu nieprawidłowego²⁵⁹. Zatem skoro pierwszymi bankierami w starożytnym Rzymie byli Grecy²⁶⁰, tym chętniej

254 T. NIEMEYER, *Depositum irregulare, cit.*, s. 110; F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano, cit.*, s. 81 i n.; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 39.

255 L. MITTEIS, *Trapezitika, cit.*, s. 204.

256 L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, t. IV, *Le Droit des Obligations*, Paris 1897, s. 333–337; L.H. LIPSIUS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren, mit Benutzung des attischen Processes von M.H. Meier und G.F. Schomann*, Leipzig 1905–1915, s. 735–738; P. FREZZA, “Παρακαταθήκη”, [w:] I. BIEŻUŃSKA-MALOWIST (ed.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, t. I, Vratislaviae-Varsaviae 1956, s. 139–172; K. KASTNER, *Die zivilrechtliche Verwahrung des gräko-ägyptischen Obligationsrechts im Lichte der Papyri*, Nürnberg 1962, s. 57; D. SIMON, *Quasi - ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ. Zugleich ein Beitrag zur Morphologie griechisch-hellenistischer Schuldrechtstatbestände*, «ZSS» 82 (1965), s. 39–66; W.D. ROTH, *Untersuchungen zur Kredit-ΠΑΡΑΘΗΚΗ im römischen Ägypten. Ein Beitrag zum Zinsrecht der Papyri und zum νόμος τῶν παραθηκῶν*. Marburg 1970, *passim*; R. TAUBENSCHLAG, *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B.C.–640 A.D.*, Warszawa 1948, s. 67–68 i 349; R. VIGNERON, *Résistance du droit romain aux influences hellénistiques: le cas du dépôt irrégulier*, «RIDA» 31 (1984), s. 307–324; U.E. PAOLI, *Studi di diritto attico*, Milano 1974, s. 21–22; H.T. KLAMI, *Depositum und Παρακαταθήκη*, [w:] H.-P. BENÖHR (ed.), *Iuris professio: Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, Vienna 1986, s. 89–100.

257 P. COLLINET, *Études historiques sur le droit de Justinien. Le caractère oriental de l'oeuvre de Justinien*, t. I, Paris 1912, s. 123.

258 Papinian był mieszkańcem Syrii i piastował wysoki urząd *praefectus praetorium* w administracji cesarskiej od 203 r.n.e. W 212 r. został skazany na śmierć przez cesarza Karakallę, gdy odmówił prawnego uzasadnienia morderstwa, jakiego ten dopuścił się na swoim bracie, Gecie. Juan Iglesias uważał prace Papiniana za niezwykle dzieła pod każdym względem. Szczególnie cenił jego wnikliwość i rzeczowy styl. Zob. J. IGLESIAS, *Derecho romano: instituciones de derecho privado*⁶, Barcelona 1972, s. 58.

259 P. COLLINET, *op. cit.*, s. 123.

260 Zob. Plaut., *Curculio* 480. Por. F. CASOLA, *I Gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, *cit.*, s. 81.

sięgali oni po kontrakty znane światu greckiemu, wykorzystując je do prowadzenia bieżącej działalności. Wprowadzali oni do rzymskiego obrotu prawnego nowe, nieznane Rzymianom czynności prawne. Niektórzy romanisci, jak L. Mitteis, twierdzili, że bankierzy, z pochodzenia Grecy, ukształtowali pożyczkę na wzór grecki, a mianowicie *παρακαταθήκη*²⁶¹, czego konsekwencją była możliwość dochodzenia nieformalnych odsetek za pomocą *actio depositi*. Jednakże tych poglądów nie można w pełni podzielić. Jak słusznie uważał J. Sondel, z greckiej praktyki do rzymskiego obrotu prawnego przeniknęły pewne czynności, a przede wszystkim *depositum irregulare*. Depozyt nieprawidłowy polegał na oddaniu w nieodpłatne przechowanie określonej sumy pieniędzy z obowiązkiem jej zwrotu na każdorazowe żądanie bez możliwości pobierania odsetek²⁶². Zatem występowanie o odsetki *ante moram* przy depozycie, oczywiście pomijając przypadek *furtum usus*, było w prawie klasycznym niedopuszczalne. Pokwitowanie wręczane przy *depositum irregulare* (D. 16, 3, 24) nie może być natomiast uznawane za kwit pożyczkowy²⁶³.

Sformułowanie *depositum irregulare* zostało po raz pierwszy użyte przez Jaso-
na de Maino, piętnastowiecznego komentatora, którego prace opublikowano w We-
necji w 1513 r.²⁶⁴ Prawdopodobnie pierwszą formą depozytu nieprawidłowego był
żołd składany przez żołnierzy w *brevia* kohorty²⁶⁵. Nie był on więc wypłacany le-
gioniście bezpośrednio. Ze złożonej sumy żołdu czyniono potrącenia, zaś pozostała
część znajdowała się w *brevia* tytułem depozytu²⁶⁶. Natomiast przyjmując nawet
skrajne poglądy, że depozyt nieprawidłowy nie istniał w prawie klasycznym, to bez

261 L. MITTEIS, *Trapezitika, cit.*, s. 203 i n.

262 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 41. Różnica pomiędzy de-
pozytem a pożyczką została zniesiona w IV w.n.e., co potwierdzały papyrasy – zob. R. TAUBEN-
SCHLAG, *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, cit.*, s. 352.

263 B. ADAMS, *Haben die Römer 'depositum irregulare' und Darlehen unterschieden?, cit.*, s. 364.

264 T. NIEMEYER, *Depositum irregulare, cit.*, s. 110, przyp. 21; P. COPPA-ZUCCARI, *Il deposito ir-
regolare*, «AG» 6 (1901), s. 41. Zob. także P. COPPA-ZUCCARI, *La natura giuridica del deposito
bancario*, «AG» 9 (1902), s. 441–472; M. LOPEZ-AMOR Y GARCIA, *Observaciones sobre el depo-
sito irregular romano*, «Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense» 74
(1988–1989), s. 341–359.

265 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 41. Składania więcej niż po
1000 sestercji do takowego depozytu zakazał Domicjan (Suet., *Vita Domitiani* 7, 3). Por. F. CAR-
LÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma, cit.*, s. 112.

266 F. SCHULZ, *The Postclassical Edition of Papinian's «Libri Quaestionum», cit.*, s. 255 i n.

wątpienia ta czynność była stosowana w praktyce kontraktowej, zwłaszcza w Egipcie²⁶⁷. Natomiast nie ulega wątpliwości, że juryści rzymscy znali instytucję depozytu nieprawidłowego, choć jej nie nazywali *depositum irregulare*, a stosowali formę opisową, aby pokazać problemy prawne z nią związane. Tak czynił chociażby Paulus, przywołując zdanie Alfenusa Varusa, cytowane wcześniej we fragmencie.

D. 19, 2, 31 (*Alfenus libro quinto digestorum a Paulo epitomatorum*): *In navem Saufeii cum complures frumentum confuderant, Saufeius uni ex his frumentum reddiderat de communi et navis perierat: quaesitum est, an ceteri pro sua parte frumenti cum nauta agere possunt oneris aversi actione. respondit rerum locatarum duo genera esse, ut aut idem redderetur (sicuti cum vestimenta fulloni curanda locarentur) aut eiusdem generis redderetur (veluti cum argentum pusulatum fabro daretur, ut vasa fierent, aut aurum, ut anuli): ex superiore causa rem domini manere, ex posteriore in creditum iri. idem iuris esse in deposito: nam si quis pecuniam numeratam ita deposuisset, ut neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret, nihil aliud eum debere apud quem deposita esset, nisi tantundem pecuniae solveret. secundum quae videri triticum factum Saufeii et recte datum. quod si separatim tabulis aut heronibus aut in alia cupa clusum uniuscuiusque triticum fuisset, ita ut internosci posset quid cuiusque esset, non potuisse nos permutationem facere, sed tum posse eum cuius fuisset triticum quod nauta solvisset vindicare. et ideo se improbare actiones oneris aversi: quia sive eius generis essent merces, quae nautae traderentur, ut continuo eius fierent et mercator in creditum iret, non videretur onus esse aversum, quippe quod nautae fuisset: sive eadem res, quae tradita esset, reddi deberet, furti esse actionem locatori et ideo supervacuum esse iudicium oneris aversi. sed si ita datum esset, ut in simili re solvi possit, conductorem culpam dumtaxat debere (nam in re, quae utriusque causa contraheretur, culpam deberi) neque omnimodo culpam esse, quod uni reddidisset ex frumento, quoniam alicui primum reddere eum necesse fuisset, tametsi meliorem eius condicionem faceret quam ceterorum.*

Paulus w swojej Epitome streszcza pogląd Alfenusa Varusa zawarty w jego Digestach. Najważniejszym w naszych rozważaniach będzie ustęp zaczynający się od

267 V. ARANGIO-RUIZ, *Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei papiri*, cit., s. 64; E. ALBERTARIO, *I fattori della evoluzione del diritto romano post-classico e la formazione del diritto romano giustineano*, «SDHI» 1 (1935), s. 3 i n.

słów: *idem iuris esse in deposito*. Rozważania o depozycie nieprawidłowym zostały przedstawione w kontekście jego odróżnienia od pożyczki. Paulus w oparciu o wywody Alfenusa Varusa dochodzi do wniosku, że *depositum irregulare* będzie miało miejsce wtedy, gdy zostanie zdeponowana suma pieniężna na opisanych przez jurystę warunkach. Chodzi tu o to, że pieniądze musiały zostać odliczone i przekazane bez zamknięcia, zabezpieczenia przez deponenta (*neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret*). Taka forma depozytu rodziła obowiązek po stronie depozytariusza zwrócenia *tantundem* dokładnie tej samej kwoty. Możliwość żądania zwrotu nie będzie tutaj wynikiem porozumienia stron, lecz właśnie zdeponowania rzeczy zamiennej (pieniędzy w ten sposób (*ita*) *ut neque clusam neque obsignatam traderet*²⁶⁸, a na tę okoliczność wydawano kwit depozytowy.

Kolejnym jurystą który odniósł się do depozytów przyjmowanych przez bankierów, był Papinian, którego wypowiedź kompilatorzy umieścili w tytule trzecim w księdze szesnastej²⁶⁹.

D. 16, 3, 8 (*Papinianus libro nono quaestionum*): *Quod privilegium exercetur non in ea tantum quantitate, quae in bonis argentarii ex pecunia deposita reperta est, sed in omnibus fraudatoris facultatibus: idque propter necessarium usum argentariorum ex utilitate publica receptum est. plane sumptus causa, qui necessarie factus est, semper praecedit: nam deducto eo bonorum calculus subduci solet*²⁷⁰.

Wypowiedź „księcia jurystów rzymskich” pochodziła z dziewiątej książki jego *Quaestiones*. Odniósł się w niej do specjalnego przywileju deponentów realizowanego wobec niesolidnego bankiera. Papinian twierdził, że jeśli depozytariusz nie

268 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 82.

269 Odnośnie do umiejscowienia tego fragmentu w D. 16, 3 zob. TH. MAYER-MALY, ‘*Necessitas constituit ius*’, [w:] *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. I, Torino 1968, s. 188; tenże, *Bemerkungen zum Aufbau der Digestentitel*, [w:] *Syntheseia Arangio-Ruiz*, t. II, Napoli 1964, s. 882; T. WALTER, *Die Funktionen der ‘actio depositi’*, Berlin 2012, s. 105. Por. rozważania R. EVANS-JONES, *The Prefatory Section of D. 16.3. ‘Depositum vel contra’*, *cit.*, s. 255 i n.

270 O autentyczności tego fragmentu, a szczególnie o jego bizantyjskim pochodzeniu zob. m. in. C. LONGO, *Appunti sul deposito irregolare*, *cit.*, s. 121 i n.; tenże, *Corso di diritto romano. Il deposito*, *cit.*, s. 59 i n.; G. SEGRÈ, *Sul deposito irregolare in diritto romano*, *cit.*, s. 197 i n.; B. KÜBLER, *Griechische Tatbestände in den Werken der klassischen Literatur (Schluß)*, «ZSS» 29 (1908), s. 189 i n.; tenże, *Die klassischen Juristen und ihre Bedeutung für die Rechtsentwicklung*, [w:] *Conferenze per il XIV centenario delle Pandette: 15 dicembre 530–15 dicembre 1930*, Milano 1931, s. 122 i n.

wypełnić zobowiązań, to pieniądze na zwrot depozytów mogą pochodzić nie tylko ze zdeponowanych funduszy, lecz także ze wszystkich innych aktywów niesolidnego depozytariusza. Jedynie wydatki konieczne zawsze uwzględnia się w pierwszej kolejności²⁷¹. Istotnym problemem było użycie przez Papiniana terminu *argentarius*. Był on zatem depozytariuszem gotówki, którą otrzymywał na przechowanie. Wobec niego można było zastosować specjalne *privilegium*²⁷². W związku z tym można przyjąć, że właśnie w zakres czynności podejmowanych przez *argentarii* wchodziła działalność depozytowa.

W wypowiedzi jurysty była więc mowa o zasadzie nieograniczonej odpowiedzialności bankierów. Ta zasada pojawiła się w prawie rzymskim ze względu na interes publiczny. Udział *argentarii* w działalności depozytowej miał służyć interesowi publicznemu, a świadczone przez nich usługi o charakterze bankowym starożytni Rzymianie uznawali za konieczne i niezbędne²⁷³. Natomiast w dalszym fragmencie teoż Papiniana mamy odniesienie do pieniężnego depozytu.

D. 16, 3, 24 (*Papinianus libro nono quaestionum*): ...*Centum nummos, quos hac die commendasti mihi adnumerante servo Stichio actore, esse apud me ut notum haberes, hac epitistula manu mea scripta tibi notum facio: quae quando volis, et ubi voles, confestim tibi numerabo. „Quaeritur propter usurarum incrementum. respondi depositi actionem locum habere: quid est enim aliud commendare quam depone-re?... In qua quaestione si depositi actio non teneat, cum convenit tantundem, non idem reddi, rationem usurarum haberi non facile dicendum est. et est quidem constitutum in bonae fidei iudiciis, quod ad usuras attinet ut tantundem possit officium ar-*

271 Por. rozważania F. SCOTTI, *Il deposito nel diritto romano. Testi con traduzione italiana e commento*, Torino 2008, s. 63 i n., a także wcześniejsze A. D'ORS, *De nuevo sobre 'creditum' (replica a la critica de Albanese)*, «SDHI» 41 (1975), s. 239. Zob. także R. SCEVOLA, 'Utilitas publica', *cit.*, s. 206 i n.

272 M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n. Czy można byłoby ten przywilej traktować jako *privilegium exigendi* – zob. R. ORESTANO, 'Ius singulare' e 'privilegium' in *diritto romano. Contributo storico-domatico*, Tolentino 1937, s. 125 i n.

273 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 61 i n.; tenże, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 33 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 138 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 3 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 30 i n.; tenże, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, *cit.*, s. 185 i n.; tenże, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, *cit.*, s. 109 i n.

bitri quantum stipulatio: sed contra bonam fidem et depositi naturam est usuras ab eo desiderare temporis ante moram, qui beneficium in suscipienda pecunia dedit...

Wypowiedź pochodziła również z dziewiątej księgi jego *Quaestiones*. Jeśli przyjmiemy, że cytowany fragment Papiniana odnosił się do depozytu nieprawidłowego, to można poczynić pewne spostrzeżenia w tym zakresie²⁷⁴. Jurysta odrzucał możliwość dochodzenia odsetek *ante moram* za pomocą *actio depositi* właśnie dlatego, że w rozpatrywanym stanie faktycznym widział depozyt nieprawidłowy²⁷⁵. Może to wynikać z wypowiedzi Papiniana: *quid est enim aliud commendere quam deponere?* Fragment ten ilustruje ciągłą dostępność pieniędzy dla deponenta, jaka ma towarzyszyć pieniężnemu depozytowi nieprawidłowemu, a także zwyczaj wydawania kwitu depozytowego, który nie tylko potwierdzał przeniesienie własności, lecz także musiał być okazywany przy wypłacie. Całość rozważań Papiniana o depozycie nieprawidłowym uzupełnia jego wywód z trzeciej księgi *Responsa*:

D. 16, 3, 25, 1 (*Papinianus libro tertio responsorum*): *Qui pecuniam apud se non obsignatam, ut tantundem redderet, depositam ad usus propios convertit, post moram in usuras quoque iudicio depositi condemnandus est.*

Ten, kto złożone u siebie do zwrotu *tantundem*²⁷⁶ niezapieczone pieniądze wykorzystuje dla własnej korzyści, powinien zostać zasądzony wyrokiem na wypłatę odsetek w sytuacji opóźnienia zwrotu depozytu. Zatem Papinian powstanie depozytu nieprawidłowego uzasadniał samym wręczeniem *pecunia non obsignata*, a nie umową stron²⁷⁷. Jurysta znał więc *depositum irregulare* oraz różne problemy prawne towarzyszące temu kontraktowi. Ponadto użycie terminu *depositam* może sugerować, że strony umówiły się, iż będzie to depozyt, a nie pożyczka.

274 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 46 i n.

275 Zob. uwagi K. PANOFSKY, *L. 24 [i.e. lex vierundzwanzig] D. 16, 3, ein Beitrag zur Lehre vom ‚Depositum irregulare‘*, Berlin 1913, s. 38.

276 Wielu romanistów zwrot *ut tantundem redderet* uznawało za interpolację, m. in. U. BRASIELLO, *Deposito irregolare, cit.*, s. 497; F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano, cit.* s. 114 i n.; G. SEGRÈ, *Sul deposito irregolare in diritto romano, cit.*, s. 235; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 44 i n.

277 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 55.

Także Ulpian w swoim komentarzu do edyktu zajmował się depozytem bankierskim.

D. 16, 3, 7, 2 (*Ulpianus libro tringensimo ad edictum*): *Quotiens foro cedunt nummularii, solet primo loco ratio haberi depositariorum, hoc est eorum, qui depositas pecunias habuerunt, non quas faenore apud nummularios, vel cum nummulariis, vel per ipsos exercebant; et ante privilegia igitur, si bona venierint, depositariorum ratio habetur, dummodo eorum, qui postea usuras acceperunt, ratio non habeatur, quasi renuntiaverint deposito.*

Jurysta w przedstawionym stanie faktycznym omawiał problematykę uprzywilejowania deponentów, którzy powierzyli swoje pieniądze *nummularii*. Jego rozważania są zawile i trudne do interpretacji. Ulpian bowiem twierdzi, że deponenci mieli pierwszeństwo przed wierzycielami uprzywilejowanymi. Następni w kolejności do zaspakajania swoich roszczeń byli zwyczajni wierzyciele. Zatem można wnioskować, że pierwszeństwo przysługiwało deponentowi, który złożył *depositum regulare*, gdyż mógł on wnosić *rei vindicatio* nawet przed wierzycielami uprzywilejowanymi. W ostatniej kolejności znaleźli się ci deponenci, którzy przyjęli odsetki. Byli oni traktowani na równi z wierzycielami zwyczajnymi²⁷⁸. J. Sondel uważał, że Ulpian analizował dwa rodzaje depozytów nieprawidłowych: depozyt bezpłatny i z odsetkami²⁷⁹, dzieląc tym samym pogląd G. Tozziego²⁸⁰. Zgodzić się można z tym rozumowaniem, ale pod pewnymi warunkami. Przede wszystkim fragment autorstwa Ulpiana należałoby porównać z tym z *Quaestiones* Papiniana (D. 16, 3, 8)²⁸¹. W analizowanych źródłach występowały dwie kategorie bankierów: *argentarii* i *nummularii*, którzy dokonywali operacji depozytowych. Być może regulacje zawarte u Papiniana (D. 16, 3, 8) i u Ulpiana (D. 16, 3, 7, 2) były wynikiem kryzysu, jaki dotykał działalność bankierską²⁸². Natomiast wywody jurystów świadczyć mogą

278 Zob. F. BONIFACIO, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, cit. s. 148 i n.; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, cit., s. 60 i n.; R. SCEVOLA, 'Utilitas publica', cit., s. 216.

279 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, cit., s. 61.

280 G. TOZZI, *Economisti romani*, cit., s. 283. Por. rozważania H.T. KLAMI, 'Depositum' und Παρακαταθήκη, cit., s. 92.

281 Takie rozwiązanie sugerował R. SCEVOLA, 'Utilitas publica', cit., s. 215 i n.

282 G. NOCERA, *Insolvenza e responsabilità sussidiaria nel diritto romano*, Roma 1942, s. 20. Por.

o udzielaniu przywilejów wyłącznie tym, którzy złożyli depozyt prawidłowy w banku, a zatem nie liczyli na odsetki, na pomnożenie swych pieniędzy²⁸³. Być może istnieje inne wytłumaczenie różnicy terminologicznej osób zajmujących się działalnością bankierską w pismach Papiniana i Paulusa. Starszy przekaz, pochodzący od wcześniejszego jurysty, to fragment z D. 16, 3, 8, w którym bankierów określono terminem *argentarii*. Zatem oni jako pierwsi przyjmowali depozyty prawidłowe i nieprawidłowe. Następnie pojawili się konkurenci na rynku usług bankierskich, określane terminem *nummularii* (D. 16, 3, 7, 2), którzy również prowadzili działalność depozytową. Być może *nummularii* najpierw przyjmowali od swoich klientów *depositum regulare* czy *depositum irregulare* i to bez odsetek²⁸⁴. Takie stanowisko może znaleźć potwierdzenie w kolejnym fragmencie autorstwa Ulpiana.

D. 42, 5, 24, 2 (*Ulpianus libro sexagesimo tertio ad edictum*): *In bonis mensularii vendundis post privilegia potiore eorum causam esse placuit, qui pecunias apud mensam fidem publicam secuti deposuerunt. Sed enim qui depositis nummis usuras a mensulariis acceperunt, a ceteris creditoribus non seperantur; et merito, aliud est enim credere, aliud deponere.*

A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane, cit.*, s. 164 i n.

283 R. SCEVOLA, '*Utilitas publica*', *cit.*, s. 215 i n. Zob. R. RÖHLE, *Der liber singularis regularum des Paulus*, «Labeo» 12 (1966), s. 223; P. HANS, *Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten*, «Labeo» 16 (1970), s. 183 i n.; H.J. WIELING, '*Privilegium exigendi*', «TR» 56 (1988), 279–298, s. 287; tenże, '*Privilegium fisci*', '*praedictura*' und *Protopraxie*, «ZSS» 106 (1989), s. 404. *Privilegium* był to więc swego rodzaju przywilej, czyli korzystny wyjątek w stosowaniu ogólnie obowiązujących norm prawnych w odniesieniu do pewnych spraw (*privilegium causae*) albo określonych osób (*privilegium personae*). Por. B. ALBANESE, *Le persone nel diritto privato romano*, Palermo 1979, s. 12, szczególnie przyp. 23; *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, (red.) W. WOŁODKIEWICZ, Warszawa 1986, s. 24, s. v. '*privilegium*'. O *privilegium exigendi* zob. także I. SZPRINGER, *Ochrona interesów fiskalnych państwa rzymskiego poprzez zabezpieczenia rzeczowe i egzekucyjne wierzytelności publicznych*, [w:] *Salus rei publicae suprem lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod red. A. DĘBIŃSKIEGO, H. KOWALSKIEGO, M. KURYŁOWICZA, Lublin 2007, s. 311 i n.; tejsze, '*Privilegium exigendi*' – instytucja prawa rzymskiego czy nowożytna? (Rozważania na gruncie prawa rzymskiego i regulacji Code civil), [w:] *W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, (red.) W. WITKOWSKI, Lublin 2008, s. 259 i n.; tejsze, *Wybrane przywileje egzekucyjne w prawie rzymskim*, [w:] *Quis leges sine moribus. Studia nad prawem rzymskim dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65 rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, red. K. AMIELAŃCZYK, Lublin 2009, s. 125 i n.

284 Por. J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim, cit.*, s. 62.

Jurysta, rozważając w sześćdziesiątej trzeciej księdze swego komentarza do edyktu problematykę uprzywilejowanego wierzyciela, wspominał o depozytach bankierskich przyjmowanych przez *mensularii*²⁸⁵. Analizowany fragment dotyczył kolejności zaspokojenia roszczeń z majątku bankiera. W pierwszej kolejności swoje wierzytelności zgłaszali wierzyciele uprzywilejowani. Następnie przychodziła kolej na tego (*post privilegia potiore eorum causam esse placuit*), który u bankiera złożył depozyt, opierając się na publicznych wskazówkach co do jego wypłacalności. Był więc zakwalifikowany do zaspokojenia swoich roszczeń po wierzycielach uprzywilejowanych, ale z pierwszeństwem przed pozostałymi wierzycielami. Zatem jak porównamy oba fragmenty autorstwa Ulpiana, to powstaje swego rodzaju problem, pytanie, w której kategorii deponenti mogli zgłaszać swoje wierzytelności. Czy tak jak w pierwszym fragmencie (D. 16, 3, 7, 2) przed wierzycielami uprzywilejowanymi, czy tak jak w drugim (D. 42, 5, 24, 2), po nich. W obu źródłach, co słusznie zauważył J. Sondel²⁸⁶, możliwość utraty przywilejów została ograniczona do przypadku uzyskania odsetek przez deponenta. Zatem we fragmencie w D. 16, 3, 7, 2 *nummulari* przyjmowali *depositum regulare* czy *depositum irregulare* bez odsetek i w związku z tym byliby w uprzywilejowanej sytuacji, mogąc zgłosić swoje roszczenie przed wierzycielami uprzywilejowanymi. Natomiast regulacja z D. 42, 5, 24, 2 dotyczyła innej kategorii bankierów – *mensularii*, co do których można było wystąpić ze skargą jedynie przed pozostałymi wierzycielami. Zapewne oni przyjmowali rzeczy w depozyt nieprawidłowy, powiązany z możliwością żądania odsetek. Była to kategoria bankierów porównywana czy wręcz traktowana jako lichwiarze²⁸⁷. By lepiej zrozumieć, należałoby wywody Ulpiana porównać ze stanowiskiem Papi-niana z D. 16, 3, 8. Mamy tam trzecią uprzywilejowaną kategorię bankierów - *ar-*

285 Odnosnie do autentyczności tego fragmentu zob. T. NIEMEYER, '*Depositum irregulare*', *cit.*, s. 70; C. LONGO, *Appunti sul deposito irregolare*, *cit.*, s. 128 i n.; tenże, *Corso di diritto romano. Il deposito*, *cit.*, s. 118 i n.; G. SEGRÈ, *Sul deposito irregolare in diritto romano*, *cit.*, s. 200; F. SCHULZ, *The Postclassical Edition of Papinian's «Libri Quaestionum»*, *cit.*, s. 258; R. FEENSTRA, '*Fidem emptoris sequi*', [w:] *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, Firenze 1955, s. 279, przyp. 3; J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 56 i n.; A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *cit.*, s. 210 i n.; R. SCEVOLA, '*Utilitas publica*', *cit.*, s. 218 i n. Zob. także G. CERVENCA, *Contributo allo studio delle usurao c. d. legali nel diritto romano*, Milano 1969, s. 125 i n.; C.A. MASCHI, *La categoria dei contratti reali. Corso di diritto romano*, Milano 1973, s. 389;

286 J. SONDEL, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 60.

287 Sen. Rethor, *Contr.* 9, 1, 12.

gentarii, którzy prowadzili najszerszy wachlarz operacji bankierskich, a ich konkurentami stali się z czasem *nummularii* oraz *mensularii*. Zatem powyżej cytowane fragmenty – jeden autorstwa Papiniana i dwa Ulpiana - mogą stanowić dowód na rozwój usług bankowych i pojawianie się nowych kategorii bankierów na rynku, szczególnie w zakresie działalności depozytowej. Ponadto mogą stanowić dowód swego rodzaju ewolucji w zakresie czynności bankierskich. Z czasem naturalnym stawało się żądanie odsetek, co wynika z analizy konstytucji cesarskich.

C. 4, 34, 3: IMPERATOR GORDIANUS: *Si depositi experiris, non immerito etiam usuras tibi restitui flagitabis, cum tibi debeat gratulari, quod furti eum actione non facias obnoxium, si quidem qui rem depositam invito domino sciens prudensque in usus suos converterit, etiam furti delicto succedit.* GORD. A. AUSTRONIO MIL. <A 239 D. ID. IUL. GORDIANO A. ET AVIOLA CONSS.>.

W konstytucji ogłoszonej za konsulatu Gordiana i Avioli w 239 roku cesarz Gordian wskazuje Austerusowi, że jeśli składano rzecz w depozyt, rozsądnym byłoby żądanie odsetek. Depozytariusz w taki sposób niejako dziękował deponentowi, że nie oskarżał go o kradzież za obracanie pieniędzmi złożonymi w *depositum irregulare*. Cesarz dodawał, że ten, kto świadomie i z premedytacją używał zdeponowanego dobra dla własnej korzyści, wbrew woli właściciela, dopuszczał się przestępstwa kradzieży (*furtum usus*). W podobnym tonie były utrzymane inne regulacje w tej materii²⁸⁸.

Zatem deponowanie gotówki u bankierów dawało wielką swobodę dysponowania nią nie tylko w Rzymie, ale również poza jego granicami. Był to dogodny sposób korzystania z pieniędzy bez narażania się na stratę w niebezpiecznych nieraz podróżach lądowych i morskich, z uwagi na rozboje i grasowanie piratów²⁸⁹. Źród-

288 C. 4, 34, 8: Imperatores Diocletianus, Maximianus: *Si is, qui depositam a te pecuniam accepit, eam suo nomine vel cuiuslibet alterius mutuo dedit, tam ipsum de implenda suscepta fide quam eius successores teneri tibi certissimum est. adversus eum autem qui accepit nulla actio tibi competit, nisi nummi extant: tunc enim contra possidentem uti vindicatione potes.* DIOCL. ET MAXIM. AA. ET CC. AURELIO ALEXANDRO. <A 293 D. IIII K. MART. SIRMI AA. CONSS.>, czy Nov. 86.

289 O niebezpieczeństwach związanych z podróżami morskimi zob. L. CASSON, *Navi e marinai dell' antichità*, Milano 1976, s. 197–204; J. ROUGÉ, *Recherches sur le commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris 1966, s. 426 i n.; tenże *Navi e navigazione nell' antichità*, Firenze 1977, s. 13 i n.; L. DE SALVO, *Economia privata e pubblici servizi nell' impero romano*.

dła zarówno nieprawnicze, jak i jurydyczne wspominają niejednokrotnie o takich depozytach bankierskich. Składano do depozytu kapitały, którymi nie obracano na pokrycie codziennych potrzeb (tzw. *depositum irregulare*)²⁹⁰. Przynosiły one zysk bankierom, a właścicielom odsetki²⁹¹. *Argentarii* mogli inwestować otrzymane kapitały pod warunkiem późniejszego przekazania ekwiwalentnej sumy jej deponentowi. Właściciele kapitału mogli także dokonywać zapłaty wierzycielom na podstawie pisemnego zlecenia złożonego u bankiera lub też zezwalać na zaksięgowanie po stronie przychodów i rozchodów w księgach handlowych bankiera – *codices rationum*²⁹².

W starożytnym Rzymie klient mógł wycofać zdeponowane pieniądze od razu lub stopniowo²⁹³. Mógł także udać się do banku z jednym ze swych wierzycieli i zwrócić się do bankiera z prośbą o wypłacenie wierzycielowi pewnej sumy. Wierzyciel mógł niekiedy udać się do banku sam. Mógł wreszcie klient dać bankierowi

I corpora naviculariorum, «Kleio» 5 (1992), s. 23 i n.; S. DUCIN, *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 1997; H.A. ORMEROD, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1997, Ph. De Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999 oraz A. TARWACKA, *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009, *passim.*; tejsze, *Termin „pirat” w pismach Cyrona – inwektywa czy coś więcej?*, «Zeszyty Prawnicze»10.1 (2010), s. 83 i n.; Z. BENINCASA, *Ryzyko związane z podróżami morskimi jako szczególnego rodzaju wkład niepieniężny do spółki w prawie rzymskim*, «Zeszyty Prawnicze»10.1 (2010), s. 49 i n. Por. także F. DE MARTINO, *Storia economica di Roma antica*, Firenze 1979, s. 126–131; G.E. RICKMAN, *The Grain Trade under the Roman Empire*, «*Memoirs of the American Academy in Rome*» 36 (1980), s. 261–272; O. HÖCKMAN, *La navigazione nel mondo antico* (trad. it.), Garzanti 1988, s. 118–121; K. GREEN, *The Archeology of Roman Economy*, Berkeley-Los Angeles 1990, s. 17–30.

290 R. BOGAERT *Ursprung und Entwicklung der Depositenbank im Altertum und Mittelalter*, [w:] *Essay zur historischen Entwicklung des Bankensystems*, Mannheim-Wien-Zürich 1980, s. 9 i n.

291 K. GEIGER, *Das depositum irregulare als Kreditgeschäft*, München 1962, s. 6.

292 D. 2, 13, 6, 3. Usługi świadczone przez *argentarii*, co do których istniał obowiązek ewidencyjny, tworzyły katalog czynności określający prawną strukturę autonomicznej *negotiatio* prowadzonej przez bankierów. Zob. R. BEIGEL, *op. cit.* s. 236; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 29, przyp. 19; R.M. THILO, *Der ‘Codex accepti et expensi’ im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, s. 221 i n.; G. MASELLI, ‘*Argentaria*’, *cit.*, s. 101 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 509 i n.; O. BEHREND, *Das Litteralvertrag. Geldruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“)* im römischen Privatrecht und Zensus, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, *cit.*, s. 57 i n.; J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184 i n. wraz z cytowaną tam literaturą. Szersze rozważania w dalszej części tego rozdziału.

293 Por. D. 2, 13, 9, 2.

zlecenie zapłaty, a wierzyciel (jeśli nie był bankierowi znany) musiał okazać pewnego rodzaju bon (żeton), który traktowano jako znak identyfikujący²⁹⁴.

Przyjmowaniem tzw. *depositum irregulare* trudnili się nie tylko *argentarii*, ale również *coactores argentarii*, *mensularii*, a potem też *nummularii*²⁹⁵. Klienci składali pieniądze u bankierów w tzw. *depositum irregulare*, do zwrotu na każde żądanie, w postaci *tantundem eiusdem generis*. Czynili to głównie z uwagi na ochronę kapitału przed rozbojami i piratami, a także w celu wykorzystania ich do zapłaty w związku z *receptum argentarii*.

1.3. *Receptum argentarii*

Receptum argentarii miało greckie pochodzenie i było umową związaną z działalnością bankiera zwanego *argentarius*. Polegało ono na przyjęciu przez bankiera (*in se recipere*) obowiązku zapłacenia cudzego długu w formie jednostronnego przyrzeczenia. *Argentarius* zobowiązywał się w szczególności, mając u siebie w depozycie pieniądze klienta, do pokrycia długu, jaki klient zaciągnął u osoby trzeciej²⁹⁶. Następowo to albo poprzez porozumienie trzech osób: bankiera, jego klienta i osoby trzeciej, albo porozumienie pomiędzy bankierem a jego klientem, przy czym jeden z nich informował osobę trzecią za pomocą *chirographum*²⁹⁷. *Receptum argentarii* było więc jedną z instytucji rzymskiego prawa bankowego polegającą na złożeniu nieformalnej obietnicy przez bankiera dotyczącej świadczenia z jego strony określonej sumy pieniężnej lub rzeczy. Powód, dla którego *argentarius* zobowiązywał się do tego świadczenia, wynikał w sposób naturalny z pewnych okoliczności, a mianowicie był to wiarygodny klient banku, który posiadał w nim jakieś dobro, wobec którego bankier mógł zastosować regres. *Receptum* stosowano jako zabezpieczenie zobowiązania, bowiem gdyby bankier odmówił zapłaty długu osobie trzeciej, klient mógł go pozywać pretorskim powództwem – *actio recepticia*²⁹⁸. Można było sto-

294 Por. D. 2, 13, 9, 2. Zob. J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 42.

295 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 40.

296 M. KASER, *Das Römische Privatrecht*, t. I², cit., s. 75; *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 527 i n.

297 Szersze rozważania o *chirographum* w kolejnym podrozdziale.

298 L. WENGER, '*Receptum argentarii*', «RE» 2. 1 (1920) [przedruk 1.1A (1953)], szp. 375; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 33.

sować tę skargę także w sytuacji, gdy tymczasem klient odwołał polecenie zapłaty. *Receptum* zastrzeżone było dla *argentarii* aż do II lub III w.n.e., a następnie rozszerzone zostało na *nummularii*.

Wzmianki o tego rodzaju operacjach bankierskich można znaleźć w komediach Plauta. W jego dziele *Curculio* możemy zidentyfikować czynność zbliżoną do *receptum argentarii*.

Plaut, *Curc* 345: ‘*Dedisti tu argentum?*’ *Inquam. ‘Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas obsignatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste abduceret’.* *Postquam hoc mihi narravit, abeo ab illo. Revocat me ilico, vocat me ad cenam; religio fuit, denegare nolui.*

W mieście Epidaurus, tuż obok świątyni Eskulapa, działał bankier, niejaki Lykon. Był on uczestnikiem operacji finansowej, którą relacjonował w powyższym fragmencie jeden z bohaterów sztuki, Kurkulio. Z jego przekazu wynikało, że Terapontigonus Platagidor, kupując od Kappadoxa służącą, polecił właśnie bankierowi wypłacić sprzedawcy brakujące dziesięć min. Zatem Lykon miał wydać pieniądze po okazaniu znaku identyfikującego, którym w tym przypadku był list oznaczony pieczęcią zlecającego dokonanie tej czynności. Przypuszczalnie w stanie faktycznym przedstawionym w *Curculio* mamy czynność zbliżoną do *receptum argentarii*. Ułatwiała ono operacje dotyczące rozliczeń pomiędzy stronami, gdyż klient nie musiał wycofywać pieniędzy z banku, by następnie przekazać je wierzycielowi. Ponadto było ono gwarancją zapłaty osobie trzeciej, która była wierzycielem klienta.

O czynnościach zbliżonych do *receptum argentarii* traktują fragmentarycznie teksty literackie. Na ich podstawie nie można określić, jak często było ono stosowane, ani na jakich warunkach finansowych okazywało się użyteczne.

Przy pomocy wzmianki pochodzącej z czwartej księgi tytułu trzynastego *De edendo*²⁹⁹ Digestów możemy wysnuć pewne wnioski odnośnie do *receptum argentarii*.

299 Na temat edyktu ‘*De edendo*’ zob. A. BÜRGE, *Zum Edikt ‘De edendo’. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, «ZSS» 112 (1995), s. 1 i n.

D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultro citro dandi accipiendi, credendi, obligandi solvendi sui causa negotiationem: nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatum, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et quod solvi constituit, argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit.*

W komentarzu Ulpiana do edyktu został przedstawiony pogląd Labeona odnośnie do księgi rachunkowej (*ratio*) bankiera i jej zawartości³⁰⁰. Co prawda cytowany fragment³⁰¹ na pierwszy rzut oka nie odnosi się bezpośrednio do *receptum argentarii*, ale nawet przyjmując to założenie, na jego podstawie można wyprowadzić pewne wnioski do dalszych rozważań. Należałoby, jak sugerował O. Lenel³⁰², zamienić słowo *constituit* na termin *recepit*, co oddałoby autentyczne, klasyczne brzmienie tego urywku przekazującego pogląd Labeona³⁰³. A. Petrucci, na podstawie analizy tego fragmentu, uznawał, że czynności zbliżone do *receptum argentarii* były znane starożytnym Rzymianom i wykorzystywane przez bankierów (*argentarii*) oraz zapisywane do księgi rachunkowej (*ratio*)³⁰⁴. Natomiast istotnym, z punktu dalszych rozważań, może okazać się fragment autorstwa Scaevoli z pierwszej księgi *Responsa*, który kompilatorzy justyniańscy umieścili w trzynastej księdze, w piątym tytule *Digestów - De pecunia constituta*.

300 O tym w dalszej części rozdziału.

301 W romanistyce fragment ten łączono z D. 50, 16, 19, gdyż zawierał on przekaz definicji Labeona odnośnie do terminu *contrahere*. Por. J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 187, przyp. 419; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 172 i n. Zob. uwagi krytyczne. B. ALBANESE, *Agere, gerere e contrahere in D. 50.16.19. Congetture su una definizione di Labeone*, «SDHI» 38 (1972), s. 204 i n. [= *Scritti giuridici*, t. II, Palermo 1991, s. 1128]. Zob. także R. FIORI, 'Contrahere' e 'solvere obligationem' in Q. Mucio Scevola, *cit.*, s. 1955 i n.; T. MC GINN, *Obligations in Roman Law: Past, Present, and Future*, Roma 2013, s. 43.

302 O. LENEL, *Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictscommentare*, «ZSS» 2 (1881), s. 62 i n.

303 A.F. ROSSELLO, 'Receptum argentariorum', «AG» 45 (1890) s. 23 i n.; J. PARTSCH, *Der ediktale Garantievertrag durch receptum*, «ZSS» 29 (1908), s. 403 i n.; L. WENGER, 'Receptum argentarii', *cit.*, szp. 375; A. MAGDELAIN, *Le consensualisme dans l'édit du prêteur*, Paris 1958, s. 152 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 549 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 172 i n., a także zob. L. MITTEIS, 'Receptum argentarii', «ZSS» 29 (1908), s. 479 i n.

304 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 172 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 30 i n.

D. 13, 5, 26 (*Scaevola libro primo responsorium*): *Quidam ad creditorem litteras eiusmodi fecit: „decem, quae Lucius Titius ex arca tua mutua acceperat, salva ratione usurarum habes penes me, domine”. Respondit secundum ea quae proponerentur actione de constituta pecunia eum teneri.*

Jurysta, odnosząc się do problemu powtórnie przyrzeczonych pieniędzy, przedstawił list napisany do wierzyciela, w którym ukazano stan faktyczny, dający podstawę do wniesienia *actio de pecunia constituta*. Z listu wynikało, że kwota dziesięciu, którą Lucjusz Tytus otrzymał jako pożyczkę z kasy wierzyciela, znajdowała się w rękach autora listownej wypowiedzi. Jak słusznie uważano³⁰⁵, skarga *de pecunia constituta* (*actio de pecunia constituta*) jest interpolacją. W przekazie Scevoli powinna być mowa o skardze z *receptum* (*actio recepticia*), gdyż poprzez użycie słowa „ktoś” (*quidam*) mamy wyraźne nawiązanie jurysty do osoby dokonującej operacji bankierskich. Quintus Mucius chciał najwyraźniej przedstawić następujący stan faktyczny. Lucjusz Tytus otrzymał jakąś sumę pieniędzy od osoby trzeciej, ustalając również odsetki. Natomiast bankier, którego Lucjusz Titius był klientem, informował listownie wierzyciela, że ta kwota znajduje się w jego posiadaniu oraz próbował uzgodnić formę zapłaty. Użyte we fragmencie Ulpiana wyrażenie *salva ratione usurarum* - wyjąwszy wyliczenie odsetek - mogło nawiązywać z jednej strony do obowiązku późniejszego zapłacenia obliczonych odsetek, jak i z drugiej do wyłączenia tej operacji z obowiązków bankiera³⁰⁶. Ponadto prawdopodobnie, w prawie klasycznym, do powstania *receptum*, a zatem i zgody na wykonanie odpowiedniej czynności po stronie bankiera, wystarczające było oświadczenie pozbawione szczególnej formy, które mogło być zawarte w liście³⁰⁷.

Dla naszych rozważań konieczna staje się analiza fragmentu Ulpiana z czternaściej księgi komentarza do edyktu, który kompilatorzy justyniańscy umieścili zaraz po urywku Scaevoli z pierwszej księgi *Responsa*.

D. 13, 5, 27 (*Ulpianus libro quarto decimo ad edictum*): *Utrum praesente debitor an absente constituat quis, parvi refert. Hoc amplius etiam invito constituere*

305 Por. O. LENEL, ‘*Palingenesia iuris civilis*’, t. II, *cit.*, s. 290.

306 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell’organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 60 i n.

307 Szerzej na ten temat A. PETRUCCI, ‘*Mensam exercere*’, *cit.*, s. 379.

eum posse Pomponius libro trigensimo quarto scribit: unde falsam putat opinionem Labeonis existimantis, si, postquam quis constituit pro alio, dominus ei denuntiet ne solvat, in factum exceptionem dandam: nec immerito Pomponius: nam cum semel sit obligatus qui constituit, factum debitoris non debet eum excusare.

Jurysta, rozważając przypadek, czy było konieczne zaciągnięcie zobowiązania w obecności dłużnika, czy też możliwe było zawiązanie węzła obligacyjnego bez jego udziału, odniósł się do kwestii *receptum argentarii*. W oryginalnym tekście, według zgodnej opinii romanistów³⁰⁸, zamiast słowa *constituere* występowało *recipere* i okoliczności towarzyszące sprawie skupione były właśnie na *receptum*, którym zajął się Ulpianus w księdze zawierającej jego komentarz do edyktu³⁰⁹. Potwierdzając, że taka czynność mogła mieć miejsce nawet przy nieobecności dłużnika, jurysta z Tyru przytacza pogląd Pomponiusa, według którego mogła się ona odbyć nawet wbrew jego woli. Stanowisko poparte przez Ulpiana pozostawało więc w sprzeczności z wcześniejszą opinią Labeona, który opowiadał się za przyznaniem *exceptio in factum* bankierowi, który przyrzekł zapłacić dług klienta. Ów zarzut procesowy miał być udzielony mu zatem wówczas, gdy po dokonaniu jednostronnego przyrzeczenia *debitor* nakazał nie płacić wierzycielowi. Byłby on więc obroną bankiera przed powództwem z tytułu *receptum argentarii*.

Ulpian natomiast zgadzał się ze stwierdzeniem Pomponiusa i uważał, że raz powstałe zobowiązanie zmuszało do świadczenia tego, kto złożył jednostronne przyrzeczenie. Natomiast nie miało na nie wpływu późniejsze zachowanie dłużnika. Rozbieżność pomiędzy trzema jurystami dotyczyła więc w istocie realizacji zobowiązania dokonanego wbrew woli dłużnika.

Należy zauważyć, że w czasach Labeona (koniec I w.p.n.e. – początek I w.n.e.) *receptum argentarii* było czynnością prawną, za pomocą której bankier zobowiązywał się do zapłacenia długu swego klienta wobec osoby trzeciej (*pro alio*), czyli jego wierzyciela nawet pod nieobecność (*absente debitore*) dłużnika. Na podstawie

308 Por. J. PARTSCH, *Der ediktale Garantievertrag durch 'receptum'*, *cit.*, s. 413 i n.; L. WENGER, *'Receptum argentarii'*, *cit.*, szp. 372 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, «Labeo» 46 (2000), 2, s. 169; A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 200 i n.; E. STOLFI, *Studi sui 'Libri ad edictum' di Pomponio*, I, *Trasmissione e fonti*, Napoli 2002, s. 410.

309 Zob. O. LENEL, *'Palingenesia iuris civilis'*, t. II, *cit.*, s. 491.

użycia wyrażenia *dominus* można wnioskować, że pierwotnie klient-dłużnik dawał polecenie bankierowi, by ten przejął jego dług wobec wierzyciela. Takie zobowiązanie mogło powstać również w wyniku prowadzenia interesów (*negotiorum gestio*) klienta. Następnie dłużnik mógł również nakazać bankierowi, aby ten nie wykonywał zobowiązań z *receptum* wobec osoby trzeciej. W takiej sytuacji *argentarius* korzystał z *exceptio in factum* w stosunku do wierzyciela, który występował na drodze sądową w celu wykonania zobowiązania³¹⁰. Natomiast od początku II w.n.e. czynność prawna dokonana przez bankiera była również ważna nawet wbrew woli dłużnika (*invito debitor*), bowiem *argentarius*, aby zwolnić się od odpowiedzialności wobec wierzyciela, nie mógł powoływać się na działania dłużnika³¹¹. Bankierowi nie przysługiwało prawo przecistawiania wierzycielowi zarzutów przysługujących dłużnikowi a odnoszących się do zobowiązania, jego bezskuteczności czy nieważności. Nie mógł również podnosić okoliczności, które miały związek ze stosunkami pomiędzy nim a klientem³¹². Zatem dłużnik nie miał prawa zwalniania bankiera od odpowiedzialności wobec wierzyciela³¹³.

Z analizowanego fragmentu wynika, że w okresie od Labeona do Pomponiusa ukształtowały się podstawowe cechy *receptum*. Czynność dokonana przez bankiera była oparta na poleceniu klienta lub wynikała z faktu zarządzania jego interesami. Ponadto przedsiębrane czynności charakteryzowały się autonomią zobowiązania bankiera wobec osoby trzeciej. Jednakże *argentarius* nie mógł świadczyć wobec osoby trzeciej więcej, niż wynikało to z zobowiązania klienta-dłużnika (*in durio rem causam*)³¹⁴. Należałoby także przeanalizować jeszcze jeden fragment, ten autorstwa Gaiusa z jego komentarza do edyktu prowincjonalnego.

D. 13, 5, 28 (*Gaius libro quinto ad edictum provincialis*): *Ubi quis pro alio constituit se soluturum, adhuc is, pro quo constituit, obligatus manet.*

310 L. WENGER, 'Receptum argentarii', *cit.*, szp. 373.

311 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 61 i n.

312 Zob. F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, *cit.*, s. 178.

313 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 61 i n.

314 *Ibidem*.

Fragment ten także traktuje o *receptum argentarii*, a w przedstawionym stanie faktycznym istniała relacja pomiędzy dłużnikiem a mandatorem oraz abstrakcyjne przyrzeczenie bankiera, który zapłaci cudzy dług, czyli dług klienta. Przyrzeczenie mogło być złożone nawet wbrew woli zainteresowanego i wiązało także wówczas, gdy dług klienta nie istniał.

Problematykę komplikowała jednak okoliczność, że *receptum argentarii* zostało zlikwidowane przez Justyniana i włączone w *constitutum debiti pro alio*. Warto zatem w tej materii odnieść się do regulacji justyniańskich.

C. 4, 18, 2, 1 (IUSTINIANUS): *Cum igitur praefata actio, id est pecuniae constitutae, in his tantummodo a veteribus conclusa est, ut exigeret res quae in pondere numero mensura sunt, in aliis autem rebus nullam haberet communionem et neque in omnibus casibus longaeva sit constituta, sed in speciebus certis annali spatio concluderetur, et dubitaretur, si pro debito sub condicione vel in diem constituto eam possibile est fieri et si pure constituta pecunia contracta valeret, hac apertissima lege definimus, ut liceat omnibus constituere non solum res quae pondere numero mensura sunt, sed etiam alias omnes sive mobiles sive immobiles sive se moventes sive instrumenta vel alias quascumque res, quas in stipulationem possunt homines deducere: et neque sit in quocumque casu annalis, sed (sive pro se quis constituat sive pro alio) sit et ipsa in tali vitae mensura, in qua omnes personales sunt actiones, id est in annorum metis triginta: et liceat pro debito puro vel in diem vel condicionali constitui: et non absimilem penitus stipulationi habeat dignitatem, suis tamen naturalibus privilegiis minime defraudata: sed et heredibus et contra heredes competat, ut neque recepticiae actiones neque alio indigeat res publica in huiusmodi casibus adminiculo, sed sit pecuniae constitutae actio per nostram constitutionem sibi in omnia sufficiens, ita tamen, ut hoc ei inhaereat, ut pro debito fiat constitutum (cum secundum antiquam recepticiam actionem exigebatur et si quid non fuerat debitum), cum satis absurdum et tam nostris temporibus quam iustis legibus contrarium est permittere per actionem recepticiam res indebitas consequi et iterum multas proponere conditiones, quae et pecunias indebitas et promissiones corrumpi et restitui definiunt.* <A 531 D. X K. MART. CONSTANTINOPOLI POST CONSULATUM LAMPADII ET ORESTAE VV. CC.>.

Według konstytucji przyrzeczenie spłaty czyjegoś długu, podjęte poprzez *constitutum*, musiało odnosić się do rzeczywiście istniejącego długu. Wykluczała ona możliwość uzyskania świadczenia od bankiera poprzez czynność *recepticia* w przypadku, gdyby było nienależne, ponieważ brakowało zobowiązania głównego. Z końcowych urywków § 1 konstytucji, a także z fragmentów Parafrazy Teofila³¹⁵ dowiadujemy się o zakresie stosunków prawnych, które odnosiły się do bankiera. Z zestawienia tych tekstów istotnie możemy wnioskować, że *receptum argentarii* mogło mieć za przedmiot nie tylko pieniądze czy rzeczy zamienne, ale również rzeczy niezamienne, ruchome i nieruchome³¹⁶. Zatem fragment ten odnosił się do operacji handlowych realizowanych przez bankierów rzymskich³¹⁷. Ponadto w dalszej części swej regulacji Justynian przeciwstawił czynności *pecunia constituta*, za pomocą której można było wystąpić wyłącznie o świadczenie rzeczy zamiennych, czynności *receptum*, dla której charakterystycznym było to, że można było domagać się od bankiera świadczenia rzeczy ruchomej bądź nieruchomej w jakiegokolwiek formie³¹⁸. Te rozważania Justyniana były bardzo ważne, ponieważ pokazują, jak szeroki był zakres *constitutum* zagwarantowany przez jego konstytucję. Prawdopodobnie te uregulowania odnosiły się do *receptum*, którego regulacja została włączona w zakres *constitutum debiti*³¹⁹.

Konstytucja Justyniana z 531 r.n.e. zamieszczona w Kodeksie i przypominana ponadto w Instytucjach³²⁰ potwierdzała, że istniało powództwo z tytułu przyrzeczenia zapłaty cudzego długu przez bankiera, czyli *receptum argentarii*. Ponadto informowała, że od chwili jej ustanowienia jedynie przyrzeczenie wykonania zobowiązania zapłaty cudzego długu będzie właściwą konstrukcją prawną dla podobnych

315 Par. ad I. 4, 6, 8.

316 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 63 i n.

317 Zob. A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', cit., s. 380 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, cit., s. 175 i n.

318 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 63 i n.

319 Por. A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', cit., s. 380 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, cit., s. 174 i n.

320 I. 4, 6, 8.

stanów faktycznych do *constitutum debiti alieni*. Zatem w jej zakresie znajdzie się również *receptum argentarii*. Z uwagi na taką regulację justyniańską kompilatorzy przy opracowywaniu kodyfikacji justyniańskiej usunęli wszelkie informacje dotyczące *receptum* zawarte w pismach jurystów rzymskich. Ponadto te zabiegi cesarza Justyniana i jego kompilatorów utrudniają rekonstrukcję istoty *receptum argentarii*³²¹. Jednakże na podstawie analizy pism jurystów rzymskich można wskazać pewne jego cechy charakterystyczne, a ponadto poprzez zestawienie ich z fragmentami kodyfikacji justyniańskiej można otrzymać pełniejszy obraz tej czynności³²².

Receptum argentarii było umową, na mocy której bankier przyrzekał trzeciej osobie zapłatę długu swojego klienta i która weszła do obrotu prawnego pomiędzy końcem II i początkiem I wieku p.n.e. Początkowo była chroniona w edykcje pretorskim przez *actio in factum*, później przemianowaną na *actio recepticia*. Co prawda, jak wynika z Parafrazy Instytucji dokonanej przez Teofila³²³, mogła być skierowana tylko przeciwko jednemu z bankierów (*trapezites*). W romanistyce określana jest jako *receptum argentarii*. Była ona zastrzeżona dla bankierów zwanych *argentarii*, którzy przestali prowadzić operacje bankierskie w III w.n.e. Natomiast ich greckim odpowiednikiem byli właśnie *trapezites* i tego terminu użył właśnie Teofilus jako tożsameso z *argentarii*³²⁴. Panuje zgodna opinia³²⁵, że *receptum argentarii* przybierało pewną formę gwarancji osobistej, która mogła być udzielana jedynie przez bankiera, który prowadził swoje czynności w sposób zawodowy. Miało ono na celu dokonywanie operacji pieniężnych na korzyść klientów, ponieważ zapewniało realizowanie płatności nawet podczas ich nieobecności i bez konieczności ponawiania

321 O. LENEL, *Beiträge zur Kunde des prätorischen Edicts*, Stuttgart 1878, s. 62 i n.; P. FREZZA, *Le garanzie delle obbligazioni. Corso di diritto romano*, I, *Le garanzie personali*, Padova 1962, s. 274 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, *cit.*, s. 173 i n.; A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 196, przyp. 378.

322 Por. A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 196 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, *cit.*, s. 172.

323 *Par. ad I. 4, 6, 8.*

324 Zob. rozważania w tej materii w rozdziale pierwszym.

325 Por. P. FREZZA, *Le garanzie delle obbligazioni*, *cit.*, s. 274 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, *cit.*, s. 174 i n.; M. GARCIA GARRIDO, *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo Romano*, Madrid 2001, s. 105.

zleceń za każdym razem³²⁶. *Receptum argentarii* stanowiło również formę szczególnie pewnej gwarancji dla wierzycieli wywiązania się z zobowiązania kredytowego, abstrahując od istnienia i ważności zobowiązania głównego, sprzyjając w ten sposób obiegowi pieniądza i obrotom handlowym³²⁷. Trzeba jeszcze rozważyć, czy należało respektować specyficzne wymogi formalne przy jej dokonywaniu. Zgodnie z wyrażeniem zawartym w C. 4, 18, 2 pr. *solemnibus verbis composita* należało użyć podniosłych słów³²⁸, co może sugerować, że należałoby je wiązać z formułą czynności³²⁹. Zdaniem A. Petrucciego w okresie funkcjonowania *receptum argentarii* w obrocie prawnym bardziej prawdopodobne było właśnie odejście od pierwotnego formalizmu³³⁰. Może to sugerować, że wyrażenie *solemnibus verbis composita* z C. 4, 18, 2 pr. nie wskazywało na okoliczność zachowania szczególnej formy przy zobowiązaniu bankiera.

Receptum było więc zobowiązaniem, jakiego bankier udzielał osobie trzeciej i w którym zobowiązywał się względem niej do spłaty długu swego klienta³³¹. Tak więc *receptum* obejmowało trzy osoby: bankiera, klienta i osobę trzecią³³². Wiązało jednak tylko dwie: bankiera i osobę trzecią. Naturalnie pewne porozumienie istniało również pomiędzy nim a jego bankiem. Dotyczyło ono przedmiotowego długu³³³. *Receptum* istniało i było stosowane od II w.p.n.e. do III w.n.e., jednakże zarówno literackie, jak i prawnicze teksty rzadko o nim wspominają. Sama instytucja *receptum* nie występuje w Digestach, gdyż wszelkie fragmenty z przykładami jej zastosowania zostały usunięte przez kompilatorów. Być może stało się tak ze względu na

326 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 65.

327 Por. F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, cit., s. 188.

328 Zob. F. LA ROSA, *Il formalismo del pretore: 'constituta' e 'recepta'*, «Labeo» 43 (1997), 2, s. 213 i n. wraz dalszą cytowaną literaturą.

329 Por. A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, cit., s. 199; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 60 i n.

330 W tym znaczeniu A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, cit., s. 19 i n.; F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, cit., s. 188; A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 60 i n.

331 W. MORAWSKI, *op. cit.* s. 29.

332 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 42.

333 F. FASOLINO, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, cit., s.172.

to, że *receptum* było zbliżone do *constitutum*, które to nawet w pewnym stopniu je zastępowało³³⁴. To właśnie mogło stać się motywem działania kompilatorów, którzy połączyli dwie zbliżone do siebie instytucje prawne.

2. Działalność pożyczkowa

2.1. Udzielanie pożyczek przez bankierów

Od najdawniejszych czasów starożytni Rzymianie znali instytucję pożyczki *nexum*³³⁵, która rodziła surowe skutki dla dłużnika³³⁶. Została ona zastąpiona przez kontrakt *mutuum*, ukształtowany jako instytucja przyjacielska, nieodpłatna, bez odsetek³³⁷. Jednakże wraz z uzupełnieniem jej stypulacją procentową, dawało bardzo dogodne źródło dochodów³³⁸. Chociaż nie znajdujemy dowodów na udzielanie *nexum* przez bankierów rzymskich, to może wynikać jednak z faktu, że w II w.p.n.e., czyli w początkowym okresie rozwoju działalności bankierskiej znana była inna forma rzymskiej pożyczki. Również trudno znaleźć źródła świadczące o podejmowaniu działalności pożyczkowej. Jednakże na podstawie dostępnych fragmentów z pism jurystów rzymskich możemy wywieść wnioski o charakterze ogólnym. Przy *mutuum* przejście przedmiotu pożyczki z rąk wierzyciela do rąk dłużnika następo-

334 L. WENGER, 'Receptum argentarii', *cit.*, szp. 374 i n. Zob. F. PULITANÒ, 'De eo quod certo loco'. *Studi sul luogo convenzionale dell'adempimento nel diritto romano*, Milano 2009, s. 113 i n.

335 W ustawie XII tablic w tablicy I.5 oraz VI.1. Zob. komentarz do tych regulacji M. i J. ZABŁOCKY, *op. cit.*, s. 17 i 36.

336 Пор. È. Кофанов, 'Nexum' u 'mancipium' XII Таблиц, «Вестник древней истории» 3 (1992), s. 68 i n.

337 Kreller, *Mutuum*, «RE», Supplementband VI (1935), s. 571 i n.; J. MICHEL, *Graduité en droit romain*, Bruxelles 1962, s. 102 i n.; A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 28. Por. rozważania M. ZABŁOCKIEJ, *Realny charakter 'mutuum' w rzymskim prawie klasycznym*, «CPH» 31.2 (1979), s. 1–30. Zob. G. SACCONI, «Conventio» e «mutuum», «Index» 15 (1987), s. 423–438; R. ROBAYE, *L'Obligation de garde: essai sur la responsabilité contractuelle en droit romain*, St Louis 1987, s. 255 i n.; V. GIUFFRÈ, *La 'datio mutui'.* *Prospettive romane e moderne*, Napoli 1989, *passim*.

338 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 28; A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane, cit.*, s. 87; K. Chodoń, *Stypulacje gwarancyjne w handlu rzymskim*, [w:] *Ze studiów nad tradycją prawa*, (red.) E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Warszawa 2012, s. 15 i n..

wało poprzez faktyczne wręczenie, co było elementem niezbędnym przy zawarciu kontraktu³³⁹. Natomiast w praktyce dodatkowo stypulowano odsetki.

Już w komediach Plauta można znaleźć przykłady operacji bankierskich³⁴⁰, wśród których potrafimy wyróżnić udzielanie pożyczek³⁴¹. Miały one niewątpliwie charakter konsumpcyjny i były zaciągane w celu uzupełnienia środków do życia, zakupu niewolnicy³⁴², ukochanej czy splaceni innej, wcześniej zaciągniętej pożyczki³⁴³.

Pożyczek udzielano często młodym, ambitnym nobilem, którzy potrzebowali dużych kredytów dla ugruntowania swej kariery politycznej, czy też *municipium* lub władcom Wschodu, których jedynie wielkie sumy pieniężne mogły uchronić od ruiny finansowej³⁴⁴. Tego rodzaju pożyczki udzielano tylko na wysoki procent, bowiem bankierzy rzymscy angażowali w tych operacjach finansowych nie tylko swój własny kapitał, lecz również kapitały powierzone im przez klientów. Taki proceder był powodem zaniepokojenia cesarza Augusta, o czym informuje Swetoniusz.

Suet., *Vita divi Augusti* 39: *Impetratisque a senatu decem adiutoribus unum quemque equitum rationem vitae reddere coegit atque ex improbatos alios poena, alios ignominia notavit, plures admonitione, sed varia. Lenissimum genus admonitionis fuit traditio coram pugillarum, quos taciti et ibidem statim legerent; notavitque aliquos, quod pecunias levioribus usuris mutuati graviore faenore collocassent.*

Historyk mówi o postępowaniu Princepsa wobec ekwitów, których karał niesławą za różnego rodzaju występki. Cesarz regularnie przeprowadzał przeglądy cen-

339 D. 12, 1, 2–3. F. SERRAO, *Sulla 'mutui datio' da parte del servo commune (Contributo alla dottrina romana del 'mutuo')*, [w:] *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. III, Napoli 1953, s. 51 i n.; M. ZABŁOCKA, *Realny charakter 'mutuum' w rzymskim prawie klasycznym, cit.*, s. 1–30.

340 Plaut., *Curculio* 341; 345; 560, 618; 712; 721; *Epidicus* 143; *Asinaria* 438; *Pseudolus* 757 i *Captivi* 449.

341 Plaut., *Curculio* 71–79; *Mostellaria* 532.

342 Plaut., *Curculio* 560. Por. Plaut., *Curculio* 715–720; Plaut., *Epidicus* 143.

343 Por. rozważania A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 28.

344 *Wielka Historia Powszechna, cit.*, s. 315.

turii jeźdźców, korzystając z pomocy dziesięciu wybranych senatorów³⁴⁵. Do stanu ekwitów należeli m. in. bankierzy³⁴⁶, a wobec tego postępowanie Oktawiana Augusta miało u podłoża istotne przyczyny społeczne. Cesarz pozbawiał dobrego imienia, czyli *ignominia*³⁴⁷ za uprawianie przez *equites* procederu pożyczania pieniędzy u innych na niższy procent, a tym samym udzielać pożyczek na wyższe oprocentowanie. Pożyczki te były pożyczkami krótkoterminowymi, udzielanymi na kilka miesięcy lub najdłużej na rok. Gdy bankier pożyczał nie własne pieniądze, lecz z powierzonych mu kapitałów, mógł to czynić wyłącznie na krótki okres, co powodowało ograniczenie ogólnej liczby udzielonych przez niego pożyczek³⁴⁸.

Ponadto należy wskazać, że w starożytnym Rzymie znano pożyczki bezprocentowe, o czym czytamy u Swetoniusza.

Suet., *Vita Tiberi* 48: *Publice munificentiam bis omnino exhibuit, proposito milies sestertium gratuito in trienni tempus et rursus quibusdam dominis insularum, quae in monte Caelio deflagrant, pretio restituto. Quorum alterum magna difficultate nummaria populo auxilium flagitante coactus est facere, cum per senatus consultum sanxisset, ut faeneratores duas patrimonii partes in solo collocarent, debitores totidem aeris alieni statim soluerent, nec res expeditur; alterum ad mitigandam temporum atrocitatem.*

345 Zob. A. TARWACKA, 'Censoria potestas' Oktawiana Augusta, «Zeszyty Prawnicze» 11.1 (2011), s. 359 i n.; teźe, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012, s. 318 i n.

346 A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, cit., s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 495 i n.

347 August nie był cenzorem, lecz wykonywał pewne działania, które były tożsame z tymi podejmowanymi przez cenzorów. Zob. A. TARWACKA, *Prawne aspekty urzędu cenzora...*, cit. s. 329 i n. *Ignominia* należy odróżnić od *infamia*. Por. A.H.J. GREENIDGE, 'Infamia'. Its Place in Roman Public and Private Law, Oxford 1894 (przedruk: Aalen 1977), s. 23 i n.; M. KASER, 'Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen', «ZSS» 73 (1956), s. 220–278; B. SITEK, 'Infamia' w ustawodawstwie cesarzy rzymskich, Olsztyn 2003, s. 244; J.G. WOLF, 'Das Stigma "ignominia"', «ZSS» 126 (2009), s. 55 i n.; tenże, *Lo stigma dell' "ignominia"*, [w:] «Homo, caput, persona». La costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza romana, A. CORBINO, M. HUMBERT, G. NEGRI (ed.), Pavia 2010, s. 491 i n., a także W. MOSSAKOWSKI, *Działalność cenzorów w zakresie ochrony dobrych obyczajów w Rzymie*, [w:] 'Crimina et mores'. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie, (red.) M. KURYŁOWICZ, Lublin 2001, s. 113 i n.

348 Plaut., *Curculio* 71–79.

Historyk omawiał tu przyczyny i przebieg ostrego kryzysu finansowego w 33 r.n.e.³⁴⁹, który był spowodowany zadłużeniem obywateli oraz nieurodzajem w rolnictwie³⁵⁰. Wówczas to Tyberiusz uruchomił część rezerw skarbu cesarskiego celem udzielenia bezprocentowych pożyczek najbardziej potrzebującym i w ten sposób załagodził w pewnym stopniu sytuację. Co prawda nie była to pożyczka bankierska, lecz prawdopodobnie była to olbrzymia operacja finansowa, która nie mogła odbyć się bez ich udziału.

O pożyczce procentowej mamy wzmianki w pismach jurystów.

D. 12, 6, 67, 4 (*Scaevola libro quinto digestorum*): *Lucius Titius Gaius Seio minori annis viginti quinque pecuniam certam credidit et ab eo aliquantum usurarum nomine accepit.*

We fragmencie piątej księgi Digestów Scaevola rozważał przypadek pożyczania pewnej sumy pieniędzy osobie, która nie ukończyła dwudziestu pięciu lat. Jurysta zaznaczył, że pożyczkodawca otrzymał od pożyczkobiorcy z góry pewną kwotę z tytułu oprocentowania. Dalsza część fragmentu dotyczyła możliwości odzyskania odsetek. Nieletni spadkobierca uzyskał od namiestnika prowincji *restitutio in integrum*, w wyniku czego nie musiał płacić długu. Komentarz autorstwa Scevoli, a szczególnie użyte przez jurystę określenie *pecuniam certam credidit*, może być dowodem na możliwość udzielania pożyczek procentowych w starożytnym Rzymie.

O operacjach pożyczkowych, których udzielali profesjonaliści, jakimi niewątpliwie byli bankierzy, czytamy u Ulpiana.

D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultro citro dandi accipiendi, credendi, obligandi solvendi sui causa negotiationem: nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere.*

349 O kryzysie oprócz Swetoniusza informował także Tacyt (*Annales* 6, 16–17) i Cassius Dio (*Historia romana* 58, 21).

350 W.F. ALLEN, *The Monetary Crisis in Rome*, «TAPA» 18 (1887), s. 5 i n.; T. FRANK, *The Financial Crisis of 33 A.D.*, «The American Journal of Philology» 56 (1935), nr 4, s. 336 i n.; H. BELLEN, *Die Krise der italienischen Landwirtschaft unter Kaiser Tiberius (33 n. Ch.) Ursachen-Verlauf-Folgen*, «Historia» 25 (1976), s. 217 i n.; A. KUNISZ, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e., cit.*, s. 26 i n.; M.K. THORNTON, R.L. THORNTON, *The Financial Crisis of A.D. 33: A Keynesian Depression?*, «The Journal of Economic History» 50 (1990), nr 3, s. 655 i n.; B. BARTLETT, *How Excessive Government Killed ancient Rome*, «Cato Journal» 14 (1994), nr 2, s. 293.

Z przekazu jurysty wynika, że w księdze rachunkowej (*ratio*) zapisywano zobowiązania z jednostronnych wierzytelności wynikających z pożyczki (*credendi*), czy stypulacji (*obligandi solvendi*)³⁵¹. Obowiązek jej prowadzenia miał bankier określany terminem *argentarius*³⁵². Zatem pożyczzał on nie tylko własne pieniądze, lecz wykorzystywał w tym celu powierzone mu kapitały klientów. O takiej możliwości pisze Ulpian.

D. 12, 1, 13, 1 (*Ulpianus libro vincensimo sexto ad edictum*): *Unde Papinianus libro octavo quaestionum ait: si alienos nummos tibi mutuos dedi, non ante mihi teneris, quam eos consumpseris. quod si per partes eos consumpseris, an per partes tibi condicam, quaerit: et ait condicturum, si admonitus alienos nummos fuisse ideo per partem condico, quia nondum totos consumptos compereram.*

We fragmencie komentarza Ulpiana do edyktu umieszczonego przez kompilatorków w tytule *de rebus creditis si certum petetur et de conditione* jurysta przywoływał zdanie Papiniana w przedmiocie pożyczki, która została udzielona z cudzych monet. Zatem istniała możliwość dokonania transakcji pieniędzmi, które pożyczkodawca miał u siebie z innego tytułu, jak chociażby z *depositum irregulare*. Znaczną część operacji stanowiły jednak pożyczki oprocentowane, które były udzielane przez inne kategorie pośredników finansowych, przez przedstawicieli wyższych klas społecznych lub też przez przypadkowych spekulantów³⁵³. W źródłach jurystycznych były one zwykle określane jako *pecunias faenerare* lub *mutuas pecunias dare*³⁵⁴, które polegały na zawarciu umów pożyczkowych. Zobowiązywały one bankierów do przestrzegania ogólnie przyjętych zasad związanych z kontraktem pożyczki. Zatem w stosunku do klienta powstawała *obligatio usurarum* z tytułu odpowiedniej dodatkowej *stipulatio*. Ponadto udzielanie pożyczek przez bankierów rzymskich

351 Por. w tej materii rozważania J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 185.

352 Zob. rozważania rozdziału III.

353 A. PETRUCCI, *'Mensam exercere'*, *cit.*, s. 9 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane, cit.*, s. 16 i n. Por. J. KRZYNÓWEK, *Prawne konsekwencje ustanowienia (praepositio) w rzymskich źródłach prawnych*, «*Studia Iuridica*» 34 (1997), s. 73 i n.; J. URBANIK, *'Sponsio servi'*, «*JJP*» 28 (1998), s. 185 i n.

354 Por. M. SALAZAR REVUELTA, *La gratuidad del 'mutuum' en el Derecho romano*, Jaén 1999, s. 72 i n.

poświadczają zachowane dokumenty praktyki prawnej z I w.n.e. zachowane w archiwum Caiusa Caeciliusa Iucundusa z Pompejów³⁵⁵ czy Sulpicjuszy z Puteoli³⁵⁶, a w szczególności TP 50–59³⁵⁷. Ponadto w papirusach grecko-rzymskiego Egiptu mamy informacje o czynnościach pożyczkowych³⁵⁸. Należy jednak zauważyć, że w procedurze udokumentowanej w tablicach z archiwum Sulpicjuszy rzeczywista suma otrzymywana przez dłużnika była mniejsza od sumy, co do której składano *stipulatio*³⁵⁹. Tą różnicą były przyszłe odsetki, chociaż wprost nie zagwarantowane, to faktycznie świadczone. Praktyka stosowana przez Sulpicjuszy koresponduje z komentarzem Scaevoli umieszczonym w D. 12, 6, 67, 4. Przypuszczalnie w takich przypadkach bankierzy, uzgadniając nieformalnie odsetki, wypłacali pożyczkobiorcy niższą kwotę. Natomiast uzyskiwali oni wyższe świadczenie w momencie jego zwrotu³⁶⁰. Zatem odsetki przy pożyczce mogły wynikać z odrębnej *stipulacji* lub z różnicy pomiędzy kwotą otrzymaną a rzeczywiście przyrzeczoną. Przypuszczalnie druga ewentualność była dość często stosowana. Obowiązek dłużnika do zapłaty większej sumy pieniędzy wynikał więc z odrębnej *stipulacji*, która jako zobowiązanie abstrakcyjne nie wzbudzała podejrzeń odnośnie do właściwych relacji zachodzących pomiędzy pożyczkodawcą i pożyczkobiorcą. Prawdopodobnie ta ewentualność była wykorzystywana w praktyce Sulpicjuszy, gdyż w ich tabliczkach brakuje odniesienia do zawarcia *stipulatio* w kwestii odsetek, jak również nie posiadają one terminu spłaty sum pożyczonych³⁶¹. Mogła więc w tej sytuacji istnieć groźba natychmiastowego wykonania zobowiązania dotyczącego kapitału, gdy nie został ustalony termin jego zwrotu³⁶². Natomiast nieskuteczne było żądanie wypłaty róż-

355 K. ZANHERMEISTER, *CIL* IV, Supplementband 1, Berolini 1898, s. 276 i n.

356 FIRA III, Nr 134.

357 Zob. J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, «CPH» 51 (1999), z. 1–2, s. 62 i n.

358 Zob. R. TAUBENSCHLAG, *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, s. 340 i n.; O. MONTEVECCHI, *La Papirologia*, cit., s. 225 i n.

359 J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, cit., s. 64 i n.

360 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 85.

361 P. GRÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundensunden*, Berlin 1997, s. 149 wraz z dalszą cytowaną literaturą.

362 Por. D. 12, 6, 67, 4 czy D. 50, 17, 14 (*Pomponius libro quinto ad Sabinum*): *In omnibus obligationibus, in quibus dies non ponitur, praesenti die debetur.*

nicy pomiędzy kwotą niższą, rzeczywiście otrzymaną a wyższą przyrzeczoną, gdyż kontrahenci, a szczególnie pożyczkodawca, dbali o to, by ich niedozwolona przez prawo umowa nie pozostawiła dowodów³⁶³.

Z kolei *pecunias faenerare* odnosiło się do pożyczki z dodatkową stypulacją odsetek (*mutuum* i *stipulatio usurarum*). W rzeczywistości wydaje się to oznaczać pożyczkę oprocentowaną (*causa credenti faenore*)³⁶⁴.

Bankierzy zajmowali się więc udzielaniem pożyczek swoim klientom w formie postawienia bezpośrednio do dyspozycji pożyczkobiorcy określonej sumy pieniędzy³⁶⁵ lub wydanie klientowi albo wskazanej przez niego osobie specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce³⁶⁶

2.2. *Chirographum* (list kredytowy)

Kontrakty literalne (pisemne) odgrywały przez długi czas u Rzymian stosunkowo niewielką rolę, gdyż preferowali oni formy słowne czynności prawnych. Najbardziej rozpowszechnionym i wręcz ulubionym kontraktem rzymskim była stypulacja – kontrakt werbalny³⁶⁷. Wraz z rozwojem państwa rzymskiego, opanowa-

363 P. GRÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, cit., s. 152 i n. Zob także G. CAMODECA, *L'archivio puteolano dei Sulpicii*, t. I, cit., s. 29 i n. i tenże *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, cit., s. 25. Do ukrycia odsetek przypuszczalnie wykorzystywano również *contractus mohatrae* – zob. F. SCHULZ, *Classical Roman Law*, cit. s. 510; J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, cit., s. 64, przyp. 48. Zob. także M. KASER, *Die Verteilung der Gefahr beim sogenannten 'contractus mohatrae'*, [w:] *Syntelesia Arangio-Ruiz*, t. I, Napoli 1964, s. 74 i n.; A. KACPRZAK, *Julian, Ulpian i nietypowa pożyczka. Zastosowanie analogii w rozważaniach prawniczych*, «Zeszyty Prawnicze» 10.1 (2010), s. 32 i n.

364 Por. M. SALAZAR REVUELTA, *La gratuidad del 'mutuum' en el Derecho romano*, cit., s. 72 i n.; J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, cit., s. 64 i n.

365 Zob. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, cit., s. 21 i n. wraz z cytowaną tam literaturą; W. WOŁODKIEWICZ, *Uwagi na temat lichwy*, cit., 437 i n.

366 Zob. M. CARY, H.H. SCULLARD, *op. cit.*, s. 372; M. KURYŁOWICZ, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, cit., s. 12 i n. Zob. J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, cit., s. 64 i n.

367 M. KURYŁOWICZ, 'Agoranomos' i 'tabellio', *Z historii antycznego notariatu*, «Rejent» 2 (1992), nr 9, s. 10 i n.; tenże, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, cit., s. 12.

niem państw greckich i hellenistycznych Rzymianie stykają się z pisemnymi aktami prawnymi znanymi i wykorzystywanymi w rzymskich wschodnich prowincjach. Zaczął funkcjonować w obiegu prawnym kontrakt literalny, który mógł opierać się na wpisach w rzymskich księgach rachunkowych albo na skryptach dłużnych, czyli na sporządzanych między stronami pisemnych aktach, tworzących zobowiązanie do spełnienia określonego w nich świadczenia³⁶⁸. O takim właśnie zobowiązaniu czytamy już u Plauta.

Plaut, *Curculio* 345: *'Dedisti tu argentum?'* Inquam. *'Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas obsignatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste abduceret'*. *Postquam hoc mihi narravit, abeo ab illo. Revocat me ilico, vocat me ad cenam; religio fuit, denegare nolui.*

Komediopisarz ustami głównego bohatera Curculio odniósł się do problematyki listu kredytowego. U bankiera Likona, u którego jako klient posiadał rachunek, miał złożone pieniądze. Mógł je odebrać każdy, kto legitymowałby się specjalnym listem z pieczęcią właściciela gotówki, samego Curculio. Fragment Plauta koresponduje z urywkiem z Scaevoli z pierwszej księgi jego Digestów.

D. 2, 14, 47, 2 (*Scaevola libro primo digestorum*) *Quaesitum est, cum Lucius Titius ante hoc chirographum Seio nummulario mandaverat, uti patrono eius trecenta redderet, an propter illa verba epistulae, quibus omnes cautiones ex quocumque contractu vanae et pro cancellato ut haberentur cautum est, neque ipse neque filii eius eo nomine conveniri possunt.*

Zgodnie z cytowanym już wcześniej w całości przekazem Scaevoli operacje na rachunku klienta prowadzonym przez bankiera były wykonywane na zlecenie posiadacza rachunku. Takim właśnie zleceniem mógł być specjalny dokument *chirogra-*

368 G. 3, 134. Zob. M. SALAZAR REVUELTA, *La forma litteris como instrumentum crediticio en el derecho justiniano*, «RIDA» 45 (1998), s. 519, przyp. 39.

*phum*³⁶⁹ (list kredytowy), który upoważniał do otrzymania gotówki lub dokonania innej operacji³⁷⁰.

Ponadto dokonanie transakcji u bankiera³⁷¹ przy pomocy *chirographum* poświadczają zachowane dokumenty praktyki prawnej z I w.n.e. z archiwum Sulpicjuszy z Puteoli³⁷². *TPSulp. 55* zawierała dwa dokumenty typu *chirographum*, z których pierwszy był typowym potwierdzeniem otrzymania pożyczki³⁷³. W nim to Publius Vergilius Amplitus mocą swego pisemnego oświadczenia zobowiązywał się zwrócić kwotę pięciu tysięcy sesterców, które otrzymał jako pożyczkę (*scripsi me accepisse mutua et debere*) od Granidusa Numeniusa. Była ona wymagana natychmiast, czyli w każdym momencie, gdy zażąda spłaty wierzyciel³⁷⁴. W drugim zaś dokumencie typu *chirographum* ten sam Publius Vergilius Amplitus stwierdzał wydanie zastawu (*datio pignoris*) w srebrze oznaczonym jego znakiem³⁷⁵. Być może chodzi tutaj o bite monety srebrne, których jakość kontrolował bankier³⁷⁶.

2.3. *Pecunia traiecticia – fenus nauticum*

Pożyczka morska była udzielana w związku z handlem i transportem morskim i była w orbicie zainteresowań bankierów rzymskich. Prowadzili oni bowiem swo-

369 Por. U.E. PAOLI, 'Chirographum' (*diritto greco e diritto romano*), «NNDI» 3 (1959), s. 21 i n.; A. CASTRESANA HERRERO, *El 'chirographo' y la 'syngrapha': significación jurídica desde la República hasta Justiniano*, [w:] *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors*, t. I, Pamplona 1987, s. 361–380; S. SCHIAVO, *Il falso documentale tra prevenzione e repression. Impositio fidei criminaliter agere civiliter agree*, Milano 2007, s. 5 i n.

370 D. 22, 1, 41, 2.

371 Przypuszczalnie Sulpicjusze, a z całą pewnością Caius Sulpicius Cinamus był *coactor argentarius* i wykonywał swoje usługi w związku z udziałem w aukcjach. Por. P. GRÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, *cit.*, s. 54, przyp. 5. Szerzej o aukcyjnej sprzedaży i o udziale w niej bankierów w dalszej części rozdziału.

372 Zob. J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, *cit.*, s. 62 i n.

373 Zob. rozważania G. CAMODECA, *L'Archivo putuolano dei Sulpicii*, t. I, *cit.*, s. 178 i n.

374 Odnosnie co do kwestii odsetek przy pożyczkach Sulpicjuszy zob. J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, *cit.*, s. 64 i n. wraz z dalszą cytowaną literaturą.

375 G. CAMODECA, *L'Archivo putuolano dei Sulpicii*, t. I, *cit.*, s. 178 i n.

376 Taką możliwość wyklucza J. URBANIK, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, *cit.*, s. 64, przyp. 45.

je interesy zarówno w kraju, jak i za granicą³⁷⁷. Co prawda w pismach jurystów rzymskich mamy nieliczne wzmianki odnośnie do tego kontraktu³⁷⁸. Podobnie w zachowanych dokumentach z praktyki prawnej jedynie kilka może odnosić się do pożyczki morskiej³⁷⁹. Jednakże możemy wskazać na pewne cechy charakterystyczne

- 377 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 29. Zob. J. SONDEL, *Z problematyki rzymskiego prawa morskiego*, «CPH» 34.2 (1982), s. 139 i n.
- 378 Z. BENINCASA, *Periculi pretium, Prawne aspekty ryzyka związanego z podróżami morskimi w starożytnym Rzymie (II w.p.n.e. - II w.n.e.)*, Warszawa 2011, s. 122 wraz z dalszą cytowaną literaturą. Zob. także P. TEMIN, *The Roman Market Economy*, cit., s. 106.
- 379 Chodzi o papirus z 149 r.n.e. (SB VI 9571) - G. THÜR, *Arnaldo Biscardi e il diritto greco (Riflessioni sul prestito marittimo SB VI 9571)*, [w:] *Scritti di diritto greco*, (a cura di) E. CANTARELLA, A. MAFFI, Milano 1999, s. 249 i n., czy dwie tabliczki z archiwum Sulpicjuszy – TPSulp. 78 (= TP 13) i TPSulp. 31 (= TP 34). Jeden z tych dokumentów, TPSulp. 78, wzbudzał i wzbudza kontrowersje, a jego brak związku z pożyczką morską był przedmiotem opracowania w wielu publikacjach – por. H. ANKUM, *Tabula Pompeiana 13: ein Scefrachtvertrag oder ein Seedarlehen?*, «Iura» 29 (1978), s. 156 i n.; tenże, *Minima de Tabula Pompeiana 13*, «Cahier d'Histoire» 33 (1988), s. 271–289; J.G. WOLF, *Aus dem neuen pompeianischen Urkundenfund: Der Seefrachtvertrag des Menelaos*, «Freiburger Universitätsblätter» 65 (1979), s. 23–36; G. PURPURA, *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, [w:] *Atti del XVII Convegno Internazionale di Papirologia, (Napoli, 19–26 maggio 1983)*, t. III, Napoli 1984, s. 1245 i n.; (= *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, [w:] *Studi romanistici in tema di diritto commerciale marittimo*, Palermo 1996, s. 243 i n.); A. BISCARDI, *Minima de iure civili*, [w:] *Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino*, t. IV, Napoli 1984, s. 1525–1536; P. GRÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompeianischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, cit., s. 160; É. JAKAB, 'Vectura pro mutua': Überlegungen zu TP 13 und Ulp. *D.19, 2, 15, 61*, «ZSS» 17 (2000), s. 244 i n. Jeśli nawet zaakceptujemy pogląd H. ANKUMA, (*Noch einmal: die Naulootike des Menelaos in TP 13 (= TPSulp. 78) - Ein Seedarlehen oder ein Seefrachtvertrag?* [w:] *Roman Law as Formative Modern Legal Systems, Studies in Honour of Wiesław Litewski*, J. SONDEL, J. RESZCZYŃSKI, and P. ŚCIŚLICKI (red.), t. I, Kraków 2003, s. 15 i n.), że był to specyficzny typ umowy przewozu, której przedmiotem miały być transportowane na statku pieniądze, to i tak miało to związek z pewnym obszarem działalności bankierskiej. Natomiast druga tabliczka TPSulp. 31 (= TP 34) mogłaby dotyczyć pożyczki morskiej wraz z wysokimi odsetkami od niej (33 1/3%) – por. G. PURPURA, *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, cit., s. 1245 i n.; tenże, *Ricerche in tema di prestito marittimo*, [w:] *Studi romanistici in tema di diritto commerciale marittimo*, Palermo 1996, s. 190; R. SANTORO, *Il contratto nel pensiero di Labeone*, «AUPA» 37 (1983), s. 91 in.; tenże, *Le due formule della Tabula Pompeiana 34*, «AUPA» 38 (1985), s. 335–350; L. CASSON, *New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822*, «ZPE» 84 (1990), s. 195–206; M. VARVARO, *Praescriptio e sponsio nella Tabula Pompeiana Sulpiciorum 31*, «AUPA» 47 (2002), s. 367–404. J.G. WOLF, (*Der neue pompeianische Urkundenfund: die Konditionem des C. Sulpicius Cinnamus*, «SDHI» 45 (1979), s. 165 i n.) sugerował, że wierzyciel mógł wystąpić przeciwko dłużnikowi zarówno z *actio ex stipulatu*, jak i powództwem z tytułu pożyczki. Z kolei J. URBANIK (*Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, cit., s. 72) uznał, że tabliczka nie może odnosić się do pożyczki morskiej. Zob. także Z. BENINCASA, *Periculi pretium*, cit., s. 123, a także J.G. WOLF, *Der neue pompeianische Urkundenfund*, «ZSS» 118 (2001), s. 73–132; tenże, *Aus dem neuen pompeia-*

pecunia traiectica - *fenus nauticum*³⁸⁰, które niewątpliwie czyniły je atrakcyjnym także z punktu widzenia bankierów rzymskich. Kontrakt ten funkcjonował w rzymskiej praktyce prawnej jako odrębna umowa na bazie *mutuum*, jako *traditio - numeratio pecuniae* w połączeniu ze *stipulatio*³⁸¹. Pożyczkodawca poprzez udostępnienie środków finansowych dokonywał finansowania, w całości lub części, wspólnego przedsięwzięcia gospodarczego, nie uczestnicząc czynnie w jego realizacji³⁸². Zatem mógł on sfinansować zakup statku i towarów, czy chociażby wynajęcie statku i załogi. Pozostałą część kosztów pokrywał pożyczkobiorca z własnych środków lub z pożyczek pochodzących od innych inwestorów. Ponadto zajmował się on także zorganizowaniem i odbyciem podróży handlowej, jak również sprzedażą towarów. Jednakże najbardziej charakterystyczną cechą kontraktu pożyczki morskiej było za-

nischen Urkundenfund, Gesammelte Aufsätze, Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen, «Neue Folge» 60 (2010), s. 104–155; tenże, *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji, Tabulae Pompeianae Novae*, Darmstadt 2010, s. 3. i n.; H.L.E. VERHAGEN, *Das Verfallpfand im frühklassischen römischen Recht, Dingliche Sicherheit im Archiv der Sulpizier*, «RHD» 79 (2011), s. 1–46.

- 380 Termin *pecunia traiectica* wydaje się najczęściej być używany przez jurystów rzymskich, zaś *fenus nauticum* zaczął być stosowany od czasów Dioklecjana początkowo na oznaczenie odsetek od pożyczki morskiej. Por. J. FALENCIAK, *Rodzaje umów o przewóz statkiem i ich prawne konstrukcje według świadectwa rzymskich prawników klasycznych*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego» 6 (1956), «Prawo» 2, s. 70 i n.; Z. BENINCASA, *Periculi pretium, cit.*, s. 119, przyp. 223. Zob. także odnośnie do terminologii R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition, cit.*, s. 182.
- 381 Z. BENINCASA, *Periculi pretium, cit.*, s. 119 wraz z dalszą cytowaną literaturą. O greckim pochodzeniu tego kontraktu zob. U.E. PAOLI, *Studi di diritto antico, cit.*, s. 9 i n.; J. VÉLISSAROPOULOS, *Les naulères grecs*, Genève-Paris 1980, s. 301–311; G. PURPURA, *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo, cit.*, s. 1245 i n.; A. CASTRESANA HERERO, *El préstamo marítimo griego y la pecunia traiectica romana*, Salamanca 1982, s. 20–50; E.M. HARRIS, *Law and Economy in classical Athens: [Demostenes] against Dionysodorus*, [w:] *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society and Politics*, Cambridge 2006, s. 143–162.
- 382 Por. H. ANKUM, *Some Aspects of Maritime Loans in Old-Greek and in Roman Law*, [w:] *Timai*, Athène 2000, s. 293–306; tenże, *Noch einmal: Die naulootike des Menelaos in TP 13 (=TPSulp. 78 – ein Seedarlehen oder ein Seefrachtvertrag?)*, *cit.*, s. 15–23; J.G. WOLF, *Aus den neuen pompeianischen Urkundenfund: Die 'naulotike' des Menelaos – Seedarlehen oder Seefrachtvertrag*, [w:] *'Iuris Vincula'. Studi in onore di Mario Talamanca*, Napoli 2001, s. 421–463; I. ZEBER, *Kilka uwag o handlu morskim w prawie rzymskim*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2501. «Prawo» 285 (2003), s. 43–52; S. SCHUSTER, *Das Seedarlehen in den Gerichtsreden des Demosthenes mit einem Ausblick auf die weitere historische Entwicklung des Rechtsinstitutes: 'dáneion nautikón', 'fenus nauticum' und Bodmerei*, Berlin 2005, s. 138 i n.; E. CHEVREAU, *La 'traiectica pecunia': un mode de financement du commerce international*, «MHSDB» 65 (2008), s. 37–47.

strzeżenie *periculum creditoris*³⁸³. Zwrot zainwestowanych przez pożyczkodawcę środków następował po spełnieniu się warunku *si salva navis pervenerit*, uwalniającego pożyczkobiorcę od ryzyka związanego z nawigacją³⁸⁴. Z fragmentu Paulusa z jego *Quaestiones* wynikało, że strony, zastrzegając ten warunek, ustalały ramy czasowe, w których to przedsięwzięcie gospodarcze miało być zrealizowane, tym samym ograniczając ryzyko pożyczkodawcy do z góry określonego terminu.

D. 22, 2, 6 (*Paulus libro vicensimo quinto quaestionum*): *Faenerator pecuniam usuris maritimis mutuam dando quasdam merces in nave pignori accepit, ex quibus si non potuisset totum debitum exsolvi, aliarum mercium aliis navibus impositarum propriisque faeneratoribus obligatarum si quid superfuisset, pignori accepit. quaesitum est nave propria perempta, ex qua totum solvi potuit, an id damnum ad creditorem pertineat, intra praestitutos dies amissa nave, an ad ceterarum navium superfluum admitti possit. respondi: alias quidem pignoris deminutio ad damnum debitoris, non etiam ad creditoris pertinet: sed cum traiecticia pecunia ita datur, ut non alias petitio eius creditori competat, quam si salva navis intra statuta tempora pervenerit, ipsius crediti obligatio non existente condicione defecisse videtur, et ideo pignorum quoque persecutio perempta est etiam eorum, quae non sunt amissa. si navis intra praestitutos dies perisset, et condicionem stipulationis defecisse videri, ideoque sine causa de pignorum persecutione, quae in aliis navibus fuerunt, quaeri. quando ergo ad illorum pignorum persecutionem creditor admitti potuerit? scilicet tunc cum condicio exstiterit obligationis et alio casu pignus amissum fuerit vel vilius distractum vel si navis postea perierit, quam dies praefinitus periculo exactus fuerit.*

383 Zob. rozważania A. BISCARDI, *La struttura classica del 'fenus nauticum'*, [w:] *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, t. II, *Diritto romano e Bizantino*, (a cura di) Pietro Ciapessoni, Padova 1937, s. 350 i n.; tenże, *Actio pecuniae traiecticiae: contributo alla dottrina delle clausole penali*, Siena 1947 (przedruk Torino 1974), s. 119 i n.; tenże, 'Pecunia traiecticia' e 'stipulatio poenae', «Labeo» 24 (1978), s. 280 i n.; A. CASTRESANA HERRERO, *El préstamo marítimo griego y la 'pecunia traiecticia' romana*, cit., s. 76 i n.; G. PURPURA, *Ricerche in tema di prestito marittimo*, cit., s. 187 i n.

384 Z. BENINCASA, *Periculi pretium*, cit., s. 124 i n. Zob. także Z. SŁUZEWSKA, 'Si tamen plures per se navem exercent'. Kilka uwag o odpowiedzialności armatorów, «Zeszyty Prawnicze» 7.1 (2007), s. 23–47; tejże, *Rozliczenie kosztów podróży w ramach spółki a zagadnienie 'impensa in societatem' i 'propter societatem' w rozumowaniu Labeona i Juliana*, «Zeszyty Prawnicze» 8.1 (2008), s. 29–61.

Ze stwierdzenia jurysty³⁸⁵ wynika, że pożyczkodawca jako zabezpieczenie użył zastaw na towarach transportowanych na statku. Ponadto, na wypadek, gdyby ich wartość okazała się niewystarczająca, zastrzegł sobie prawo zastawu także na innych towarach transportowanych na innych statkach, na których pożyczkobiorca transportował towar nabyty za pieniądze uzyskane od innych pożyczkobiorców³⁸⁶. W analizowanym fragmencie autorstwa Paulusa pożyczki udzielił jeden bądź kilku *feneratores*³⁸⁷. Pod tym pojęciem w ukazanym stanie faktycznym (D. 22, 2, 6) mógł ukrywać się legalnie działający bankier, niekoniecznie lichwiarz³⁸⁸. Nawet gdy przyjmiemy interpretację, że pożyczkobiorca organizujący wyprawę handlową pożycza pieniądze od kilku osób oraz że dodatkowym zabezpieczeniem była możliwość zaspokojenia się z nadwyżki, która pozostała po sprzedaży innych towarów zabezpieczających część wierzytelności innych *feneratores*, aż do jej wyczerpania się, nie można wykluczyć uczestnictwa w transakcji bankiera³⁸⁹. Wręcz przeciwnie, należy uznać, że skoro w analizowanym stanie faktycznym (D. 22, 2, 6) ustanowiono obok zastawu dodatkowe zabezpieczenie wierzytelności, to takiej operacji dokonywał profesjonalista. Zatem bankierzy mogli uczestniczyć w udzielaniu pożyczek morskich, czerpiąc z nich zyski, szczególnie że przy *fenus nauticum* istniała możliwość pobierania przez pożyczkodawcę odsetek, których wysokość mogła być

385 Odnośnie do interpolacji zob. F. DE MARTINO, *Sul 'foenus nauticum'*, «Rivista del Diritto della Navigazione» 1 (1935), 3, s. 240 i n.; W. LITEWSKI, *Römisches Seedarlehen*, «Iura» 24 (1973), s. 173; A. CASTRESANA HERRERO, *El préstamo marítimo griego y la pecunia traiectica romana*, *cit.*, s. 114 i n.

386 Por. podobnie w D. 45, 1, 122, 1. Zob. także różne interpretacje stanu faktycznego z D. 22, 2, 6, chociażby F. DE MARTINO, *Sul 'foenus nauticum'*, *cit.*, s. 173 i n.; A. BISCARDI, *Actio pecuniae traiecticae: contributo alla dottrina delle clausole penali*, *cit.*, s. 181 i n.; H. KUPISZEWSKI, *Sul prestito marittimo nel diritto romano classico: profili sostanziali e processuali*, «Index» 3 (1972), s. 371; G. PURPURA, *Ricerche in tema di prestito marittimo*, *cit.*, s. 133 i n.; K. TANEV, *The real securities in the agreement on the 'traiectica pecunia'*, «OIR» 4 (1998), s. 79; D. RATHBONE, *The Financing of Maritime Commerce in the Roman Empire, I-II AD*, [w:] E. LO CASCIO (ed.), *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 12-14 ottobre. 2000)*, Bari 2003, s. 214 i n.

387 Z. BENINCASA, *Prawo zastawu jako zabezpieczenie roszczenia o zwrot pożyczki morskiej w D. 22.2.6*, «Zeszyty Prawnicze» 11.1 (2011), s. 99 i n.; też: *Periculi pretium*, *cit.*, s. 155 i n.

388 Zob. rozważania A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, *cit.*, s. 15.

389 Z. BENINCASA, *Periculi pretium*, *cit.*, s. 149 i n.

dowolnie ustalana przez strony, niezależnie od istnienia ustawowych limitów mających zastosowanie przy zwykłej pożyczce³⁹⁰.

2.4. Oprocentowanie pożyczek

Udzielanie pożyczek pieniężnych wysoko oprocentowanych stanowiło właściwie główne źródło dochodów bankierskich i było dla nich najbardziej lukratywną czynnością. Odsetki (*usurae*) były pobierane przez starożytnych Rzymian jako wynagrodzenie za korzystanie z cudzego kapitału³⁹¹. Stanowiły więc dochód obliczony według określonej stopy procentowej, w stosunku do wysokości kapitału oraz okresu jego eksploatacji³⁹². Odsetki naliczane były w stosunku miesięcznym, chociaż zazwyczaj czas trwania pożyczki przekraczał miesiąc³⁹³. Z całą pewnością można stwierdzić, że instytucja odsetek znana była Rzymianom w V wieku p.n.e. Już bowiem w ustawie XII tablic zamieszczono w treści tablicy VIII postanowienie dotyczące ograniczeń w pobieraniu odsetek (*usurae*), za którego przekroczenie przewidziano kary³⁹⁴. Maksymalna ustawowa stopa procentowa przy *mutuum* wynosiła 1% miesięcznie (*centesimae*), czyli 12% w skali roku³⁹⁵. W praktyce praktykowano proceder pobierania znacznie wyższego oprocentowania pożyczek, co zapewniało bankierom dochody bez większego ryzyka³⁹⁶. W rzymskiej literaturze nieprawniczej można znaleźć informacje o stosowaniu wyższej stopy procentowej przy transakcjach kapitałowych. Werres miał pobierać na Sycylii odsetki w wysokości 24%³⁹⁷, zaś *familiares* Brutusa w 56 r.p.n.e. udzielili pożyczki mieszkańcom cypryjskiego

390 Z. BENINCASA, *Periculi pretium, cit.*, s. 132 i n.

391 Var. L.L.: *usura quae cum accederent ad sortem usu, usura dicta*.

392 M. LEMKOWSKI, *Odsetki cywilnoprawne*, Kraków 2007, s. 28 i n. Zob. także J. DMOWSKI, *Prawno-ekonomiczny charakter odsetek w pożyczce rzymskiej*, «ZN UG Prawo» 13 (1985), s. 123 i n.

393 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, op. cit.*, s. 16.

394 Tabl. VII. 18. Zob. komentarz M. i J. ZABŁOCCY, *op. cit.*, s. 58.

395 Z. BENINCASA, *Periculi pretium, cit.*, s. 133. Natomiast A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ (*Lichwa, op. cit.*, s. 71) uważa, że *fenus unciarum* to odsetki w wysokości 100% w stosunku rocznym.

396 Zob. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, op. cit.*, s. 27 i n. Zob. także T. ŁOPOSZKO, *op. cit.*, s. 84; M. CARY, H.H. SCULLARD, *op. cit.*, s. 371.

397 Cic., *in Verr.* 2, 2, 70, 170.

miasta Salamis na 4% miesięcznie, czyli 48% rocznie³⁹⁸. O podobnych stopach procentowych pisał Cynceron w swych listach³⁹⁹. Arpinata podniesienie odsetek z 4 do 8% miesięcznie wiązała z wydarzeniami kampanii wyborczej roku 54 p.n.e. Zatem, jak słusznie zauważyła A. Pikulska-Robaszkiewicz, realia codzienności odbiegały od nakazów ustawodawcy⁴⁰⁰. Również Seneka był znany z tego, że żądał wysokich stóp procentowych⁴⁰¹. Ponadto, na wysoki procent pożyczano mieszkańcom Hiszpanii⁴⁰². Kolejne zmiany wprowadzone zostały przez cesarza Justyniana, który najwyższą stopę odsetek ustalił na 6% rocznie (kupcy mogli pobierać 8%, wierzyciele z wyższych stanów - 4%)⁴⁰³. Znany był też tzw. zakaz anatocyzmu, czyli pobierania odsetek od odsetek⁴⁰⁴.

Inne zasady odnośnie do ustalania stopy procentowej stosowano przy *fenus nauticum*. Przy pożyczce morskiej strony zwyczajowo ustalały odsetki na poziomie 33%, chociaż istniała możliwość żądania wyższych⁴⁰⁵, zaś Justynian ustalił stopę procentową na 12% w skali roku⁴⁰⁶.

Działalność pożyczkowa była niewątpliwie poważnym źródłem dochodów bankierów, w szczególności czerpali oni zyski z procentów dodatkowo zastrzeganych przy umowie pożyczki. W związku z tym w starożytnym Rzymie rozwinęło się zja-

398 J. JUSTYŃSKI, *Zasady administracji prowincją rzymską w świetle podstawowych założeń doktryny Cyncerona i analizy listu-memoriału „Ad Quintum fratrem” 1.1*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne» 31 (1968), «Prawo» 8, s.108 i n.

399 Cic., *Ad Att.* 4, 15 czy Cic., *Q. fr.* 2, 14.

400 Zob. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, op. cit.*, s. 37.

401 Sen., *Ep.* 118, 2.

402 Sall., *Ep. ad Caes.* 5. Zob. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, op. cit.*, s. 27 i n.

403 C. 4, 32, 26, 2.

404 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Anatocisme: C.4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, «RIDA» 45 (1998), s. 429–449; teźże, *Anatocyzm: C.4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, [w]: *Professorowi Janowi Kodreńskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 301–312; teźże, *Anatocizmas*, «Teise, Vilniaus Universitetas» 44 (2002), s. 113–121.

405 Z. BENINCASA, *Periculi pretium, cit.*, s. 133. Zob. o odetkach w pożyczce morskiej J. DMOWSKI, *Odsetki w rzymskiej pożyczce morskiej*, «ZN UG Prawo» 11 (1983), s. 53 i n.

406 J. DMOWSKI, *Odsetki w rzymskiej pożyczce morskiej, cit.*, s. 56 i n.

wisko lichwy. Ze względu na rozmiary tego zjawiska władza państwowa starała się ograniczyć na różne sposoby wysokość pobieranych odsetek⁴⁰⁷.

3. Bankierzy jako pośrednicy w sprzedaży aukcyjnej majątków

3.1. Argentarii jako uczestnicy aukcji

Sprzedaż aukcyjna miała miejsce w starożytnym Rzymie, zwłaszcza na terenie Italii. Towar był sprzedawany zarówno w sposób hurtowy, jak i detaliczny, a ogłoszenie aukcji było dość zyskowne. Informacje o aukcjach potwierdzają dokumenty praktyki prawniczej pochodzące z archiwów Lucjusza Ceciliusza Jukundusa i Sulpicjuszów⁴⁰⁸.

407 Zob. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 21 i n. wraz z cytowaną tam literaturą; W. WOŁODKIEWICZ, *Uwagi na temat lichwy, cit.*, 437 i n. Por. C. APPLETON, *Contribution à l'histoire du prêt à intérêt à Rome. Le taux du 'fenus unciarum'*, «NRHD» 43 (1919), s. 502 i n.; L. DI LELLA, *Il plebiscito Sempronio del 193 a.C. e la repressione delle 'usurae'*, «Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli» 95 (1984), s. 261 i n.

408 Wśród ostatnio publikowanych prac por.: L. BOVE, *Documenti di operazioni finanziarie, cit.*, s. 76, s. 97; J. ANDERAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 163; tenże, *Affaires financières à Pouzolles au Ier siècle après J.C. Les tablettes de Murécine, cit.*, s. 52; A. BRÜGE, *Fiktion und Wirklichkeit, cit.*, s. 486; A. PETRUCCI, *'Mensam exercere', cit.*, s. 299; P. GÖSCHLER, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und berkulanensischen Urkunden*, Berlin 1997, s. 22 i 65; G. CAMODECA, *L'archivio puteolano dei Sulpicii*, t. I, *cit.*, s. 29 i n. i tenże, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, *cit.*, s. 25. Por. także É. JAKAB, *Vertragspraxis und Bankgeschäfte im antiken Puteoli: TPSulp. 48 neu interpretiert*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 321; T. TERPSTRA, *Roman Law, Transaction Costs and the Roman Economy: Evidence from the Sulpicii Archive*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 345. Wśród tabliczek Sulpicjuszów znajdują się *testationes* obwieszczenia informujące przez 30 dni o warunkach sprzedaży na licytacji, na której wystawiano na sprzedaż zastawione tkaniny z purpury (TPSulp. 83 i 84), niewolników mancypanych powierniczo wierzycielom (TPSulp. 85–87 i 90–93) i grunty, prawdopodobnie dane w zastaw na podstawie umowy fiducyjnej (TPSulp. 88). Sulpicjusze odgrywają w nich rolę wierzycieli zastawnych lub powierniczych, sprzedających jako *domini auctionis* na licytacji rzeczy, otrzymane w zastaw niespłaconych pożyczek. Nie jest jednak jasne, czy sami bankierzy organizowali licytacje, na których sprzedawano rzeczy dane im w zastaw, czy też – jak w TPSulp. 81 – zwracali się o to do innych. Tabliczka poświadcza, że w 45 r.n.e. wierzyciel zastawny lub powierniczy Caius Sulpicius Faustus skorzystał z usług bankiera A. CASTRICIUSA, podczas gdy wszystkie tabliczki z okresu 51–61 r.n.e. informują, że *domini auctionis* są bankierzy Caius Sulpicius Cinnamus i Caius Sulpicius Onirus. Por. G. CAMODECA, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum, cit.*, s. 111 i n., a także L. BOVE, *Documenti di operazioni finanziarie, cit.*, s. 119 i n.

W drugiej połowie II w.p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w prowadzeniu działalności bankierskiej. *Argentarii*, którzy do tej pory zajmowali się udzielaniem pożyczek i przyjmowaniem depozytów, brali również regularny udział w sprzedażach aukcyjnych, podczas których udzielali kredytów nabywcom⁴⁰⁹.

Argentarii jako bankierzy posiadali na wyłączność kompetencję pośredniczenia w aukcjach⁴¹⁰. W trakcie aukcji publicznych *auctiones* brali udział w sprzedaży majątków publicznych oraz prywatnych. Rola bankierów była bardzo znacząca. Na tle toczących się walk społecznych pomiędzy bogatą a biedną warstwą obywateli rzymskich *argentarii* pośredniczyli w prowadzeniu transakcji handlowych. Reprezentowali zamożnych i cieszących się sławą obywateli, którzy nie mogli bądź nie chcieli brać udziału w sprzedaży aukcyjnej majątków⁴¹¹. Majątek był sprzedawany na aukcjach, zwłaszcza gdy obywatel postanowił pozbyć się części lub całego *patrimonium*, bądź majątek stanowił zabezpieczenie niespłaconych długów⁴¹².

Aukcjom takim przewodniczył *praeco*⁴¹³, który przyznawał przedmioty aukcyjne oferującym najwyższą cenę. W aukcjach uczestniczyli *argentarii*, którzy płacili

409 M. TALAMANCA, '*Argentarii*', *cit.*, s. 940.

410 Por. M. TALAMANCA, *Contributi allo studio delle vendite all'asta*, *cit.*, s. 115 i n.; H. ANKUM, *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères*, *cit.*, s. 385 i n.; A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *cit.*, s. 99 i n.; F. COSTABILE, *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992, s. 108 i n.

411 J.A.S. THOMAS, *The auction sale in Roman law*, «*Juridical Review NS*» 2 (1957), s. 42–66. Zob. o aukcjach G. THIELMANN, *Die römische Privatauktion. Zugleich ein Beitrag zum römischen Bankierrecht*, Berlin 1961, *passim*, a także A. PETRUCCI, *In margine a Gai. 4,126 a. Osservazioni sulla 'exceptio mercis non traditae' e sulla 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit' in un'auctio argentaria*, [w:] '*Iuris vincula*'. *Studi in onore di Mario Talamanca*, Napoli 2001, s. 311–329 [A. PETRUCCI, *Rozważania o 'exceptio mercis non traditae' oraz 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit' przy 'auctio argentaria'* - przykład Leszek Kazana, «*Miscellanea Historico-Iuridica*» 4 (2006), s. 11], tenże, *Riesame del ruolo dei banchieri nelle auctiones private nel diritto classico romano*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 277 i n.; M. GARCIA Morcillo, *Auctions, Bankers and Public Finances in the Roman world*, [w:] *Pistoi...*, *cit.*, s. 257 i n.

412 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 46 i n.

413 N.K. RAUH, *Auctioneers and the Roman Economy*, «*Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*» 38 (1989), nr 4, s. 451–471. Horacy charakteryzuje *praeco* jako człowieka dobrego, nieposiadającego pokaźnego majątku, o stałych przyzwyczajeniach (*Ep.* 1, 7, 55–59). O *praeco* zob. Plaut., *Menaechmi* 1150–1162; Plaut., *Stichus* 193, a także K. SCHNEIDER, '*Praeco*', «*RE*» 22.1 (1953), szp. 1193 i n.; F. HINARD, *Le pro Quinctio: un discours politique?*, «*Revue des Études Anciennes*» 77 (1975), s. 88–107; tenże, *Remarques sur les 'praeco' et le 'praeconium' dans*

sprzedawcom cenę zakupu, a także udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym (zwykle kilkumiesięcznych lub maksymalnie rocznych). Ponadto bankierzy byli zobowiązani do prowadzenia starannych zapisów w księgach, głównie z uwagi na zastępowanie w tych czynnościach klienta⁴¹⁴.

Wynikiem pomyślnie zakończonej aukcji była umowa kupna-sprzedaży, której stronami byli sprzedawca i nabywca z licytacji. Bankier pełnił w niej jedynie rolę finansującego transakcję pośrednika. Jego praca wynagradzana była finansowo z tytułu zawartej z nabywcą *stipulatio*. W sytuacji, gdy przed licytacją bankier dysponował rzeczami ruchomymi, zobowiązany był je dostarczyć po zakończeniu aukcji⁴¹⁵.

G. 4, 126a. *Item si argentarius pretium rei, quae in auctionem venerit, persequatur, obicitur ei exceptio, ut ita demum emptor damnetur, si ei res, quam emerit, tradita est, et est iusta exceptio. sed si in auctione praedictum est, ne ante emptori res traderetur, quam si pretium solverit, replicatione tali argentarius adiuuatur: aut si praedictum est, ne aliter emptori res traderetur, quam si pretium emptor solverit.*

Dostarczenie rzeczy ruchomych wiązało się z korzystaniem ze spichlerzy, stajni i innych budynków. Bankier nie miał tego obowiązku, gdy przedmiotem licytacji były nieruchomości. W obu przypadkach bankier, nie będąc stroną umowy kupna-sprzedaży, nie mógł być pozwany z powodu niezrealizowania dostawy. Obecność bankiera nie wykluczała obecności innych pośredników.

la Rome de la fin de la République, «Latomus» 35 (1976), s. 730 i n.

- 414 Szczegółowymi rejestrami dotyczącymi aukcji były *tabulae auctionariae* lub *auktionales*. Rejestry te służyły do zapisu dat aukcji, a także szczegółowych informacji dotyczących sprzedanych przedmiotów, takich jak ceny oraz nazwiska sprzedawców i kupujących. *Tabulae auctionariae* była złożona z połączonych ze sobą tabliczek woskowych, zastąpionych w przyszłości pergaminowymi kartami. Owe księgi, które można byłoby nazwać bankierskimi, stanowiły podstawę do przeprowadzania kompensacji. Por. J.A.S. THOMAS, *The auction sale in Roman law*, *cit.*, s. 45–59; W. OSUCHOWSKI, *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales a Rome et sa condition juridique dans la compensation à la lumière du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, *cit.*, s. 67–80; tenże, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 26 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 38 i n.
- 415 Zob. np.: M. TALAMANCA, *Contributi allo studio delle vendite all'asta*, *cit.*, a zwłaszcza s. 134 i n.; J.A.C. THOMAS, *The auction sale in Roman law*, *cit.*, s. 45; tenże, *Le 'auktiones' private*, «*La-beo*» 12 (1966), s. 397; M. KASER, *Recenzion*, «*ZSS*» 79 (1962), s. 441; tenże, *Das römische Privatrecht*, I², *cit.*, s. 547, przyp. 16; H. ANKUM, *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères*, *cit.*, s. 380 (który streszcza poglądy starszych badaczy) i s. 385; A. BÜRGE, *Fiktion ud Wirklichkeit*, *cit.*, s. 481, przyp. 71; A. PETRUCCI, *In margine a Gai. 4,126 a...*, *cit.*, s. 311–326.

Sprzedawca i nabywca mogli sami, bez pośrednictwa bankiera, zawrzeć umowę kupna-sprzedaży. Korzystali oni jednak z usług bankierów z kilku przyczyn. Jedną z nich była umowa zawierana między bankierem a właścicielem rzeczy. Ułatwiała ona sprzedawcy dochodzenie zapłaty za sprzedawaną rzecz i miała formę kontraktu literalnego⁴¹⁶. Z drugiej strony bankier mógł udzielić nabywcy rzeczy pożyczki na cel zakupu w wysokości równej wartości przedmiotu sprzedaży. Zdarzały się również sytuacje, kiedy to na aukcji bankier nie miał wystarczająco dużo pieniędzy, aby udzielić kredytu. Wówczas mógł zawrzeć spółkę z innym bankierem. Nowy wspólnik był dopisywany do kontraktu literalnego, który był wcześniej zawarty z właścicielem przedmiotu sprzedaży. Powodowało to, że sprzedawca mógł domagać się przekazania kwoty uzyskanej ze sprzedaży rzeczy również od współnika. W taki oto sposób *argentarii* pełnili bardzo ważne funkcje w organizowaniu aukcji publicznych i sprzedaży dóbr na aukcjach. Wyżej opisane czynności wykonywane przez *argentarii* były załączkiem kształtowania się solidarności między bankierami⁴¹⁷.

3.2. Inni uczestnicy sprzedaży aukcyjnej

Oprócz *argentarii* w aukcyjnej sprzedaży majątków uczestniczyły także inne osoby. W czasach Plauta i Katona Starszego (III–II w.p.n.e.) widoczna była aktywność *coactores*, którzy na podstawie specjalnego pozwolenia przyjmowali pieniądze od nabywców i przekazywali je sprzedawcom⁴¹⁸. Usługi te były niezbędne, zwłaszcza tam, gdzie zarówno sprzedawca, jak i kupujący znajdowali się w ciągłym ruchu⁴¹⁹.

W drugiej połowie II w.p.n.e., kiedy *argentarii* rozszerzyli zakres swojej działalności o pośrednictwo w licytacjach poprzez wpłaty kapitału na konto nabywców

416 A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, cit., s. 45 i n.

417 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 549 i n.; N. DONADIO, *Le auctiones privatae all'epoca di Plauto*, cit, s. 155 i n.

418 Cato., *De agri cultura* 150, Plaut., *Asinaria* 195–205. Por. R. ORTU, *Note in temadi organizzazione e attività dei venaliciarii*, «Archivio Storico e Giuridico Sardo di Sassari» 6 (1999), s. 113; Z. SŁUŻEWSKA, *Societates venaliciariae – szczególny typ rzymskiej spółki czy kolejny krok na drodze do wykształcenia się solidarnej odpowiedzialności współników?*, «Studia Iuridica» 53 (2004), s. 201 i n.

419 N. DONADIO, *Le auctiones privatae all'epoca di Plauto*, cit, s. 156 i n.

oraz sporządzanie odpowiednich dokumentów, uległa zmianie działalność bankierska i specyfika operacji przez nich dokonywanych. Właśnie w konsekwencji poszerzenia zakresu działalności bankierów, według J. Andreau, pojawili się *coactores argentarii*, którzy byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze⁴²⁰.

Zatem oprócz *argentarii* w aukcyjnej sprzedaży majątków uczestniczyły i inne osoby określane takimi terminami, jak *coactores* czy *coactores argentarii*, którym przypisywano wspólne znaczenie „poborcy-bankiera”, czyli osoby zajmującej się zorganizowaniem licytacji, jak i zawarciem umów kupna-sprzedaży z tym związanymi⁴²¹. Według J. Andreau te kategorie pośredników różniły się wyraźnie pomiędzy sobą z uwagi na rodzaj prowadzonej działalności. *Coactores* byli tylko poborcami, których zasadniczym zadaniem było pobieranie pieniędzy na rachunek klientów. Za swoje usługi otrzymywali oni 1% sumy (*merces centesima*) uzyskanej od dłużnika. Chociaż ich istnienie zostało udokumentowane jedynie na bardzo małym obszarze, ograniczonym do Rzymu i jego okolic, to istniejące informacje pojawiały się przez bardzo długi okres, począwszy od II wieku p.n.e., aż do końca III w.n.e.⁴²² Natomiast *coactores argentarii* byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze. Poza prowadzeniem działalności bankowej uczestniczyli w sprzedaży aukcyjnej (*auktiones*), nie tylko udzielając pożyczek nabywcom, jak czynili to *argentarii*, ale zajmując się również, tak jak *coactores*, egzekwowaniem należności⁴²³.

W aukcji zatem mogli brać udział jednocześnie bankier oraz *coactor*, do którego obowiązków należało pośredniczenie w odbiorze odpowiedniej kwoty i przekazaniu jej bankierowi i sprzedawcy. Kiedy na aukcji obecny był *argentarius*, to na nim spoczywał obowiązek przechowywania rejestrów sprzedaży⁴²⁴.

420 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 33.

421 G. MASELLI, ‘*Argentaria*’, *cit.*, 141 i n.

422 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 33. Por. A. BUTTERWORTH, R. LAURENCE, *Pompeii: The Living City*, New York 2005, s. 75; A. PETRUCCI, *In margine a Gai. 4,126 a...*, *cit.*, s. 311–326.

423 G. MASELLI, ‘*Argentaria*’, *cit.*, 49 i n.

424 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 33.

Ważnym zagadnieniem jest stosunek między bankierem (*argentarius* lub *coactor argentarius*) a nabywcą rzeczy sprzedanej na licytacji. Bankier organizował licytację i zazwyczaj w stosownej *stipulatio* uzyskiwał od nabywcy obietnicę zapłacenia ceny rzeczy nabytych⁴²⁵.

3.3. Jukundusowie jako pośrednicy aukcyjni

Tabliczki Jukundusa dotyczą sprzedaży niewolników, zwierząt jucznych i gospodarskich (wołów i mułów) oraz tkanin⁴²⁶. Wszystkie, poza jednym z tych dokumentów, rejestrują transakcje zawarte pomiędzy 27 a 62 rokiem n.e. Wyjątek stanowi tekst datowany na 15. rok, a dotyczący niejakiego Lucjusza Ceciliusza Feliksa, prawdopodobnie ojca, stryja lub przynajmniej spadkodawcy Jukundusa⁴²⁷.

CIL IV, 3340: (*Sestertios*) *n(ummos) DXX ob mulum / venditum [M.] Pomponio / M. l(iberto) Niconi, quam pequniam / in stipulatum [L.] Caecili / Felicis redegisse dicitur / M. Cerrinius Eup(h)rates.*

Eam pequniam omnem, / quae supra scripta est, // [n]umeratam dixit se / [a]ccepisse M. Cerrinius M. l(ibertus) / [E]uphrates ab Philadelpho / [C]aecili Felicis ser(vo). /

*Actum Pompeis V K. Lunias / Druso Caesare / O. Norbano Flacco cos.*⁴²⁸

425 Por. M. TALAMANCA, *Contributi allo studio delle vendite all'asta, cit.*, a zwłaszcza s. 115 i n.; H. ANKUM, *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères, cit.*, s. 385 i n.; A. PETRUCCI, *'Mensam exercere', cit.*, s. 99 i n.' s. 227 i n.; F. COSTABILE, *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992, s. 108 i n.

426 Niewolników dotyczą tabliczki 20,45,49,62 i 74, zwierząt – 1i5, tkanin – 100 wg numeracji K. ZANGEMEISTRA, CIL IV, 3340 = suppl. I, s. 275 i n. Pisze o tym m. in. J. ANDREU, *Les affaires de Monsieur Jucundus, cit.*, s. 103 i n.

427 M. BEARD, *op. cit.*, s. 212. R. ETIEN (*op. cit.*, s. 133) sugerował, że znalezione w atrium domu Jukundusa postument z brązu z dedykacją: *Genio L(ucio) nostri, Felix libertus* przedstawiał właśnie owego Feliksa z tabliczki datowanej na 15 rok. Zob. także J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World, cit.*, s. 35 i n. czy A. PETRUCCI, *'Mensam exercere', cit.*, s. 299 i n.

428 Mai 28, a.15 - Zob. P.F. GIRARD, *Textes de droit romain*, Paris 1890, s. 862; C.G. BRUNS, O. GRADENWITZ, *'Fontes iuris Romani Antiqui'*, Tübingen 1909, s. 355; *'Fontes iuris Romani anteiustinianiani'*, (ed.) S. RICCOBONO, J. BAVIERA, C. FERRINI, J. FURLANI, V. ARANGIO-RUIZ, *'Pars tertia-Negotia'*, Florentiae 1940–43, s. 405–406.

Dokument odnoszący się do Cecyliusza Feliksa dotyczy zapłaty za muła sprzedanego przez niego na aukcji za pięćset dwadzieścia sestercji. Zarówno sprzedający, jak i kupujący byli wyzwoleńcami, zaś należność nie została przekazana przez samego Feliksa, ale przez jednego z jego niewolników. Całość została opatrzona datą oraz nazwiskami dwóch urzędujących konsulów. Przypuszczalnie Lucjusz Ceciliusz Feliks świadczył płatne usługi obu stronom uczestniczącym w aukcji. Zatem nie tylko pobierał prowizję od sprzedających, ale także, co jest widoczne w powyżej cytowanym dokumencie, pożyczał pieniądze na procent nabywcom, aby umożliwić im sfinansowanie zakupu. Tabliczka dotyczy niewątpliwie operacji, którą przeprowadził Lucjusz Ceciliusz Feliks na aukcji. Jest swego rodzaju pokwitowaniem, w którym sprzedający oficjalnie oświadczył, że otrzymał z góry należną mu sumę. Można domniemywać, że Lucjusz Ceciliusz Feliks przekazał Markowi Cerynuszowi Eufratesowi pieniądze uzyskane ze sprzedaży pomniejszone o własną prowizję oraz o inne koszty.

Jest to jedyna tabliczka odnosząca się do Lucjusza Ceciliusza Feliksa i nie znamy powodów, dla których Lucjusz Ceciliusz Jukundus pozostawił ją w swych zbiorach. Może zrobił to z pobudek sentymentalnych, jako pamiątkę po swym przodku, czy wręcz jako dokument wzorcowy, na podobieństwo którego sporządzał swoje własne. Trudno o jednoznaczną odpowiedź.

Lucjusz Ceciliusz Jukundus, jak i jego przodek byli *coactores argentarii*⁴²⁹. Znalezione tabliczki pokazywały rozmiary transakcji tej rodziny bankierów. W trakcie sprzedaży na licytacji (jak to było w przypadku muła) gwarantował on nabywcy, który nie dysponował potrzebną sumą, środki finansowe w wysokości ceny i natychmiast wypłacał należność sprzedawcy potrzebującemu gotówki. Jednakże nie wypłacał sprzedawcy całej sumy, lecz odtrącał od niej prowizję oraz podatek od

429 Było to dyskusyjne. L. Cecyliusz Jucundus prawdopodobnie był bankierem określanym terminem *argentarius*. Jednakże bardziej prawdopodobne jest, że był to *coactor argentarius*, który wykonywał swój zawód od panowania Tyberiusza do Nerona. Zaliczano go często, jak również jego przodka Feliksa, do poborców zwanych *coactores* - A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 299, przyp. 151 wraz z dalszą cytowaną literaturą. Zob. także J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, s. 35 i n.

sprzedaży⁴³⁰. Kiedy *coactor argentarii* wypłacał kwoty należne sprzedawcom, oni przekazywali mu rachunki, które on przechowywał.

4. Sprawdzanie jakości oraz wymiana monet

4.1. Rzymski system monetarny

Bankierzy w starożytnym Rzymie zajmowali się sprawdzaniem jakości monet⁴³¹ oraz ich wymianą⁴³². Jednakże pieniądz w postaci pozostających w obiegu monet pojawił się dopiero w III w.p.n.e. Początkowo to bydło spełniało funkcję pierwszego środka płatniczego⁴³³. Następnie tę rolę przejął metal, przede wszystkim dzięki swej trwałości. Pierwszy pieniądz był nieporęczny, dlatego też powstało *aes signatum*⁴³⁴. Były to odlewane z brązu sztabki w kształcie prostokątnym, o określonej wadze⁴³⁵. *Aes signatum* nie wywiązywało się należycie z roli pieniądza ze względu na słabą siłę nabywczą, utrudniając przeprowadzanie transakcji handlowych na wielką ska-

430 Na temat podatku od sprzedaży zob. A. PIKULSKA-RADOMSKA, 'Centesima rerum venalium' i 'quinta et vicesima venalium mancipiorum', *cit.*, s. 101–105.

431 Na temat ustawodawstwa dotyczącego *falsae mensurae* zob. P. STEIN, 'Falsae mensurae' in the Roman law of sale, «Cambridge Law Journal» 13 (1955), s. 226–232; M. KURYŁOWICZ, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, *cit.*, s. 73 i n.

432 Zob. rozważania M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n.

433 Łacińska nazwa pieniędzy – *pecunia*, wywodziła się od *pecus*, czyli bydła. Por. S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 53. O pieniądzu w okresie republiki rzymskiej zob. E.A. SYDENHAM, *The Roman monetary System*, t. I, *cit.*, *passim*; tenże, *The Coinage of the Roman Republic*, ed. L. FORRER, C.A. HERSCH, London 1952, *passim*; W. GIESECKE, *Italia Numismatica. Eine Geschichte der italischen Geldsysteme bis zur Kaiserzeit*, *cit.*, *passim*; H. MATTINGLY, *Roman Coins. From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, *cit.*, *passim*; R. THOMSEN, *Early Roman Coinage*, *cit.*, *passim*; H. ZEHNACKER, *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289–31 av. J.-C.)*, t. I–II, *cit.*, *passim*; M.I.H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, t. I–II, *cit.*, *passim*; G.G. BELLONI, *La moneta romana*, *cit.*, s. 55 i n.

434 T. LOUIS COMPARETTE, 'Aes signatum', New York 1919, s. 1 i n.; G. HAFNER, *Schild oder Rad? Beobachtungen zum Bildschmuck des 'aes signatum'*, «Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum» 10 (1963), s. 34–43; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 61; T. DALLA MASSARA, *Obbligazioni pecuniarie. Struttura e disciplina dei debiti di valuta*, Padova 2012, s. 97; A. BURNETT, *Early Roman Coinage and Its Italian Context*, [w:] W. METCALF (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford 2012, s. 299.

435 C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, *cit.*, s. 48.

lę⁴³⁶. Właśnie poprzez liczne kontakty z greckimi koloniami pojawiły się w starożytnym Rzymie pierwsze bite monety. Początkowo były to jednostki monetarne rodem z kolonii greckich. Pierwsze monety, srebrne didrachmy, wzorowane na greckich⁴³⁷, pojawiły się około 280 roku p.n.e. Ich waga była kilkakrotnie obniżana. Pierwszą zaś monetą rzymską był brązowy as libralny (*aes grave*)⁴³⁸, który zapoczątkował bicie monety na szerszą skalę⁴³⁹. Jednakże w okresie drugiej wojny punickiej aż czterokrotnie obniżono jego wartość. Prawdopodobnie to długi wojenne były przyczyną tej dewaluacji, o czym czytamy u Festusa⁴⁴⁰.

Ponadto w czasie drugiej wojny punickiej wszedł do obiegu denar, pierwsza rzymska moneta srebrna⁴⁴¹. Stało się to około 211 roku p.n.e.⁴⁴². Dzięki reformom monety srebrnej i brązowej powstał w starożytnym Rzymie spójny system monetar-

436 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, cit., s. 53 i n.; G.G. BELLONI, *La moneta romana*, cit., s. 27 i n. Zob. także D. NERI, *Aspetti premonetali e monetali nell'Emilia centrale. Aes signatum e moneta greca da Castelfranco Emilia*, Firenze 1998, *passim*.

437 G.G. BELLONI, *La moneta romana*, cit., s. 41 i n.; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, cit., s. 63.

438 Plin., *Nat. hist.* 33, 42–44. Por. G.G. BELLONI, *La moneta romana*, cit., s. 35 i n.; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, cit., s. 62 i n.; C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, cit., s. 48.

439 Zob. M.I.H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, t. I, cit., s. 42. H. ZEHACKER (*Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289–31 av. J.-C.)*, t. I, cit., s. 222) uważał, że monetę tę wprowadzono dopiero w 289 r.p.n.e. Zob. także R. RATTO, *Aes grave italique: monnaies romaines consulaires*, New York 1974, s. 6; A. BURNETT, *Early Roman Coinage and Its Italian Context*, cit., s. 299.

440 Festus, *De verborum significatu*, L., s. 98. Zob. także C. NICOLET, *A Rome pendant deuxième guerre punique: techniques financières et manipulations monétaires*, «Annales ESC»18 (1963), s. 417 i n.

441 G.G. BELLONI, *La moneta romana*, cit., s. 45 i n.; E. LO CASCIO, *Il 'denarius' e gli scambi intermediari*, [w:] G. URSO (a cura di), *Moneta mercanti banchieri. I precedenti greci e romani dell'euro*, Pisa 2003, s. 147 i n.

442 Data wprowadzenia denara budziła wiele kontrowersji. Wydarzenie to datowano na 269 r.p.n.e., a nawet na lata 215–211 p.n.e. czy wręcz na 187 r.p.n.e. Zob. rozważania A. KUNISZA, *Denar i Antoninian. Z problematyki obiegu monetarnego w cesarstwie rzymskim w III w.n.e.*, «Studia Historyczne» 16 (1973), s. 171–194; S. MROZKA, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, cit., s. 56, przyp. 8; oraz C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, cit., s. 52.

ny, który nie uległ zasadniczym zmianom aż do połowy II wieku. Ustawy⁴⁴³ ustaliły wagę i wartość rzymskiej monety srebrnej i brązowej, a rzymski system monetarny został rozciągnięty na całą Italię⁴⁴⁴.

W starożytnym Rzymie początkowo nie bito monety złotej, chociaż znane były greckie i etruskie monety wykonane z tego kruszcu. Pierwsze próby emisji monet złotych odbyły się w okresie drugiej wojny punickiej. Wybito wtedy oparte na wzorach greckich stratory i półstratory⁴⁴⁵. Jednakże z uwagi na brak stałego dopływu kruszcu nie kontynuowano emisji złotych monet⁴⁴⁶. Ponadto od połowy II w.p.n.e. rozpoczęła się praktyka bicia monet platerowych, czyli pieniędzy jedynie z zewnątrz szlachetnych, bowiem w środku były one wypełnione gorszymi metalami⁴⁴⁷. Podjęte zostały próby przeciwdziałania temu procederowi i to już pod koniec II w.p.n.e. Panaceum na praktykę bicia monet platerowych miało być puszczenie w obieg monet ząbkowanych, czyli tzw. *denarii serrati*. Poprzez głębokie wcięcie od brzegów monety do jej środka można było zapoznać się z jej przekrojem⁴⁴⁸.

443 Zob. Plin., *Nat. hist.* 33, 45; G. ROTONDI, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 250; 356; E.E. KOCHER, *Über und ursprünglicher Anwendungsbereich der 'lex Cornelia de falsis'*, München 1965, s. 100; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 30; S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 65; M. KURYŁOWICZ, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, *cit.*, s. 75; A. PIKULSKA - ROBASZKIEWICZ, *Lichwa...*, *cit.*, s. 34 i n. Jedną z pierwszych ustaw w tym zakresie była *lex Flaminia*. Por. A. BERGER, *Lex Flaminia*, «RE» Supplementband VII, (1940), szp. 394–395; R. DEVELIN, *The Political Position of C. Flaminius*, «Rheinisches Museum für Philologie» 3/4 (1979), s. 269 i n.; M.H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, t. I, *cit.*, s. 614; J.F. LAZENBY, *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*, Norman 1998, s. 94; C. WILLIAMSON, *The Laws of the Roman People: Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2005, s. 454; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 69 i n.

444 Stało się tak z mocy *lex Plautia Papiria* z 89 r.p.n.e. Zob. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 30.

445 K.W. HARL, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore 1996, s. 16 i n.; D.B. HOLLANDE, *Money in the Late Roman Republic*, New York 2007, s. 20.

446 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 57; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 70.

447 M.H. CRAWFORD, *Plated Coins – False Coins*, «Numismatic Cronicle» 8 (1968), ser. 7, s. 55 i n.; J.B. GIARD, *Catalogue des monnaies de l'Empire romain de la Bibliothèque Nationale*, t. I, *Auguste*, Paris 1976, s. 19 i n.; A. KUNISZ, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, *cit.*, s. 14.

448 C. RODEWALD, *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976, s. 31; S. MROZEK, *Dewaluacje*

W latach 91–81 p.n.e. zostały przeprowadzone istotne dewaluacje pieniądza. W tym czasie w starożytnym Rzymie były pogłębiały się trudności z obiegiem pieniężnym spowodowane licznymi wojnami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Ponadto kwestią o istotnym znaczeniu, mającą wpływ na obieg pieniężny, były korektury, rosnących z biegiem czasu, niezgodności pomiędzy wartością poszczególnych jednostek pieniężnych⁴⁴⁹.

Liwiusz Druzus Młodszy miał doprowadzić do ustanowienia plebiscytu w 91 r.p.n.e.⁴⁵⁰. Mocą tej regulacji dodawano do srebra 1/8 część brązu. Miało to na celu unormowanie stosunku denara do tracącego na wadze asa. Liwiusz Druzus Młodszy został w ciągu roku zamordowany, a po jego śmierci nie wprowadzono tej polityki w życie⁴⁵¹.

Kolejne reformy zostały przeprowadzone przez pretora⁴⁵² Marcusa Mariusa Gratidianusa⁴⁵³. Był on politykiem rzymskim, który piastował liczne urzędy, m.in. trybuna plebejskiego. Ponadto był on spokrewniony z Gaiuszem Mariuszem i Markiem Tuliuszem Cynceronem⁴⁵⁴. To właśnie Arpinata przekazał informacje o jego reformach.

pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej, cit., s. 65; K.W. HARL, Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700, cit., s. 46 i n.

449 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej, cit., s. 65.*

450 Zob. E. LO CASCIO, Carbone, *Druso e Gratidiano: la gestione della res nummaria a Roma tra la 'Lex Papiria' e la 'Lex Cornelia'*, «Athenaeum» 67 (1979), s. 215 i n.; C.F. CONRAD, *Notes on Roman Also-Rans*, [w:] *Imperium Sine Fine: T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*, red. J. LINDERSKI, Stuttgart 1996, s. 107; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', cit., s. 258, przyp. 19; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma, cit., s. 71.*

451 Zob. Z. YAVETZ, *Fluctuations monétaires et condition de la plèbe à la fin de la République*, [w:] *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique, Caen 25–26 avril 1969*, Paris 1970, s. 133 i n.

452 C.F. CONRAD, *Notes on Roman Also-Rans*, [w:] *Imperium Sine Fine: T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*, red. J. LINDERSKI, Stuttgart 1996, s. 104.

453 F. SANTANGELO, *Sulla, the Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Leiden 2007, s. 185.

454 F. MÜNZER, *Marius* (33), «RE» 14.2 (1930), szp. 1825 i n.; R. SYME, *Sallust*, Berkeley - Los Angeles 1964, s. 85, przyp. 13; R. SEAGER, *Sulla*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX, Cambridge 1994, s. 173; A.R. DYCK, *A Commentary on Cicero, De officiis*, Ann Arbor 1996, s. 598.

Cic., *de off.* 3, 20, 80: *Ne noster quidem Gratidianus officio viri boni functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorium tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur; iactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio: Marius ab subselliis in rostra recta idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit; omnibus vicis statuae, ad eas tus, cerei. Quid multa? Nemo umquam multitudini fuit carior.*

W 85 roku p.n.e. pretor Marcus Marius Gratidianus doprowadził do uchwalenia ustawy⁴⁵⁵, na mocy której odbiorca pieniędzy mógł żądać od wpłacającego, by każda partia pieniędzy została poddana badaniu przez urzędowego probiercę. Jego reformy były wynikiem obniżenia siły nabywczej pieniądza. Sam Marcus Marius Gratidianus, dzięki powstałym z jego udziałem ustawom, zyskał rozgłos i przychylność ludu, czego wynikiem były posągi mu dedykowane w każdej dzielnicy Rzymu⁴⁵⁶. Natomiast w 82 r.p.n.e., w początkach rządów Sulli, jego nazwisko zostało umieszczone na listach proskrypcyjnych⁴⁵⁷. Marcus Marius Gratidianus zginął, zamordowany prawdopodobnie z inicjatywy Katyliny⁴⁵⁸.

Psucie monety było bardzo istotnym problemem społecznym i znalazło odzwierciedlenie w ustawodawstwie Korneliusza Sulli. Wśród dziewięciu ustaw karnych dyktatora znalazła się *lex Cornelia de falsis*. Wśród szerokiej problematyki znajdującej się w orbicie jej regulacji było powołanie *quaestio perpetua* w sprawach o fałszerstwo pieniędzy⁴⁵⁹. Zakazywała ona wprowadzania do obiegu monety fałszywej.

455 Mógł to być 86 r.p.n.e. Zob. F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma, cit.*, s. 70.

456 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej, cit.*, s. 65.

457 O proskrypcjach zob. K. AMIELAŃCZYK, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r.p.n.e.*, Lublin 2011, s. 9 i n. wraz z dalszą cytowaną literaturą. Zob. także F. SANTANGELO, *Sulla, the Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Leiden 2007, s. 9 i n.

458 Cynceron zarzucał Katylinie wszystkie morderstwa popełnione za czasów Sulli, a przede wszystkim właśnie na Marcusie Mariuszu Gratidianusie – zob. K. KUMANIECKI, *Cynceron i jego współczesni, cit.*, s. 166. Zob. B. MARSHALL, *Catilina and the Execution of M. Marius Gratidianus*, «Classical Quarterly» 35 (1985), s. 124–133.

459 Powoływała *quaestio perpetua* w sprawach o zniszczenie, zmianę treści czy sporządzenie fał-

Ponadto od czasów Korneliusza Sulli przystąpiono do nowych emisji monetarnych. Co prawda regulacje dyktatora w zakresie psucia pieniędzy były rygorystyczne, to można znaleźć przykłady postępowania wbrew *lex Cornelia de falsis*. U Pliniusza Starszego, w jego *Historii naturalnej*, znajdujemy przykłady psucia monety. Takim deprecjatorem środków pieniężnych był Marek Antoniusz, który do srebrnego denara dodawał żelazo⁴⁶⁰. Pliniusz Starszy ze zdziwieniem opowiadał o tym procederze, gdyż za fałszywą monetę można było otrzymać prawdziwą⁴⁶¹. Zatem w okresie republiki rzymskiej były liczne przypadki dodawania do monet miedzi, brązu czy żelaza.

szywego testamentu. Ponadto ściganiem *lex Cornelia de falsis* było objęte składanie fałszywych zeznań przed sądem. Por. K. AMIELAŃCZYK, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis*, cit., s. 27. Zob. także M.F. BAHRELDT, *Die gefütterten Münzen der Zeit der römischen Republik*, «Numismatische Zeitschrift» 16 (1884), s. 309–366; H. ERMAN, *La falsification des actes dans l'antiquité*, [w:] *Mélanges Nicole. Recueil de Mémoires de Philologie Classique et d'Archéologie offerts à Jules Nicole*, Geneva 1905, s. 111–116; M. FINZI, *I reati di falso*, t. I, Torino 1908, *passim*; L. DE SARLO, *Sulla repressione penale del falso documentale in diritto romano*, «Rivista di Diritto Processuale Civile» 14 (1937), s. 347–350; M. SCARLATA FAZIO, *Contributo alla conoscenza degli effetti civili del falso testamentario*, «Rivista di Diritto Civile» 30 (1938), s. 413–445; tenże, *Falsità e falso (storia)*, «ED» 16 (1967), s. 504–526; G.G. ARCHI, *Problemi in tema di falso*, Pavia 1941, obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. III, Milano 1981, s. 1487–1587; tenże, *Civili-ter vel criminaliter agere in tema di falso documentale*, [w:] *Scritti in onore di Contardo Ferrini*, Milano 1947, s. 1–55, obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. III, Milano 1981, s. 1588–1668; tenże, *Interesse privato ed interesse pubblico nell'apertura e pubblicazione del testamento romano*, «Iura» 20 (1969), s. 337–430 obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. I, Milano 1981, s. 810–915; A. D'ORS, *Contribuciones a la historia del 'crimen falsi'*, [w:] *Studi in onore di Eduardo Volterra*, t. II, Milano 1971, s. 526–558; G. ALEJANDRE, *Estudio histórico del delito de falsedad documental*, «Anuario de Historia del Derecho Español» 42 (1972), s. 117–187; B. SANTALUCIA, *La legislazione sillana in materia di falso nummario*, «Iura» 30 (1982), s. 1–33 = *Studi di diritto penale romano*, Roma 1994, s. 77–106; tenże, *Alle origini del processo penale*, «Iura» 35 (1984), s. 47 i n.; tenże, *Le 'quaestiones perpetuae'*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto romano*, t. II, ed. M. TALAMANCA, Milano 1989, s. 280 i n.; J.A. CROOK, *Lex Cornelia 'de falsis'*, «Athenaeum» 65 (1987), s. 163–171; F. MARINO, *Repressione del falso*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale romano*, ed. A. BURDESE, Padova 1988, *passim*; tenże, *Il falso testamento nel diritto romano*, «ZSS» 105 (1988), s. 634–663; tenże, *Appunti sulla falsificazione del marchio nel diritto romano*, «ZSS» 105 (1988), s. 771–775; tenże, *Cic. Verr. II,1,42,108 e la repressione del falso*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale romano*, ed. A. BURDESE, Padova 1988, s. 137–157; U. VINCENTI, *'Falsum testamentum' dicere e il processo di Marco Volscio Fittore*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale Romano*, ed. A. BURDESE, Padova 1988, s. 22–43; J.-L. FERRARY, *'Lex Cornelia de sicariis et veneficis'*, «Athenaeum» 79 (1991), s. 417 i n.; M.P. PIAZZA, *La disciplina del falso nel diritto romano*, Padova 1992, *passim*; L. FEZZI, *Falsificazione di documenti pubblici nella Roma tardorepubblicana (133–31 A.C.)*, Firenze 2003, *passim*; E. SAMÀ, *'Lex Cornelia de falsis': alle radici della tutela del marchio*, «Quaderni del Dipartimento di Scienza Giuridiche», 8 (2003), s. 199–216.

460 Plin., *Nat. hist.* 33, 132.

461 Zob. F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, cit., s. 71.

Powszechny był również proceder fałszowania monety poprzez zmniejszenie wagi kruszcu, którego używano do jej wykonania⁴⁶².

Prawo do odlewania i bicia pieniądza należało do republiki rzymskiej, a decydem w tej materii był senat⁴⁶³. Praktycznie polityką emisyjną zajmowała się corocznie obierana komisja – *tres viri monetales*⁴⁶⁴, nazywana także *triumviri aere, argento, auro flanto feriundo*⁴⁶⁵. Działalność w zakresie bicia monety była nadzorowana przez państwo⁴⁶⁶.

W ramach reform podjętych przez Oktawiana Augusta nastąpiło kolejne uporządkowanie systemu monetarnego⁴⁶⁷. Pierwsze z nich zostały przeprowadzone w 20 r p.n.e., a ostatnie dziesięć lat później⁴⁶⁸. W ramach tychże reform Princeps miał uprawnienia do wybijania monety srebrnej i złotej, zaś mennictwo brązowych jednostek pieniężnych pozostało w kompetencji rzymskiego senatu⁴⁶⁹. Senat w swej jurysdykcji miał mennicę usytuowaną w świątyni Junony Monety⁴⁷⁰, a na jej czele

462 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 65.

463 H. MANTTINGLY, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1967, s. 102 i n.; M. GRANT, *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire 49 B.C.–A.D. 14*, Cambridge 1969, s. 297 i n.

464 Zob. pracę K. PINK, *The 'triumviri monetales' and the Structure of the Coinage of the Roman Republic*, «Numismatic Studies» 7 (1952), s. 78 i n.; C.D. HAMILTON, *The 'tresviri monetales' and the Republican 'cursus honorum'*, «TAPA» 100 (1969), s. 181 i n.; M. AMANDRY, *Le témoignage de Pomponius et la date de création des 'Triumviri monetales'*, «Revue Belge de Numismatique» 122 (1976), s. 59–63; C. CASIONE, *'Tres viri capitales'*, *Storia di una magistratura Romana*, Napoli 1999, s. 171 i n. Por. także A. FORZONI, *La moneta nella storia*, t. I, *Dalle origini a Giulio Cesare*, Roma 1995, s. 27 i n.; F. BARELLO, *Archeologia della moneta. Produzione e utilizzo nell'antichità*, Roma 2008³, s. 98 i n.; C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, *cit.*, s. 61 i n.

465 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 55; G.G. BELLONI, *La moneta romana*, *cit.*, s. 63 i n.

466 C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, *cit.*, s. 61.

467 A. KUNISZ, *Recherches sur le monnayage et la circulation monétaire sous le règne d'Auguste*, *cit.*, s. 44 i n.; tenże, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, *cit.*, s. 31 i n.

468 Zob. A. KUNISZ, *Geneza ustroju monetarnego cesarstwa rzymskiego*, *cit.*, s. 104.

469 H. MANTTINGLY, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, *cit.*, s. 102.

470 C. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, *cit.*, s. 57 i n.

stali, jak w republice, *tres viri monetales*. Natomiast mennica cesarska⁴⁷¹ znajdowała się początkowo w piątej dzielnicy Rzymu, a na jej cele stali prokuratorzy. Następnie działała w obrębie pałacu cesarskiego, aby znaleźć docelowe miejsce w Lugdunum w Galii⁴⁷². Bito tam srebrne denary i złote aureusy⁴⁷³. Największym znaczeniem wśród jednostek monetarnych cieszył się denar, pomimo systematycznego dewaluowania go przez kolejnych cesarzy rzymskich⁴⁷⁴. W nim realizowano większość transakcji handlowych, choć funkcjonował także sesterc jako jednostka obrachunkowa. Występował przy czynnościach kupna-sprzedaży, w pismach jurystów rzymskich, czy nawet w inskrypcjach nagrobnych.

Cesarze, począwszy od Nerona⁴⁷⁵, chcąc uzyskać jak największe bogactwa, stale obniżali wartość pieniądza. Pieniądz pełnowartościowy z poprzednich emisji stał się przedmiotem intensywnej tezauryzacji⁴⁷⁶. Mógł więc stanowić przedmiot depozytów regularnych.

4.2. Kontrolerzy jakości monet

Od czasu uchwalenia w 85 roku p.n.e., z inicjatywy pretora Marcusa Mariusa Gratidianusa, ustawy o badaniu pieniędzy przez urzędowego probiercę, zaczyna wzrastać rola *nummularii*. Początkowo pracowali oni w obsłudze administracyjnej mennic, a do ich czynności należało wprowadzanie na rynek świeżo wyprodukowanego pieniądza⁴⁷⁷. Oprócz nich w mennicach zatrudniano kasjerów, księgowych oraz

471 A. KUNISZ, *Geneza ustroju monetarnego cesarstwa rzymskiego*, *cit.*, s. 39 i n.

472 A. KUNISZ, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, *cit.*, s. 31 i n. Mennice cesarskie powstawały także w innych miastach, chociażby w Antiochii. Zob. W. CERAN, *Rzemieślnicy i kupcy w Antiochii i ich ranga społeczna (II połowa IV wieku)*, *cit.*, s. 71.

473 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 69.

474 F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, *cit.*, s. 72 i n.

475 Neron obniżył wartość srebra w denarze do 91–92% i wagę do 3,4 grama. Zob. J. WIELOWIEJSKI, *Wpływ reform monetarnych w latach 63–215 na przyjmowanie srebrnych pieniędzy rzymskich przez ludy północne*, «Wiadomości Numizmatyczne» 13 (1969), s. 1 i n.; A. KUNISZ, *Reforma pieniądza złotego i srebrnego za panowania Nerona w 64 r.n.e.*, «Wiadomości Numizmatyczne» 20 (1976), s. 129 i n.; tenże, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, *cit.*, s. 74 i n.; S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 72.

476 T. WAŁEK – Czernecki, *op. cit.*, s. 357.

477 S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 18.

pozostały personel pomocniczy, czyli co najmniej około stu osób. Rola *nummulari* w mennicach była znacząca, gdyż technika bicia monet była daleka od doskonałości. Przypuszczalnie czuwali oni także nad jakością wybitej monety. Jednakże stosowanie techniki produkcji przy zastosowaniu stempli łączonych, czyli wielogłowych, powodowało liczne defekty w produkcji finalnym⁴⁷⁸. Powstawały one wskutek przesuwania się krążka po każdym uderzeniu młota, ujawniając niedoskonałości wyprodukowanej monety. Ponadto stemple bardzo szybko ulegały zużyciu podczas bicia pieniądza bez przerwy⁴⁷⁹. Starożytni Rzymianie stosowali na mniejszą skalę technikę wytapiania monety⁴⁸⁰. Jednakże w tej metodzie wystąpiły liczne defekty spowodowane kurczeniem form i powstawaniem monet o niejednorodnej wielkości i wadze, a ponadto techniki stosowane w produkcji były również użyteczne w podrabianiu monet⁴⁸¹.

Należy także zauważyć, że z niektórych inskrypcji pochodzących z Rzymu czy z Ostii znajdujemy informacje na temat obecności *nummulari* również w *familia monetalis*⁴⁸², czyli w grupie pracowników mennicy państwowej⁴⁸³. Chociaż teksty te nie pozwalają wyraźnie ustalić zakresu ich działalności, można jednak przypuszczać, że zajmowali się oni kontrolowaniem wagi i stopu bitych monet, gotowych do wypuszczenia w obieg. Natomiast z inskrypcji, pochodzących z Rzymu, mamy informacje

478 Metoda ta polegała na umieszczeniu w specjalnym uchwycie kilku stempli lub jednego z kilkanaście wrytymi negatywami monet. Zatem jedno uderzenie dostarczało kilku monet. Mennica usytuowana w samym Rzymie wybijała jednorazowo siedem monet. Zob. S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 18.

479 H. ZEHNACKER, *Moneta*, t. I, *cit.*, s. 39 i n.

480 Roztopiony metal wlewano do dwuczęściowej formy wykonanej z terakoty, rzadziej z kamienia. Odciski wykonywano z gotowych już monet. Także stosowano tzw. formy grupowe. Zob. S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, *cit.*, s. 20.

481 M.R. ALFÖLDI, *Die Gußformen und gegossenen "Fälschungen" kaiserzeitlicher Münzen*, «Chiron» 1 (1971), s. 351 i n.

482 J.P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. II, *cit.*, s. 230 i n.; L. NADJO, *op. cit.*, s. 217, przyp. 1.

483 CIL. VI, 289; CIL VI, 8461. Zob. także H. ZEHNACKER, *Moneta*, t. I, *cit.*, s. 59 i n.; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 53 i n.

o „*nummularii* z pracowni srebra”⁴⁸⁴ i „*nummularii* złotych monet”⁴⁸⁵. Można na tej podstawie wnioskować, że istniała wśród nich dodatkowa specjalizacja, gdyż jedni z nich poświęcali się weryfikowaniu i poddawaniu próbom srebrnych monet, a drudzy złotych. Poza naturalnym podziałem kompetencji i odpowiedzialności może to również wskazywać na różne metody weryfikacji, które stosowano w zależności od rodzaju metalu, z którego wykonane zostały monety poddawane próbie. Niejasne jest jednak, czy chodziło o właściwych i rzeczywistych pracowników cesarskiej mennicy⁴⁸⁶, czy raczej probierców, których wzywano do przeprowadzenia weryfikacji w mennicy w sytuacjach koniecznych, za co otrzymywali wynagrodzenie proporcjonalne do wykonanych prób. Przypuszczalnie ta kategoria pracowników była również w mennicach prowincjonalnych. Wątpliwa raczej wydaje się hipoteza dotycząca istnienia oficjalnych banków oceny jakości i wymiany tak w Italii, jak i w prowincjach⁴⁸⁷.

W związku z tym, że nieustannie fałszowano pieniądze, rola społeczno-ekonomiczna *nummularii*, jako urzędowych probierców, ciągle wzrastała. Co więcej, przy większych wpłatach ich obecność stawała się wręcz nieodzowna, gdyż w przypadku złej woli czy oszustwa z jednej strony, druga mogła ponieść ogromne straty⁴⁸⁸.

Wraz ze wzrostem znaczenia następowało także rozszerzenie ich kompetencji. *Nummularii* cieszyli się zaufaniem społecznym jako urzędnicy państwowi, urzędowi probiercy. To pozwalało im na konkurencję z innymi podmiotami podejmującymi czynności bankierskie, a przede wszystkim z *argentarii*. Zdaniem Talamanki *argentarii* nie zajmowali się działalnością polegającą na kontroli jakości monet, która stanowiła wyłącznie domenę *nummularii*⁴⁸⁹. Może to być słuszna koncepcja, jeśli przytoczymy, że jeszcze za czasów republikańskich pojawili się *nummularii*, którzy zostali powołani do badania szlachetności metalu monetarnego i ustalania wartości

484 CIL. VI, 289.

485 CIL VI, 8461.

486 CIL. VI. 8463; CIL. XIII, 11311. Zob. S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 54 i n.

487 CIL. XIV, 2045; CIL. III, 4035. Koncepcja została stworzona jedynie na podstawie tych dwóch inskrypcji. Zob. J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 202 i n.

488 Zob. S. MROZEK, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej, cit.*, s. 65.

489 M. TALAMANCA, ‘*Argentarii*’, *cit.*, s. 940 i n.

wybitych monet złotych i srebrnych⁴⁹⁰. Występowali oni zatem w roli urzędowych probierców⁴⁹¹, co może mieć ścisły związek z mennicą. Ponadto pojawili się na pewno w końcu II w.p.n.e.⁴⁹², czyli w okresie, kiedy dokonane już zostały pierwsza emisje rzymskich monet. Krążyły one w obiegu i zaistniała potrzeba badania ich jakości ze względu na możliwość podrobienia. Natomiast ich działalność została szerzej udokumentowana od połowy I w.p.n.e. do połowy III w.n.e.⁴⁹³

Dawało się również zauważyć serie monetarne czy monetopodobne, produkowane przez nieupoważnione formalnie podmioty czy organy celem uzupełnienia niewystarczającej w obiegu masy monetarnej⁴⁹⁴. Funkcjonowanie w obiegu tego właśnie pieniądza zastępczego powodowało wzmożenie aktywności ze strony urzędowych probierców.

Natomiast w okresie panowania Konstantyna Wielkiego czynności bankierskich, do tej pory wykonywanych przez *nummularii*, dokonywali *collectarii*, zrzeszeni w specjalną korporację⁴⁹⁵. Przyjęli również w zakres swej działalności te operacje oferowane klientom, które poprzednio były wykonywane przez *argentarii*.

4.3. Wymiana monet

Początkowo głównym zadaniem bankierów było ułatwienie wymiany obcej waluty poprzez jej zakup i sprzedaż. Działo się tak dlatego, że w państwie rzymskim znajdowały się w obiegu różne kategorie pieniądza oficjalnego⁴⁹⁶. Ponadto kupno,

490 D. 2, 13, 9, 2; D. 2, 14, 47, 1; D. 14, 3, 20; D. 16, 3, 7, 2; Suet., *Vita divi Augusti* 2 i 4; R. BEIGEL, *op. cit.* s. 208.

491 Zob. A. GARA, *Posdiagrahomena e circolazione monetaria*, Milano 1976, s.15–124; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 36 wraz z cytowaną literaturą.

492 CIL. I (2), 1451 (= XIV, 2879).

493 R. HERZOG, 'Nummularius', «RE» 17. 34 (1937), szp. 1421 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 179; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 45 i n.

494 A. KUNISZ, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, *cit.*, s. 11 i n.

495 Zobacz rozważania rozdziału pierwszego o *collectarii*.

496 A. KUNISZ, *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, *cit.*, s. 34; tenże, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, *cit.*, s. 11 i n.

sprzedaż czy zamiana monety stały się koniecznością już w okresie republiki rzymskiej, kiedy Rzymianie stykali się z cudzoziemcami i ich specyficznymi, mniej lub bardziej rozwiniętymi, systemami monetarnymi⁴⁹⁷. Czynności wymiany musiały odbywać się przede wszystkim za pośrednictwem bankierów i stanowiły poważne źródło ich dochodów i korzyści⁴⁹⁸.

Należy zauważyć, że w ramach pieniądza oficjalnego, czyli emitowanego przez organy władzy państwowej, krążyły monety przeznaczone do obiegu w kilku prowincjach, jednej prowincji lub jej części. Często wraz z monetami przeznaczonymi do cyrkulacji na całym obszarze państwa trafiały one również do Rzymu. Ponadto istniały jednostki monetarne przeznaczone do obiegu w zachodniej części imperium, nie zawsze obejmując swym zasięgiem półwysep apeniński⁴⁹⁹. Także wschodnie prowincje mogły posiadać prawo do emisji monety⁵⁰⁰. Wiele miast było upoważnionych przez cesarza do bicia brązowych, a nawet srebrnych monet, zwłaszcza we wschodniej części cesarstwa⁵⁰¹. Nie wszystkie jednak monety bite oficjalnie w cesarskich warsztatach stanowiły prawnie obowiązującą w cesarstwie walutę⁵⁰². Waluty te krążyły konkurencyjnie w różnych częściach imperium i czasami musiały być wymienione⁵⁰³. Zatem Grecy i mieszkańcy Wschodu przybywali do Rzymu z wybitymi we własnych krajach monetami, by je wymienić chociażby na denary rzymskie⁵⁰⁴. Ponadto w ramach państwa rzymskiego funkcjonował jako obowiązujący pieniądz wytworzony przez samorządy miejskie w prowincjach⁵⁰⁵, plemiona zamieszkujące

497 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 30.

498 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 37.

499 Zob. M. GRANT, *The pattern of coinage in the early Principate*, [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 96 i n.

500 A. KUNISZ, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, *cit.*, s. 10.

501 O autonomicznym mennictwie miast trackich i mezyjskich zob. A. KUNISZ, *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II wieku n.e.*, *cit.*, s. 48 i n.

502 Zob. M. GRANT, *The pattern of coinage in the early Principate*, *cit.*, s. 102–112.

503 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 37.

504 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 30.

505 Por. A.R. BELLINGER, *Greek Mints under the Roman Empire*, [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, *cit.*, s. 140 i n. Zob. także A. KUNISZ, *Wojny a pieniądz. Z badań nad obiegiem srebrnej monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów*

terytoria leżące w granicach imperium czy monety władców będących klientami Rzymu⁵⁰⁶. Również znane były środki pieniężne naśladujące pieniądź oficjalny, produkowane przez osoby lub organy niedysponujące uprawnieniami mennicznymi z ramienia władzy państwowej⁵⁰⁷. Zatem wymiana jednych monet na inne musiała stanowić dla bankierów źródło dochodów i korzyści⁵⁰⁸.

Najwięcej informacji dotyczących wymiany pieniędzy dostarczają greckie inskrypcje odnoszące się do zamiany monet wysokowartościowych w te o niskiej (małej) wartości. W niektórych miastach, na przykład w Pergamum, Mylasie, Sparcie w okresie cesarstwa (II i III w.n.e.) każda tego typu wymiana musiała przejść przez indywidualnego „wymieniacza monet” lub spółkę takich bankierów, którzy posiadali monopol⁵⁰⁹. W Pergamonie, w czasie panowania Hadriana, doprowadziło to do niezdrowych relacji między wymieniającymi monety a sprzedawcami, co wiązało się z oskarżeniami czerpania nielegalnych korzyści dla własnych celów⁵¹⁰. Fakt pobierania specjalnego podatku może wyjaśnić, dlaczego miasta przestały bić monety, nawet jeśli miały one być jedynie z brązu⁵¹¹. Wymiana monet na niskowartościowe była integralną częścią polityki finansowej cesarstwa⁵¹².

Osoby wymieniające monety pracowały w niewielkich sklepach, kramach lub przy stołach. Byli oni niezależnymi przedsiębiorcami, a ich działalność polegała

(193–235), *cit.*, s. 11 i n.

506 Zob. M. GRANT, *The pattern of coinage in the early Principate*, *cit.*, s. 96 i n.

507 A. KUNISZ, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, *cit.*, s. 10.

508 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 30.

509 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 38.

510 R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, *cit.*, s. 231 i n.; A. GARA, *Posdiagramomena e circolazione monetaria*, *cit.*, s. 115 i n.

511 A. GARA, *Il modo greco-orientale*, [w:] M.H. CRAWFORD, *L'Impero romano e le strutture economiche e sociali delle province*, Como 1986, s. 107.

512 Por. prace A. GARA, *Posdiagramomena e circolazione monetaria*, *cit.*, *passim*; tenże, *Ficalité et circulation monétaires dans l'Égypte romaine*, [w:] H. VAN EFFENTERRE, *Points de vue sur la fiscalité antique*, Paris 1979, s. 43 i n.; *Aspetti di economia monetaria nell'Egitto romano*, «ANRW» 10.1 (1988), s. 912 i n.

na ręcznej wymianie monet⁵¹³. Nie wiemy, jak wyglądały ich relacje z państwem w praktyce, ani jak dokładnie przebiegał proces wymiany.

Zadaniem *argentarii* było ułatwienie wymiany obcej waluty poprzez jej zakup i sprzedaż⁵¹⁴. Właśnie by prowadzić tego typu operacje, pojawili się oni w Rzymie na *Forum*. M. Сайко⁵¹⁵, uważał, że termin *argentarii* wywodził się albo od łacińskiego *argentum*, sugeruje jego związki ze srebrem, albo wręcz ze zwrotu *argenti distractores* – „ten który zajmuje się wymianą srebra”⁵¹⁶. Zatem jednym z pierwszych zadań *argentarii* byłaby wymiana pieniędzy.

Argentarii prowadzili także wymianę zagraniczną, jednakże nie jest ona należycie udokumentowana w źródłach⁵¹⁷. Usługi *nummularii* i *argentarii* sprowadzały się do zamiany monet wysokowartościowych na monety o mniejszej wartości (zamiana złota na srebro lub brąz), jak również do zamiany sztabek metali wartościowych oraz wymiany rozmaitych pieniędzy będących w obiegu⁵¹⁸.

5. Odzyskiwanie (windykacja) długów klientów

Starożytni Rzymianie korzystali z wyspecjalizowanych *coactores* w celu windykacji swoich wierzytelności od uchylających się od zapłaty klientów. Operacje przynosiły zysk obu stronom transakcji. Bankierzy zajmowali się odzyskiwaniem długów swoich klientów od osób trzecich poprzez prowadzenie windykacji wierzytelności w imieniu klienta. Grupę osób, która specjalizowała się w tym zadaniu określano *coactores*, a przy windykacji posługiwano się często niewolnikami zwanymi *petulantes* – chodzący za opornym dłużnikiem i nalegający na zwrot pieniędzy⁵¹⁹. Z cytowanego już w innym miejscu fragmentu Cycerona (*Pro C. Rabirio Postumo* 30) możemy dowiedzieć się o tego rodzaju działalności. Mówca, broniąc w swej ora-

513 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, cit., s. 521 i n.

514 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 33 i n.

515 M. САЙКО, *op. cit.*, s. 47.

516 Por. W.T. KRAUT, *op. cit.*, c. 4.

517 Zob. rozważania J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, cit., s. 33.

518 Por. M. GRANT, *The pattern of coinage in the early Principate*, cit., s. 102–112.

519 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, cit., s. 185.

cji rycerza C. Rabiriusa Postumusa, pokazywał, jak *coactor*, pełniąc rolę pośrednika finansowego, odzyskiwał dług od osób trzecich, czyli prowadził windykację wierzytelności w imieniu klienta⁵²⁰. W taki sam sposób, jak czynił to *coactor*, C. Rabirius Postumus odzyskał pieniądze należne Gabiniusowi, by uzyskać środki finansowe konieczne do opłacenia swojego wyjazdu do Egiptu. Z oracji Cyserona posiadamy informacje o odpłatności za wykonanie usługi w imieniu klienta, stanowiącej dziesiątą część pieniędzy, które mu nakazano odebrać. Wierzyciel odzyskiwał znaczną część swojego zobowiązania, zaś *coactor* pobierał opłatę za dokonanie tej operacji⁵²¹.

Była to powszechnie praktykowana działalność, gdyż źródła literackie⁵²² czy inskrypcje nagrobne⁵²³ poświadczają istnienie operacji windykacji wierzytelności w imieniu klienta oraz podają nazwiska windykatorów. W okresie schyłku republiki i pryncypatu *coactores* byli też swego rodzaju pośrednikami finansowymi uczestniczącymi w sprzedaży aukcyjnej⁵²⁴. Zatem *coactor* mógł dokonywać windykacji wierzytelności w imieniu klienta, którym była osoba wystawiająca rzeczy do sprzedaży aukcyjnej. Jeżeli w licytacji uczestniczył *argentarius*, to istotne znaczenie miała relacja pomiędzy nim a innymi jej uczestnikami, a przede wszystkim z *coactores*. Przypuszczalnie poborcy mogli windykować w imieniu bankiera, pośrednika na aukcji, gdy nabywca nie zapłacił za wylicytowaną rzecz.

6. Wnioski

Z powyższych rozważań wynika, że bankierzy uczestniczyli w różnorodnych operacjach pieniężnych, które miały doniosłe znaczenie w życiu ekonomicznym starożytnego Rzymu.

520 Por. rozważania A. v. PREMERSTEIN, 'Coactor', *cit.*, szp. 126.

521 J.H. D'ARMS, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, *cit.*, s. 27 i n.; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 36.

522 Cato, *De agri cultura* 150; Hor., *Sat.* 1, 6, 83.

523 *CIL* VI, 1605; 1859; 1860; *CIL* X, 3877.

524 J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 48.

Bankierzy przyjmowali depozyty pieniężne, zwane *depositum regulare* złożone w odpowiedniej formie. Jako depozyt prawidłowy musiała zostać zdeponowana określona, odliczona kwota złożona w zamkniętej zapieczętowanej sakiewce, kasetce czy w innej podobnej postaci, tak aby deponent nie miał do nich dostępu. Z drugiej strony na osobie przyjmującej ciążył obowiązek zwrotu dokładnie tego przedmiotu, który został zdeponowany. Depozyt mógł być złożony w takiej formie jedynie po dokonaniu kontroli monet i ich zapieczętowaniu przez bankiera. Zwrot zdeponowanej rzeczy musiał nastąpić na każdorazowe żądanie, po okazaniu pisemnego potwierdzenia, chociażby własnoręcznego listu. To właśnie u bankierów określanych terminem *nummularii* można było sprawdzić jakość monety, zapieczętować sakiewkę czy kasetkę i od razu złożyć w depozyt prawidłowy. Przyjmowali oni także ewentualnie pieniądze w *depositum irregulare* i to początkowo nie płacąc deponentowi odsetek. *Nummularii* przyjmowali najpierw od swoich klientów depozyty prawidłowy i nieprawidłowy bez odsetek. Następnie zaś zaczęli konkurować z *argentarii* na rynku innych usług bankowych. Natomiast *mensularii* przyjmowali rzeczy w depozyt nieprawidłowy powiązany z możliwością żądania odsetek.

Receptum argentarii było czynnością związaną z działalnością bankiera, zwanego *argentarius* mocą której brał on na siebie obowiązek zapłacenia cudzego długu. Gdyby bankier odmówił zapłaty długu osobie trzeciej, klient mógł go pozywać pretorskim powództwem - *actio recepticia*. *Receptum* zastrzeżone było dla *argentarii* aż do II lub III w.n.e. Potem rozszerzone zostało na *nummularii*.

Kolejną formą aktywności bankierskiej były operacje pożyczkowe. Przypuszczalnie udzielanie pożyczek pieniężnych i to wysoko oprocentowanych mogło stanowić istotne źródło dochodów bankierskich i być dla nich lukratywną czynnością. Ze względu na znane w starożytnym Rzymie zjawisko lichwy istniał problem w ograniczeniu działalności bankierów i lichwiarzy. Działalność pożyczkowa była niewątpliwie poważnym źródłem ich dochodów, gdyż czerpali oni zyski z procentów dodatkowo zastrzeganych przy umowie pożyczki. Również bankierzy mogli uczestniczyć w udzielaniu pożyczek morskich, czerpiąc z nich zyski. Przy *fenus nauticum* istniała możliwość pobierania przez pożyczkodawcę odsetek, których wysokość mogła być dowolnie ustalana przez strony, niezależnie od istnienia ustawowych limitów mających zastosowanie przy zwykłej pożyczce.

W drugiej połowie II w.p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w prowadzeniu działalności bankierskiej. *Argentarii*, którzy do tej pory zajmowali się przyjmowaniem depozytów, zaczęli brać również regularny udział w sprzedażach aukcyjnych. Podczas aukcji bankierzy mogli udzielać pożyczek nabywcom rzeczy sprzedawanych na licytacji. Stali się więc swego rodzaju wyspecjalizowanymi pośrednikami finansowymi. Zatem *argentarii* z jednej strony płacili sprzedawcom cenę zakupu, a z drugiej udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym. Przy sprzedaży aukcyjnej uczestniczyły także i inne osoby, *coactores*. Do ich obowiązków należało przyjęcie pieniędzy od nabywcy i przekazanie ich bankierowi lub sprzedawcy w zależności od wcześniej zawartych umów. Natomiast wraz z rozwojem sprzedaży aukcyjnej udział w niej brały i inne podmioty finansowe. W I w.p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, którzy byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze. Zatem w rękach jednej i tej samej osoby skupione zostały kompetencje wyspecjalizowanego pośrednika finansowego, którego obecność była związana z przeprowadzaną sprzedażą aukcyjną.

Kolejną formą działalności bankierskiej była kontrola jakości i wymiana monet. Początkowo te właśnie operacje wykonywali *nummularii* występujący w roli urzędowych probierców. Zapewne kontrolerami jakości nie byli *argentarii*, bowiem nie ma dowodów na to, że inni bankierzy, oprócz *nummularii*, zajmowali się kontrolą monet. Nie wyklucza to jednak ich z kręgu podmiotów dokonujących wymiany, czy nawet zamiany pieniędzy. Przepuszczalnie *argentarii*, *nummularii* czy *mensularii* oferowali swoim klientom takowe usługi. Również możliwy był udział w wymianie *coactores argentarii*.

Bankierzy zajmowali się również odzyskiwaniem długów swoich klientów od osób trzecich. Tego rodzaju operacje podejmowali *coactores*, którzy byli swego rodzaju pośrednikami finansowymi. Windykowali wierzytelności w imieniu i na rzecz klienta, nierzadko posługując się wyspecjalizowanymi w tym procederze niewolnikami.

Bankierzy prowadzili swoje operacje na *Forum* w specjalnie wyznaczonych miejscach, zwanych *tabernae* lub *mensa*.

FORMY PROWADZENIA DZIAŁALNOŚCI BANKIERSKIEJ I JEJ EWIDENCJA

1. Miejsca prowadzenia działalności bankierskiej

1.1. *Tabernae argentariae*

Bankierzy oferowali swoim klientom usługi w miejscach publicznych w specjalnych pomieszczeniach zwanych *mensae argentariae*⁵²⁵. Tytus Liwiusz (Liv., *Ab urbe condita* 9, 40, 16) twierdził, że zdobytymi na Samnitych pozłacanymi tarczami udekorowano kantory bankierów (*argentarii*), znajdujące się na *Forum*. Wydarzenie to prawdopodobnie miało miejsce w 308 r.p.n.e.⁵²⁶, choć niektórzy dowodzili, że opisane wydarzenia odbyły się w 310 lub w 309 r.p.n.e., po zwycięstwie pod Longulą. Być może były to kantory wymiany prowadzone przez bankierów⁵²⁷. Co prawda uważa się, że pierwsze emisje srebrnej i brązowej monety odbyły się w Rzymie w 289 lub 280 r.p.n.e.⁵²⁸ Zatem w starożytnym Rzymie powstały i zostały otwarte kantory wymiany około 20–30 lat przed pierwszymi emisjami monety. Już od czasów króla Tarkwiniusza Priscusa⁵²⁹ były budowane, połączone ze sobą, drewniane

525 M. TALAMANCA, ‘*Argentarii*’, *cit.*, s. 940 i n.; J. OEHLER, ‘*Argentarii*’ (1), *cit.*, szp. 706–710; P. HABEL, ‘*Argentarii*’ (2), *cit.*, szp. 710–711. Szerzej zob. G. MASELLI, ‘*Argentaria*’, *cit.*, 138 i n.; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, *cit.*, s. 207 i n.; E. STOLFI, *Studi sui “Libri ad edictum” di Pomponio*; *cit.*, s. 483 i n.

526 M. САЙКО, *op. cit.*, s. 48.

527 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 31.

528 M. САЙКО, *op. cit.*, s. 48.

529 Liv., *Ab urbe condita* 1, 35, 10; Dion. Hal. 3, 67, 4.

kramy zwane *taberne*. Na początku zajmowały one część południową rzymskiego rynku, a pierwszymi ich użytkownikami byli rzeźnicy⁵³⁰. *Tabernae* były to samodzielne budowle, podobne do tych, które znajdowały się w targowej części *Forum*. Była ona zbudowana jako prosta, drewniana konstrukcja, szeroko otwarta od frontu⁵³¹. *Taberna* mogła być usytuowana w pomieszczeniach na parterach budynków, zwłaszcza w *insulae*⁵³². Za przyzwoleniem sprawujących władzę *taberne lanienae* zwane odtąd *taberne argentariae* zostają oddane w najem bankierom⁵³³. Być może celem zamiany ich przeznaczenia oraz zaadaptowania do nowych użytkowników przekazano właśnie pozłacane tarcze właścicielom pomieszczeń bankierskich. Jednakże wraz ze wzrostem znaczenia *Forum* należało wybudować nowe stanowiska kupieckie, z przeznaczeniem dla *argentarii*. Nazywano je *taberne plebeiae*, a później *tabernae novae*⁵³⁴. Dotychczasowe stare kramy otrzymały określenie *tabernae veteres*⁵³⁵. W *Ab urbe condita* znajdujemy kolejną wzmiankę o miejscu prowadzenia działalności bankierskiej.

Liv., *Ab urbe condita* 26, 11, 11: *Id uero adeo superbum atque indignum uisum eius soli quod ipse bello captum possideret haberetque inuentum Romae emptorem ut extemplo uocato praecone tabernas argentarias quae circa forum Romanum essent iusserit uenire.*

Przekaz Liwiusza dotyczył drugiej wojny punickiej (roku 211 p.n.e.). Hannibal na wieść o zakupie pola przez bogatego Rzymianina, na którym stał jego obóz, wezwał organizatora licytacji publicznej (*praeco*), by sprzedać *tabernae argentariae*. Co prawda przekaz Liwiusza można uznać za swego rodzaju żart, to jednak jego wypowiedź może być pomocna w dalszych rozważaniach. Z fragmentu *Ab urbe condita* wynika, że w końcu III w.p.n.e. bankierzy prowadzili swoje interesy w *taber-*

530 K. SCHNEIDER, 'Taberna', «RE» 4.2 A (1932), szp. 1868.

531 V. GRASSNER, *Zur Terminologie der Kaufläden im Lateinischen*, «MBAH» 3.1 (1984), s. 108 i n.

532 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 175 i n.

533 T. FRANK, *Storia economica di Roma*, *cit.*, s. 206 i n.

534 G. ANTONELLI, *Crasso il banchiere di Roma. La biografia del meno celebre dei triumviri: l'uomo che riuscì a vivere da protagonista le vicende dell'agonia repubblicana con un'ambizione sfrenata e una sete di ricchezza che ne segnò la vita fino al tragico epilogo*, Roma 1986, s. 141 i n.

535 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 31.

nae argentariae. Korzystali więc, tak jak chociażby sklepikarze, z podobnych pomieszczeń handlowych nazywanych *tabernae*⁵³⁶. W innym miejscu tej samej książki Liwiusz nazywał tak miejsce prowadzenia działalności bankierskiej (Liv., *Ab urbe condita* 26, 27), które strawił pożar na *Forum*. *Tabernae* zostały odbudowane staraniem cenzorów Publiusza Scypiona Afrykańskiego oraz Lucjusza Mumiusza i stało się to w roku 142 p.n.e.⁵³⁷ Ponadto wzmianki o miejscu prowadzeniu działalności bankierskiej znajdujemy w pismach jurystów, m. in. Ulpiana.

D. 18, 1, 32 (*Ulpianus libro quadragensimo quarto ad Sabinum*): *Qui tabernas argentarias vel ceteras quae in solo publico sunt vendit, non solum, sed ius vendit, cum istae tabernae publicae sunt, quarum usus ad privatos pertinet.*

Kto sprzedaje *tabernae argentariae* lub inną, która znajduje się na gruncie publicznym, nie sprzedaje tego gruntu, lecz prawo użytkowania (*superficies*), gdyż te *tabernae* były własnością państwa, a osoby prywatne mogą jedynie z nich korzystać. Wynikało to z faktu, że stały one na gruncie publicznym i w myśl zasady *superficies solo cedit*⁵³⁸ były przedmiotem własności *populus Romanus*⁵³⁹. Przez to należały do rzeczy wyjętych z obiegu jako *res humani iuris*⁵⁴⁰. Zainteresowani mogli użytkować

536 Por. A. FÖLDI, *Eine alternative Annäherungsweise: Gedanken zum Problem des Handelsrechts in der römischen Welt*, «RIDA» 48 (2001), ser. 3, s. 80 i n.

537 Liv., *Ab urbe condita* 40, 51, 5: *M. Fulvius plura et maioris locavit usus: portum et pilas pontis in Tiberi, quibus pilis fornices post aliquot annos P. Scipio Africanus et L. Mummius censores locauerunt imponendos; basilicam post argentarias novas et forum piscatorium circumdatis tabernis quas uendidit in priuatum; [et forum] et porticum extra portam Trigeminam, et aliam post naualia et ad fanum Herculis et post Spei ad Tiberim <et ad> aedem Apollinis Medici*. To wydarzenie A. PETRUCCI datował na 179 r.p.n.e. – zob. A. PETRUCCI, ‘*Mensam exercere*’, *cit.*, s. 23, przyp. 12.

538 G. 2, 73. Por. M. KASER, *Das römische Privatrecht*, I, *cit.*, s. 429. Por także A. SOKALA, *Zasada ‘superficies solo cedit’ w prawie rzymskim*, «AUNC. Prawo» 25 (1987), z.172, s.143–160; R. ŚWIRGOŃ-SKOK, *Odstępstwa od zasady ‘superficies solo cedit’ (uwagi historyczno-prawne)*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego» 7, «Prawo» 1 (2003), s. 383–400; tejsze, *Nieruchomość i zasady akcesji według prawa rzymskiego*, Rzeszów 2011, s. 133 i n.

539 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 176.

540 D. 18, 1, 32. Por. H. SCHLOSSER, F. STURM, H. WEBER, *Die rechtsgeschichtliche Exegese*, München 1993, s. 37; H. VOGT, *Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts*, Köln - Wien 1950, s. 5 i n.; J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 176. Por. A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell’organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 14 i n.

tabernae na podstawie umowy najmu lub prawa *superficies*⁵⁴¹. Nie można wykluczyć, że wiele z nich znajdowało się na gruncie prywatnym lub było przedmiotem prywatnej *locatio*⁵⁴². W Digestach jako miejsce zawierania transakcji bankowych przez *argentarii* występowała więc *taberna*.

Termin ten może być więc stosowany na określenie całego lokalu, w którym prowadzili swoje operacje także bankierzy. Wykonując swoją działalność w miejscach publicznych, korzystali oni z *tabernae* będących własnością *populus Romanus*. Reglamentując przydział lokali znajdujących się na *Forum*, urzędnicy niejako dokonywali kontroli czynności bankierskich. W związku z tym ich działalność podlegała swego rodzaju koncesjonowaniu. Zatem wynajęcie od państwa, w okresie republiki, miejsca w *taberna* na *Forum* było równoznaczne z uzyskaniem takiej koncesji

1.2 *Mensa argentaria*

Ulpian w księdze czwartej komentarza do edyktu używał innego określenia na miejsce, w którym bankierzy (*argentarii*) prowadzili swoją działalność.

D. 2, 13, 4 pr. (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Praetor ait: Argentariae mensae excercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule.*

Co prawda cytowany powyżej fragment dotyczył prowadzenia księgi rachunkowej przez bankiera, jednakże w jego treści przytaczając treść edyktu pretorskiego, jurysta użył terminu *mensa*. Ulpian nazywał *argentariae mensae excercitores* osoby prowadzące działalność bankierską. Zatem bankierzy - *argentarii* prowadzili swoje przedsiębiorstwa *mensae argentariae*. Jak więc wyjaśnić różnicę terminologiczną zaistniałą w dwóch fragmentach autorstwa Ulpiana? W pierwszym z nich (D. 18, 1, 32) jurysta komentował dzieła Sabinusa, który przypuszczalnie używał dawnego terminu *tawerna*, natomiast drugi fragment stanowi autentyczny tekst edyktu pretorskiego⁵⁴³. W edykcie prawdopodobnie po raz pierwszy użyto terminu *mensa* na

541 D. 43, 18, 2. Zob. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 31; H. VOGT, *Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts*, cit., s. 66 i n.

542 H. WAGNER, *Zur wirtschaftlichen und rechtlichen Bedeutung der Tabernen*, [w:] *Studi in onore di A. Biscardi*, t. III, Milano 1984, s. 394 i n.; J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, cit., s. 176.

543 O. LENEL, *Das 'Edictum Perpetuum'*, cit., s. 63.

oznaczenie miejsca, w którym bankier (*argentarius*) prowadził swoje operacje pieniężne⁵⁴⁴. Natomiast jurysta odróżniał *argentarii* od innych osób podejmujących się czynności bankierskich, przez to, że nakładał na nich obowiązek prowadzenia księgi handlowej (*rationes*). Być może termin *mensa* był więc stosowany na oznaczenie kantoru konkretnego bankiera, w którym prowadził on rozmaite operacje bankierskie. Ponadto dodatkowo miał on nałożony obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej. Biorąc pod uwagę powyższe okoliczności, można przyjąć, iż *argentarius* nie był w stanie już prowadzić swej wyspecjalizowanej, koncesjonowanej działalności w *taberna*. Owa zamiana miejsca podejmowania czynności bankierskich mogła być także wynikiem rozwoju usług, które w ramach *mensa argentaria* świadczył bankier. Również Plautus w komedii *Curculio* posługiwał się terminem *mensa*.

Plaut., *Curculio* 679–682: *Argentariis male credi qui aiunt, nugas praedicant: nam et bene et male credi dico; id adeo ego hodie expertus sum. Non male creditur qui numquam reddunt, sed prorsum perit. Vel ille, decem minas dum solvit, omnis mensas transiit.*

Powyżej cytowane zdanie komediopisarz wypowiada ustami Kappadoxa, który w żartobliwej formie odnosił się do działalności bankierskiej. Jednakże miejsce wykonywania operacji przez *argentarii* nazywał *mensa*, co może oznaczać, że był to termin powszechny w czasach Plauta i przynależny tej grupie bankierskiej. Ponadto komediopisarz, odnosząc się do miejsca prowadzenia działalności, wskazywał również na obowiązek prowadzenia księgi handlowej⁵⁴⁵. Plaut niewątpliwie termin *mensa* wiązał z bankierami – *argentarii*, którzy prowadzili swoje operacje jako *argentariae mensae exercitores*. Także we fragmencie pochodzącym z innego dzieła Pseudolus komediopisarz odwoływał się do miejsca dokonywania czynności bankierskich.

Plaut., *Pseudolus* 296–298: *Heus tu, postquam hercle isti a mensa surgunt satis poti viri, qui suum repetunt, alienum reddunt nato nemini, postilla omnes cautiones sunt ne credant alteri.*

544 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 19 i n.; J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 186.

545 Plaut., *Curculio* 371–381.

Fragment ten stanowił część dialogu prowadzonego przez Balia z Kalidorusem w sprawie pożyczki na zakup ukochanej kobiety. Użyte w tej komedii słowo *mensa* odnosiło się do miejsca prowadzenia działalności bankierskiej, a wyspecjalizowany bankier - *argentarius*, w ramach podejmowanych przez siebie operacji, miał udzielić pożyczki bohaterowi sztuki Plauta.

Także w źródłach epigraficznych znaleźć można informacje o *mensa argentaria*.

CIL. IV, 8310: Ex me(n)sa (argentaria) m[illia h]s (sumpta), quam pecuniam Quintus (Poppaeus Sabinus) Cn. Pontio [S]ilano s. locavit.

Tekst inskrypcji został znaleziony w przedsionku domu w Pompejach, powszechnie zwanego domem Menandra, a datowano go na I wiek n.e.⁵⁴⁶ Zrekonstruowany napis może stanowić niejako dowód pożyczki udzielonej Pontiusowi Silanowi przez Quintus Poppaeus Sabinus Cn. J. Andreau dokonując interpretacji napisu, sugerował, że użytego w nim słowa *mensa* nie można odnosić do miejsca prowadzenia działalności bankierskiej⁵⁴⁷, lecz do operacji, które osoba wymieniona w inskrypcji dokonywała. Nie do końca można podzielić jego pogląd. Tekst z Pompejów, będący swego rodzaju *graffitto*⁵⁴⁸, odnosił się do *mensa*, wskazując, że tam swoich operacji dokonywali profesjonalni bankierzy *argentarii*.

Zatem wraz z rozwojem działalności bankierskiej miejsca zajmowane przez *argentarii* zaczęto nazywać *mensae argentariae*, co miało odzwierciedlać profil ich działalności. Stanowiska bankierskie powstawały w innych miejscach i placach targowych⁵⁴⁹. *Mensae argentariae* można także było spotkać na *Forum Boarium*, gdzie pierwsze kramy powstały już w 200 r.p.n.e.⁵⁵⁰ Od tego czasu bankierzy rozszerzali zakres swej działalności, prowadząc operacje w pobliżu miejsc targowych. Obok *mensa argentariae* można było spotkać *mensa nummularia*, gdzie *nummularia*

546 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 52.

547 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 452.

548 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 52.

549 G. ANTONELLI, *Crasso il banchiere di Roma*, *cit.*, s. 141 i n.

550 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 186.

rii prowadzili swoje czynności bankierskie⁵⁵¹. Termin *mensa* niewątpliwie wiązał się z obowiązkiem prowadzenia ewidencji i odnosił się do tych bankierów, którzy w sposób profesjonalny, a nie dorywczy prowadzili swoje operacje⁵⁵².

1.3. *Mensa nummularia*

Także *nummularii* prowadzili działalność, a miejscem, gdzie wykonywali swoje czynności była *mensa nummularia*. O istnieniu takiego kantoru wymiany mamy wzmiankę w inskrypcji.

190. *ad m(e)sa(m) delatu(m)quinque (?) p(ondo) (sesterios?)*.

Inskrypcja datowana na koniec I w.n.e. lub na początek II w.n.e. została znaleziona w pałacu zbudowanym przez cesarza Domicjana na *Clivus Victoriae* na miejscu *Domus Tiberiana* od strony *Forum*⁵⁵³. Zatem użycie w tym napisie terminu *mensa* może być kojarzone z bankiem czy ewentualnie kantorem wymiany. Ponadto oprócz inskrypcji znaleziono tam na ścianach dużą ilość liczb oraz liczne monety⁵⁵⁴. Jednakże problemem stało się określenie, czy działalność *mensa* usytuowanej na *Clivus Victoriae* była prowadzona w interesie publicznym, czy prywatnym. P. Castrén, H. Lilius dowodzili, że był to swego rodzaju bank publiczny, zaś J. Andreau twierdził, że *mensae* prowadzono w interesie prywatnym⁵⁵⁵, jako kantor wymiany monet. Nie ulega wątpliwości, że w II w.n.e. termin ten odnosił się do miejsca prowadzenia działalności bankierskiej. Wykonywano tam operacje związane z wymianą monet, czyli jego prowadzeniem mogli zajmować się *nummularii*. O *mensa nummularia* traktuje także inna inskrypcja.

CIL. XIV, 2045: P. Aelio Aug(usti) lib(erto) Liberali, procuratori annonae Ostiensis, et ad naves vagas, tribunicio college magni, decuriali decuriae viatoriae consul(aris), decuriali gerulorum, praeposito mensae nummul(ariae) f(isci) f(ru-

551 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 253 i n.

552 O ewidencji działalności bankierskiej w dalszej części tego rozdziału. Por. A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, *cit.*, s. 20 i n.

553 P. CASTRÉN, H. LILIUS, *Graffiti del Palatino: II, Domus Tiberiana*, Helsinki 1970, (=Acta Instituti Romani Finlandiae, IV.), s. 196.

554 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 53 i n.

555 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain*, *cit.*, s. 461.

mentarii Ost(iensis), ornate ornamentis decurionatus col(oniae) Ost(iensis), patrono Laurentium vivi Augustanor(um).

Wśród wielu urzędów publicznych wymieniona została w napisie *mensa nummularia*. Dyskusyjnym było, w jakim charakterze przywołano w inskrypcji bankierów i czy zaliczali się oni do urzędników⁵⁵⁶. Napis datowany na II w.n.e. stanowił dedykację P. Eliusowi Liberalisowi, wyzwoleńcowi cesarza Hadriana. Inskrypcja ta może mieć podobny charakter jak ta z Palatynu. Zatem wymienieni w niej bankierzy prowadziliby w ramach *mensa nummularia* działalność polegającą na wymianie monet. Być może ponadto badano tam jakość pieniądza lub dokonywano innych operacji o charakterze bankierskim. Poza tym wyrażenie *praeposito mensae nummul(ariae) f(isci) f(rumentarii) Ost(iensis)* sugeruje, że *mensa* miała charakter publiczny.

Romaniści sugerują, by tekst inskrypcji (*CIL. XIV, 2045*) porównać z fragmentem *Digestów* (D. 14, 3, 20) autorstwa Scaevoli⁵⁵⁷.

D. 14, 3, 20 (*Scaevola libro quinque digestorum*): *Lucius Titius mensae nummulariae quam exercebat habuit libertum praepositum: is Gaio Seio cavit in haec verba: "Octavius terminalis rem agens Octavii Felicis Domitio Felici salutem. Habes penes mensam patroni mei denarios mille, quos denarios vobis numerare debebo pridie kalendas maias". Quaesitum est, Lucio Titio defuncto sine herede bonis eius venditis an ex epistula iure conveniri terminalis possit. Respondit nec iure his verbis obligatum nec aequitatem conveniendi eum superesse, cum id institoris officio ad fidem mensae protestandam scripsisset.*

W analizowanym fragmencie jurysta przedstawił strukturę organizacyjną *mensae nummulariae* opartą ma wielu grupach społecznych. Jak wynika z kontekstu, głównym wątkiem przedstawionym przez Scaevolę jest działanie wyzwolenca Lucjusza Tytusa. To właśnie L. Titius zarządzał *mensa* (*exercebat*), zaś jego wyzwoleniec ją prowadził jako *praepositus, institor*⁵⁵⁸. Natomiast istotnym problemem

556 L. MITTEIS, *Trapezitika, cit.*, s. 203; G. BOULVERT, *Esclaves et affranchise impériaux sous le Haut Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, s. 232 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 203 i n.

557 J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain, cit.*, s. 204 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 56 i n.

558 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit, cit.*, s. 472 i n.

rozważanym przez jurystę była możliwość dochodzenia roszczenia bezpośrednio od osoby, która zlecała lub przyzwalała na prowadzenie przedsiębiorstwa, a tym samym uwiarytelniała osoby działające w cudzym imieniu⁵⁵⁹. To właśnie jej odpowiedzialność dawałaby gwarancję bezpieczeństwa obrotu. W związku z tak rozbudowanym stanem faktycznym pojawili się *nummularii* pełniący funkcję *institor*. Byli oni podporządkowani patronowi, a dawało to zrównoważenie interesów stron uczestniczących w obrocie. Zatem *nummularii* prowadzili *mensa nummularia*, dokonując operacji, które by można nazwać bankierskimi. Także inny fragment autorstwa Scaevoli odnosił się do rozważanego problemu.

D. 2, 14, 47, 1–2 (*Scaevola libro primo digestorum*) *Lucius Titius Gaium Seium ...in haec verba: "ex ratione mensae, ..."*. *Quaesitum est, cum Lucius Titius ante hoc chirographum Seio nummulario mandaverat...*

Jurysta w pierwszej księdze swoich Digestów przedstawił skomplikowany stan faktyczny. Powstaje problem, czy Scaevola miał na myśli bankiera określonego *nummularius* czy może *mensularius*⁵⁶⁰. Niewątpliwie istotą rozważanego fragmentu Scaevoli było istnienie wielu związków o charakterze finansowym między Lucjuszem Titusem a Gajuszem Seiusem, właścicielem *mensa*. Natomiast osoba bankiera, najpierw zdefiniowana *mensularius*, a następnie *nummularius*, miała drugorzędne znaczenie. Istotne znaczenie miały zaś operacje wykonywane w ramach *mensa*. Ponadto fragment autorstwa Scaevoli może być dowodem na ewolucję działalności bankierskiej. W ramach *mensa* swoje operacje prowadzili *argentarii*, a następnie inne podmioty zajmujące się działalnością bankierską: *nummularii*, czy wreszcie *mensularii*.

559 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 18 i n., szczególnie przypis 17.

560 Romaniści bardziej przychylali się do tezy, że fragment Scaevoli odnosił się do *mensularii*. Czyżby te dwie grupy osób zajmujące się działalnością bankierską traktowano jako tożsame, jak chciał Fest., s. v. *Mensari*, L. 112 (M. 124): *Mensari nummulari*. Zob. A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *cit.*, s. 28 i n.; tenże, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane, cit.*, s. 14 i n. wraz z dalszą cytowaną literaturą.

1.4. Działalność prowadzona w ramach *mensae* przez inne osoby

Wraz z rozwojem działalności bankierskiej i podejmowaniem operacji finansowych przez kolejne podmioty zmieniło się również postrzeganie miejsca prowadzenia czynności bankowych. Zaistniała potrzeba kontroli i ewidencji profesjonalnych usług z zakresu bankowości z uwagi na bezpieczeństwo obrotu. Poszerzenie kręgu osób zajmujących się operacjami bankowymi wpłynęło na włączenie ich w zakres działalności charakterystycznej *mensa argentaria*. Takie usługi podejmowali *mensularii*, o których mamy wzmianki w Digestach.

D. 2, 14, 47, 1 (*Scaevola libro primo digestorum*): *Lucius Titius Gaium Seium mensularium, cum quo rationem implicitam habebat propter accepta et data, debitorem sibi constituit et ab eoepistulam accepit in haec verba: "ex ratione mensae...*

Zgodnie z przekazem Scaevoli ów bankier prowadził swoje przedsiębiorstwo (*mensa*), a klienci posiadali u niego rachunki. Wszelkie operacje na rachunku były wykonywane na zlecenie posiadacza za pomocą specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce⁵⁶¹. Zatem *mensularii* prowadzili wszelkie operacje finansowe charakterystyczne *mensa argentaria* i byli zobligowani do ich odnotowania w księdze rachunkowej. Również wzmianka znajdująca się u Ulpiana, cytowana już wcześniej w całości, traktowała o *mensa*.

D. 42, 5, 24, 2 (*Ulpianus libro sexagesimo tertio ad edictum*) *In bonis mensularii ..., qui pecunias apud mensam fidem publicam secuti deposuerunt.*

Jurysta, komentując edykt pretorski odnośnie do problematyki uprzywilejowanego wierzyciela, odniósł się do miejsca prowadzenia czynności bankowych. Bankierzy *mensularii* prowadzili swoje operacje w *mensa mensularia*, a w ich zakres wchodziły czynności depozytowe. Zatem ze względu na zaufanie publiczne owa działalność podlegała ewidencji. Być może każda działalność o charakterze bankierskim, która nosiła cechy powtarzalności oraz profesjonalizmu, musiała być wykonywana w ramach *mensa*, a od nazwy osób ją podejmujących otrzymywała również

561 Por. rozważania M. Kuryłowicz, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych, cit.*, s. 12 i n.

specyficzne dodatkowe określenia. Inny fragment autorstwa Scaevoli odnosił się do działalności *coactor argentarius*.

D. 40, 7, 40, 8 (Scaevola libro vincensimo quarto digestorum): *Argentarius coactor cum paene totam fortunam in nominibus haberet, servis actoribus libertatem ita dedit: "quisquis mihi heres erit, si Dama servus meus actus sui, qui agitur nomine eius et Pamphili conservi sui, heredi meo rationes reddiderit pariaque fecerit a die mortis meae intra mensem sextum, liber esto"*.

Co prawda w cytowanym urywku jurysta nie odnosił się wprost do miejsca prowadzenia działalności bankierskiej, ale na jego podstawie można wysnuć pewne wnioski. Scaevola, rozpatrując skuteczność warunku dotyczącego wyzwolenia, odniósł się do operacji *coactor argentarius*⁵⁶². Był on osobą, której działalność wiązała się głównie ze sprzedażą aukcyjną. Skoro miał dłużników, od których niewolnik Dama miał odzyskać wierzytelności i przekazać je spadkobiercy w ciągu sześciu miesięcy od chwili śmierci spadkodawcy, to musiał on prowadzić zorganizowaną działalność bankierską. *Coactor argentarius* musiał posiadać więc swoją *mensa*, by dokonywać operacji na szerszą skalę⁵⁶³.

1.5. *Mensa publica*

Ciekawą wzmiankę o *mensa publica* możemy znaleźć u Cycerona.

Cic., *pro L. Flacco* 44: *Cum civitate mihi res est acerrima et conficientissima litterarum, in qua nummus commoveri nullus potest sine quinque praetoribus, tribus quaestoribus, quattuor mensariis, qui apud illos a populo creantur... Si praetor dedit, ut est scriptum, a questore numeravit, questor a mensa publica, mensa aut ex vectigali aut ex tributo.*

Orator, broniąc Lucjusza Waleriusza Flakkusa, w swej mowie sądowej odwoływał się do działających w Azji Mniejszej, w mieście Temnos, czterech bankierów publicznych (*quattuor mensarii*). Wykonywali oni zadania publiczne, czuwając nad wydatkowaniem pieniędzy, w imieniu i na rzecz państwa. Cyceron w swojej mowie

562 POF. M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ, *La banca en Roma*, cit., s. 1534 i n.

563 A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', cit., s. 317 i n.

użył określenia *mensa publica*⁵⁶⁴, co może świadczyć o istnieniu czegoś w rodzaju banku publicznego⁵⁶⁵. W źródłach zwrot ten wystąpił w takim kontekście jedynie raz⁵⁶⁶. Może to świadczyć o tym, że bankowość publiczna nie była częstym zjawiskiem w starożytnym Rzymie. Zapewne to prowincjonalne miasto, czerpiąc z doświadczeń greckich⁵⁶⁷, posiadało odmianę banku publicznego, działającego w imieniu i na rzecz państwa. W starożytnym Rzymie znani byli *mensarii* jako swego rodzaju publiczni urzędnicy bankowi, znani z przekazów Liwiusza⁵⁶⁸. Ich działalność mieściła się w zakresie operacji swego rodzaju banku publicznego (*mensa publica*)⁵⁶⁹. Natomiast brakuje informacji, by komisja *quinqueviri mensarii* (Liv., *Ab urbe condita* 7, 21), działająca w imieniu i na rzecz państwa⁵⁷⁰, miała jakieś specjalne miejsce do prowadzenia swych operacji. Podobnie u Liwiusza nie znajdziemy wzmianek o *mensa* czy *mensa publica* w odniesieniu do komisji *triumviri mensarii*⁵⁷¹. Zatem komisje pięciu, jak również trzech nadzwyczajnych urzędników, w celu opanowania kryzysu spowodowanego nadmiernym zadłużeniem obywateli czy brakiem pieniędzy w obiegu (*propter penuriam argenti*), realizując swoje kompetencje, nie musiały więc korzystać z *tabernae*, kantoru czy innego miejsca. Jeśli jednak wykorzystywali w swej działalności usytuowane na *Forum*, czy w innych miejscach publicznych kramy bankierów, to nie od razu stawały się one *mensa publica*. Ponadto stanowiska bankierskie i tak były własnością ludu rzymskiego, oddane jedynie do korzystania⁵⁷², nie było więc konieczności dokonania jakiegoś szczególnego aktu ich przejścia na potrzeby tzw. bankierów publicznych, czyli *quinqueviri* czy *triumviri mensarii*. Być może Cynceron, broniąc Lucjusza Waleriusza Flakkusa (Cic., *pro*

564 K.M. ABBOTT, W. ABBOTT OLDFATHER, H.V. CANTER, 'Index verborum in Ciceronis epistularum', Hildesheim 1965, s. 341; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 159 i n.

565 M. VOIGT, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, *cit.*, s. 8; R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, *cit.*, s. 403 i n.

566 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 39.

567 R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, *cit.*, s. 243 i n.

568 Liv., *Ab urbe condita* 7, 21; 23, 21; 24, 18; 26, 36.

569 Zob. rozważania J. MARQUARDTA, *De l'organisation financière chez les Romains*, *cit.*, s. 79.

570 G. WESENER, 'Quinqueviri', «RE» 47 (1963), szp. 1168.

571 Liv., *Ab urbe condita* 23, 21; 24, 18; 26, 36.

572 D. 18, 1, 32 (*Ulpianus libro quadragesimo quarto ad Sabinum*).

L. Flacco 44), chciał jedynie pokazać profesjonalizm urzędników tej azjatyckiej prowincji, którą zarządzał jego klient. Taki fortel miał posłużyć osiągnięciu ostatecznego celu, jakim było uniewinnienie byłego pretora. Sprawnie działający urzędnicy bankowi, wypełniający swoje funkcje w ramach *mensa publica*, dawali należyłą ręką zarządzącemu prowincją Lucjuszowi Waleriuszowi Flakkusowi.

1.6. Świątynia jako miejsce prowadzenia działalności bankierskiej

Bankierzy byli obecni w pobliżu świątyń, które nawiedzali pielgrzymi przybywający często z dość odległych miejsc. Bez ich pośrednictwa nie mogliby oni skutecznie zrealizować celu swojej wyprawy. Pielgrzymi, by dokonać wydatków związanych ze swym pobytem czy zakupem towarów, musieli wymieniać lub rozmieniać pieniądze. O obecności bankierów w pobliżu świątyń może świadczyć dedykacja *nummularii* dla Fortuny Primigenii, datowana na koniec II w.p.n.e., a odnaleziona w Praeneste właśnie w świątyni tejże bogini⁵⁷³. Zapis wotywny był podziękowaniem Fortunie za opiekę oraz przypuszczalnie za licznych pielgrzymów, potencjalnych klientów *nummularii*. Również bankierów można było spotkać przy rzymskich sanktuariach, gdzie mogli prowadzić swoje kantory wymiany walut. O obecności *nummularii* w Rzymie, na Palatynie, może świadczyć znalezienie *nummularia* – specjalnej karty, żetonu w pobliżu wejścia do świątyni *Magna Mater*⁵⁷⁴. Zatem byli oni obecni wszędzie tam, gdzie mogli liczyć na obecność potencjalnych klientów. Także ostatnie znaleziska archeologiczne w Rzymie potwierdzają obecność bankierów na *Forum*, szczególnie w pobliżu świątyń. Odnalezienie *Basilica Argentaria*⁵⁷⁵, czy *Clivus Argentarius*⁵⁷⁶ prowadzący do sanktuarium *Junony Moneta* świadczy o ich aktywności finansowej, szczególnie w zakresie wymiany monet w najważniejszych miejscach publicznych w starożytnym Rzymie. Zatem *nummularii* sytuowali

573 CIL. I (2), 1451 (= XIV, 2879).

574 P. PENSABENE, 'Tessera nummularia' dall'area della Magna Mater e della Vittoria sul Palatino, «BdN» 2 (1987), Supl. 4, s. 69–76; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 45.

575 C. RICCI, *Il foro di Giulio Cesare*, «Capitolium» 8 (1932), s. 385; D.M. ROBATHAN, *The 'Basilica Argentaria'*, «AJP» 55 (1934), nr 1, s. 74 i n.

576 S.B. PLATNER, T. ASHBY, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929, s. 122, s. v. *Clivus Argentarius*.

swoje *mensae* w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali ich potencjalni klienci. Również akcja komedii Plauta, chociażby *Curculio*, rozgrywa się tuż obok świątyni Eskulapa, co może świadczyć o ich związku z miejscami kultu.

Bankierzy ci prowadzili swoje przedsiębiorstwa (*mensae*) w miejscach publicznych, w tym również w pobliżu świątyń, oferując swoim klientom szereg usług. Świątynia w Jerozolimie była swego rodzaju centrum religijnym, do którego zmierzali pielgrzymi z najdalszych zakątków⁵⁷⁷. Zatem nie może dziwić obecność *nummulari*, którzy podobnie jak w starożytnym Rzymie zajmowali się sprawdzaniem jakości monet oraz ich wymianą⁵⁷⁸. Zostali oni powołani do badania szlachetności metalu monetarnego i ustalania wartości wybitych monet złotych i srebrnych, występując w roli urzędowych probierców⁵⁷⁹. Z czasem zaczęli prowadzić inne operacje bankierskie, wykorzystując do tego rynek, świątynię lub inne miejsce publiczne.

Z *Forum* wiązało się również określenie *foro cedere*, które oznaczało po prostu jego opuszczenie, czyli bankructwo. Bankructwo określano także mianem *foro cedere*, *foro abire* albo *a foro fugire*, czyli traktowano je jako ucieczkę z *Forum*. Takie niecodzienne połączenie słów było wynikiem przekonania starożytnych Rzymian, że obecność w miejscu publicznym była obowiązkiem człowieka robiącego interesy. Dawał on w ten sposób dowód swojej wypłacalności. Opuszczenie zaś *Forum* prowadziło do oczywistego przekonania, jakoby to bankier prowadził niejasne interesy⁵⁸⁰.

577 Nowy Testament przynosi dwie wzmianki o bankach. W Ewangelii Mateusza czytamy: Mt 25, 27: *Oportuit ergo te mittere pecuniam nummularis et veniens ego recepissem utique quo meum et cum usura*. Również Ewangelia Łukasza wspomina o bankierach. Lc 19, 23: *Et quare non dedisti pecuniam meam ad mensam et ego veniens cum usuris utique exegissem illud*. Choć wzmianki z Ewangelii zalicza się do późnoizraelskiego prawa Septuaginty, to jednak mogą świadczyć o istnieniu pierwowzorów instytucji prawa bankowego w dawnym Izraelu lub też o rzymskich wzorcach w tym zakresie. Teksty ewangeliczne odnosiły się do banku i bankierów, a w Wulgacie była mowa o *nummularii* i o *mensa*.

578 M. TALAMANCA, 'Argentarii', *cit.*, s. 940 i n.

579 Zob. A. GARA, *Posdiagraphomena e circolazione monetaria*, Milan 1976, s. 15–124; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, *cit.*, s. 36 wraz z cytowaną literaturą.

580 M. САЙКО, *op. cit.*, s. 48.

2. Działalność bankierska wykonywana kolektywnie

2.1. *Societas argentaria*

Różnorodne operacje bankowe miały doniosłe znaczenie w życiu ekonomicznym starożytnego Rzymu. Jednakże *argentarii*, prowadząc swoje transakcje finansowe w *mensa argentaria*, stale rozszerzali ich zakres. Ponadto często status materialny pojedynczego bankiera nie pozwalał mu na samodzielne realizowanie transakcji handlowych. Zatem *argentarii* zakładali między sobą spółki i tym samym uzyskiwali możliwość dysponowania większym kapitałem finansowym. Niewątpliwie wielu romanistów wskazywało na szczególny charakter spółek bankierskich⁵⁸¹. Zatem ze względu na znaczenie prowadzonej przez wspólników działalności stosowano wobec kontraktu spółki odrębne zasady. Zdaniem F. Serrao działo się tak ze względu na znaczenie jakie miały banki i bankierzy dla gospodarki imperium⁵⁸². Właśnie tego rodzaju spółki, podobnie jak *societates publicanorum, exercitorum* czy *venalicioium*, z uwagi na zakres i charakter prowadzonej działalności czy zaangażowanie państwa, były inaczej postrzegane niż pozostałe spółki⁵⁸³. Ponadto każdy ze

- 581 J. MARQUARDT, *De l'organisation financière chez les Romains*, cit., s. 78 i n.; T. FRANK, *Storia economica di Roma*, cit., s. 211 i n.; A. MANIGK, 'Societas'. 'Soci', «RE» 3.1.A (1927), szp. 772–782; M. ROSTOVZEFF, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, cit., s. 214 i n., s. 216 przypis 45; E. SZLECHTER, *Le contrat de société en Babylonie, en Grèce et à Rome*, Paris 1947, s. 270; V. ARANGIO-RUIZ, *La società in diritto romano*, Napoli 1950, s. 82 i n.; W.W. BUCKLAND, *Roman Law and Common Law. A Comparison in Outline*, Cambridge 1952, s. 303 i n.; F. CANCELLI, *Società. Diritto romano*, «NNDI» 17 (1957), s. 14, s. 43; F. SERRAO, *Sulla rilevanza esterna del rapporto del società nel diritto romano*, [w:] *Studi in onore di E. Volterra*, t. V, Milano 1971, s. 763; A. GUARINO, 'Societas consensu contracta', Napoli 1972, s. 71; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 520; M.J. GARCIA GARRIDO, *La sociedad de los banqueros («societas argentaria»)*, [w:] *Studi Biscardi*, t. III, Milano 1982, s. 373–383; M. TALAMANCA, *Società. Diritto romano*, «ED» 42 (1990), s. 830 i n.; A. FERNÁNDEZ BARREIRO, R.P. RODRÍGUEZ MONTERO, *Daños y reintegro de gastos en materia de sociedad: D.17.2.52.4, D.17.2.60.1 y D.17.2.61: ¿Una polemica jurisprudencial en época clásica?*, «Anuario da Facultade de Dereito de la Universidade da Coruña» 1 (1997), s. 265.
- 582 F. SERRAO, *Sulla rilevanza esterna del rapporto del società nel diritto romano*, cit., s. 763; tenże, *Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale*, Pisa 1989, s. 87. Zob. także tenże, *L'impresa in Roma antica. Problemi e riflessioni*, [w:] *Atti del seminario sulla problematica contrattuale in diritto romano*, Milano 7–9 aprile 1987, t. I, Milano 1990, s. 21–49 oraz P. CERAMI, *Impresa e 'societas' nei primi due secoli dell'impero*, «AUPA» 52 (2007–2008), s. 75–132.
- 583 A. DI PORTO, *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C.-II sec. d.C.)*, Milano 1994, s. 7 i n.; tenże, *Il diritto commerciale romano. Una «zona d'ombra» nella storiografia romanistica e nelle riflessioni storico-comparative dei commercialisti*, [w:] *Nozione*

wspólników w stosunkach zewnętrznych spółki nie działał we własnym imieniu i na własny rachunek. Kontrakt zaś zawarty przez jednego z wspólników bankierskich (*argentarii socii*) z osobą trzecią był wiążący dla pozostałych wspólników, z uwagi na istnienie solidarności między bankierami prowadzącymi swą działalność w formie spółki⁵⁸⁴.

A. Bürge ponadto podnosił powszechność *societates argentariorum* w starożytnym Rzymie i uważał, że ta forma współpracy między bankierami była związana z ich rolą przy licytacjach publicznych⁵⁸⁵. Organizacja i aktywne w nich uczestnic-

formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Prof. F. Gallo, t. III, Napoli 1997, s. 418 i n. Koncepcji DI PORTO nie podzielił A. BÜRGE (A. BÜRGE, rec. z A. DI PORTO, *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C. – II sec. a.C.)*, «ZSS» 105 (1988), s. 856 i n.), jak również A. BURDESE (A. BURDESE, rec. z A. DI PORTO, *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C. – II sec. a.C.)*, «Labeo» 32 (1986), s. 205–215) oraz REDUZZI-MEROLA (F. REDUZZI-MEROLA, 'Servo parere'. *Studi sulla condizione giuridica degli schiavi vicarii e dei sottoposti a schiavi nelle esperienze greca e romana*, Napoli 1990, s. 61–62). O *societas publicanorum* zob. F. KNIEP, 'Societas publicanorum', Jena 1896, s. 39 i n.; V. IVANOV, 'De societatibus vectigalium publicanorum populi Romani', St. Petersburg 1910 (przedruk Roma 1971), s. 24 i n.; J.A. ARIAS-BONET, 'Societas publicanorum', «AHDE» 19 (1948–49), s. 218 i n.; C. NICOLET, *Deux remarques sur l'organisation des sociétés de publicains à la fin de la république romaine*, [w:] H. VAN EFFENTERRE (ed), *Points de vue sur la fiscalité antique*, Paris 1979, s. 69 i n.; M.R. CIMMA, *Ricerche sulla società di publicani*, Milano 1981, s. 36 i n.; R. VIGNERON, 'Societas publicanorum', «Labeo» 30 (1984), s. 80–89; U. MALMENDIER, 'Societas publicanorum': *Staatliche Wirtschaftsaktivitäten in den Händen privater Unternehmen*, Köln-Weimar 2002, s. 259 i n.; F. BONA, *Le 'societates publicanorum' e le società questuarie nella tarda repubblica*, [w:] *Lectio sua, Studi editi e inediti di diritto romano*, t. I, Milano 2003, s. 13 i n.; M. SILVER, *Fiscalism in the Emergence and Extinction of 'Societates Publicanorum'*, «Pomoerium» 6 (2007–8), s. 46 i n.; G. DUFOUR, *Les 'societates publicanorum' de la République romaine: des ancêtres des sociétés par actions modernes?*, «RIDA» 57 (2010), s. 145 i n. Por. także M. CAMACHO DE LOS RÍOS, 'Vectigalia'. *Contribución al estudio de los impuestos en Roma*, Granada 1995, *passim*; Z. SŁUZEWSKA, *Societates venaliciarum – szczególny typ rzymskiej spółki czy kolejny krok na drodze do wykształcenia się solidarnej odpowiedzialności wspólników?*, *cit.*, s. 201 i n.

584 E. SZLECHTER, *op. cit.*, s. 270; F. SERRAO, *Sulla rilevanza esterna del rapporto del società nel diritto romano*, *op. cit.*, s. 763. Zob. także G.G. ARCHI, *La funzione del rapporto obbligatorio solidale*, «SDHI» 8 (1942), s. 197 i n.; G. SANTUCCI, *Il socio d'opera in diritto romano. Conferimenti e responsabilità*, Milano 1997, s. 6; Z. SŁUZEWSKA, *Le origini romani della responsabilità solidale dei soci*, [w:] *The Roman Law Tradition in Societies in Transition. Proceedings of the International Conference held in Prague 14th – 16th May 2002*, Praha 2003, s. 64–79; tejsze, *Kontrakt spółki jako podstawa odpowiedzialności in solidum w prawie rzymskim*, «Zeszyty Prawnicze» 3.1 (2003), s. 55–66; tejsze, *D. 17,2,82 e la responsabilità dei soci verso i terzi*, «OIR» 9 (2004), s. 144–152; F.-S. MEISSEL, 'Societas'. *Struktur und Typenvielfalt des römischen Gessellschaft*, Frankfurt am Main 2004, s. 75 i n.

585 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 520.

two mogło przekraczać możliwości finansowe pojedynczej osoby. Nie myli się tutaj A. Bürge, gdyż owe spółki wiązały się z działalnością bankierów zwanych *argentarii*.

Pierwszą wzmiankę o *argentarii socii* można znaleźć w rzymskiej literaturze nieprawniczej.

Auctor ad Herenium 2, 3, 19: *Consuetudine ius est id, quod sine lege aequae ac si legitimum sit usitatum est: quod genus 'id quod argentario tuleris expensum, ab socio eius recte petere possis'*.

Ze źródła literackiego pochodzącego z I w.p.n.e. wynika, że w ramach spółki bankierskiej istniała solidarność bierna pomiędzy jej współnikami. Możliwe zatem było dochodzenie od jednego z bankierów tworzących *argentarii socii* sumy, która została wypłacona innemu współnikowi tej spółki. Przypuszczalnie we fragmencie *ad Herenium* autor przekazał normę prawa zwyczajowego⁵⁸⁶. Użyte sformułowanie *expensum ferre* świadczy, że transakcja stanowiąca podstawę solidarności biernej pomiędzy współnikami spółki bankierskiej została zawarta w formie kontraktu słownego⁵⁸⁷ lub co najmniej zwykłego wpisu w skrypcie dłużnym⁵⁸⁸. Jednakże nie ulega wątpliwości, że pomimo iż *expensilatio* została wpisana tylko na *nomen* jednego bankiera (*id quod argentario tuleris expensum*), można dochodzić należności od jego współnika⁵⁸⁹.

W źródłach jurydycznych można również znaleźć fragmenty odnoszące się do odpowiedzialności bankierów jako współników będących *argentarii socii*. W drugiej księdze, w czternastym tytule *De pactis*, gdzie kompilatorzy justyniańscy zesta-

586 Zdaniem G. MASELLI jedynie normy prawa zwyczajowego regulowały kwestie solidarności biernej bankiera w okresie przedklasycznym - G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 96.

587 Wielu autorów swe rozważania odnośnie do tego tekstu poświęca właśnie istnieniu lub nieistnieniu kontraktu słownego, który byłby zawarty przez jednego z *argentarii socii* z osobą trzecią - zob. A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 549 i n.; G. SACCONI, *Studi sulle obbligazioni solidali da contratto in diritto romano*, Milano 1973, s. 55 i n.

588 Por. rozważania R.M. THILO, *op. cit.*, s. 130 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 101 i n.

589 A. BÜRGE uważał, że współnik bankiera został dopisany do już istniejącego kontraktu literalnego zawartego między bankierem a wierzycielem - A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 549 i n.

wili urywki odnoszące się do zobowiązań solidarnych, wśród dłużników solidarnych byli również bankierzy przynależący do spółki bankierskiej.

D. 2, 14, 24–25 (*Paulus libro tertio ad Plautum*): 24. *Sed si fideiussor in rem suam spondit, hoc casu fideiussor pro reo accipiendus est et pactum cum eo factum cum reo factum esse videtur.* 25. *Idem in duobus reis promittendi et duobus argentariis sociis.*

Powyższe teksty należałoby poddać wspólnej analizie z uwagi na fakt, że drugi fragment stanowi niejako uzupełnienie poprzedniego urywku i jedynie łącznie przekazują stan faktyczny, którym zajmował się Paulus, komentując trzecią księgę *ad Plautum*⁵⁹⁰. Jurysta rozważał problematykę *pactum de non petendo*, które zostało zawarte przez poręczyciela w odniesieniu do własnej sprawy. Paulusa nurtował problem, czy takie *pactum* będzie skuteczne wobec dłużnika głównego. Jurysta potwierdził skuteczność *pactum de non petendo* zawartego przez jednego z dwóch dłużników stypulacyjnych i jednego z dwóch *argentarii socii*. Zatem Paulus potraktował współników *societas argentaria* analogicznie do *duobus rei promittendi*⁵⁹¹. Rozszerzona skuteczność *pactum de non petendo* w przypadku *argentarii socii* jako współdłużników była swoistym przywilejem przyznanym im przez prawo.

Godnym uwagi jawi się jeszcze fragment Paulusa z jego komentarza do edyktu.

D. 2, 14, 27 pr. (*Paulus libro tertio ad edictum*): *Si unus ex argentariis sociis cum debitore pactus sit, an etiam alteri noceat exceptio? Neratius Aticilinus Proculus, nec si in rem pactus sit, alteri nocere: tantum enim constitutum, ut solidum alter petere possit. Idem Labeo: nam nec novare alium posse, quamvis ei recte, solvatur. Sic enim et his, qui in nostra potestate sunt, recte solvi quod crediderint, licet novare non possint. Quod est verum, idemque in duobus rei stipulandi dicendum est.*

Jurysta omawiał problematykę istnienia solidarności czynnej między współnikami *societas argentaria* na gruncie stanu faktycznego, w którym jeden z współników spółki bankierskiej zawarł *pactum de non petendo* z dłużnikiem. Ta sytuacja rodziła

590 Odnośnie do autentyczności – zob. V. ARANGIO-RUIZ, *La società, cit.*, s. 83. Por. E. ALBERTARIO, *Corso di diritto romano. Le obbligazioni solidali*, Milano 1948, s. 175 i n.; A. BURDESE, *Patto, «NNDI»* 12 (1957), s. 708 i n.

591 V. ARANGIO-RUIZ, *La società, cit.*, s. 83.

negatywne skutki dla drugiego wspólnika wywołane przez takie właśnie *pactum*. Paulus w swej odpowiedzi na nurtujące zagadnienie prawne odwoływał się do poglądów Prokulusa i Labeona, którzy uważali nowację dokonaną, przez tylko jednego z dwóch wierzycieli za bezskuteczną względem drugiego. Jurysta stanął na stanowisku, że *pactum de non petendo*, zawarte między dłużnikiem i tylko jednym z dwóch *argentarii socii* jako współwierzycielem, nie może pogarszać sytuacji drugiego wspólnika. Zatem w myśl postanowień o możliwości dochodzenia przez każdego z *argentarii socii* jako współwierzycieli zapłaty całości należnej sumy od wspólnego dłużnika, zrzeczenie się dochodzenia tej należności przez jednego z nich nie ma wpływu na prawo drugiego do żądania zapłaty, co Paulus uzasadnia stwierdzeniem *tantum enim constitutum ut solidum alter petere possit*. Odmowa skuteczności *pactum de non petendo* zawartego przez jednego z wierzycieli solidarnych względem pozostałych współwierzycieli chroniła bankierów i przeciwstawiała się pogarszaniu sytuacji *argentarii socii* względem innych wierzycieli solidarnych⁵⁹². Zatem analiza wszystkich fragmentów komentarza Paulusa do trzeciej księgi *ad Plautum* wraz z jego komentarzem do edyktu pozwalała na określenie ram solidarności czynnej i biernej wspólników spółki bankierskiej. Jednakże dotyczyło to sytuacji, kiedy *argentarius socius* zawierał umowę związaną z zakresem działalności spółki. O innym problemie związanym ze spółką bankierską traktował fragment autorstwa Ulpiana.

D. 17, 2, 52, 5 (*Ulpianus libro trigensimo primo ad edictum*): *Cum duo erant argentarii socii, alter eorum aliquid separatim quaesierat et lucri senserat: quaerebatur, an commune esse lucrum oportet et imperator Severus Flavio Felici in haec verba rescripsit 'etiamsi maxime argentariae societas inita est, quod quisque tamen socius non ex argentaria causa quaesiit, id ad communionem non pertinere explorati ius est'*.

Jurysta w swoim komentarzu do edyktu umieścił rozważania dotyczące *argentarii socii*, a będące wynikiem udzielonej przez cesarza odpowiedzi na pytanie prawne skierowane do imperatora dotyczące korzyści majątkowej uzyskanej przez jednego ze wspólników spółki bankierskiej. Zatem ów wspólnik zawarł transakcję finansową, z której czerpał zysk, a drugi *argentarius socius* chciał od niego rozliczenia i partycypacji w korzyściach, które on osiągnął. Na tym tle powstał problem

592 Por. F. BONIFACIO, *La novazione nel diritto romano*, Napoli 1959, s. 162 i n.

natury prawnej i trafił do osądu cesarza, którego rozstrzygnięcie zamieścił Ulpian w swym komentarzu do edyktu⁵⁹³. Imperator uznał, że spółka istniejąca między stronami miała charakter *societas alicuius negotiationis*, czyli spółek zawartych w celu prowadzenia konkretnego rodzaju działalności gospodarczej, w naszym przypadku związanej z prowadzeniem przedsiębiorstwa bankowego. Zdaniem cesarza wszystkie więc korzyści, które jeden ze współników uzyskał z innych źródeł, niezwiązanych z działalnością bankierską, przypadają wyłącznie jemu i nie muszą być dzielone z pozostałymi współnikami. Zatem tylko korzyści uzyskane przez współnika z działalności *ex argentaria causa* są objęte umową spółki⁵⁹⁴.

2.2. *Argentarii quorum nomina simul facta sunt*

Wspólnicy spółki bankierskiej w stosunkach z osobami trzecimi byli traktowani analogicznie jak współwierzyciele i współdłużnicy solidarni. Jednakże dotyczyło to sytuacji, kiedy *argentarius socius* zawierał umowę związaną z zakresem działalności spółki. Być może konstrukcja solidarnej odpowiedzialności współników znalazła zastosowanie w odniesieniu do spółki między bankierami z uwagi na wyraźne wyodrębnienie sfery wspólnej działalności prowadzonej przez bankierów w ramach spółki, od czynności dokonywanych przez współnika we własnym imieniu i na własny rachunek.

We fragmencie z trzynastej księgi komentarza Paulusa do edyktu widoczne było rozdzielenie przypadku *argentarii, quorum nomina simul eunt* od *argentarii socii*.

D. 4, 8, 34 pr. (*Paulus libro tredecimo ad edictum*): *Si duo rei sunt aut credendi aut debendi et unus compromiserit isque vetitus est petere aut ne ab eo petatur. videndum est, an si alius petat vel ab alio petatur, poena committatur. idem in duobus argentariis quorum nomina simul eunt. Et fortasse poterimus ita fideiussoribus coniungere, si socii sunt: alias nec a te petitur, nec ego peto, nec meo nomine petitur, licet a te petatur.*

593 Zob. rozważania C. ARNÓ, *Il contratto di società*, Torino 1938, s. 102.

594 Por. V. ARANGIO-RUIZ, *La società*, *op. cit.*, s. 144 i n. oraz M.J. GARCIA GARRIDO, *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo Romano*, *cit.*, s. 373 i n..

Jurysta rozważał stan faktyczny dotyczący zagadnienia płatności kary umownej z tytułu *compromissum*, czyli umowy, w której strony zobowiązywały się do podania ich sporu pod rozstrzygnięcie prywatnego arbitra z pominięciem normalnego trybu ochrony sądowej. Zgodnie z przekazem Paulusa w sytuacji, gdy dwie osoby były zobowiązane solidarnie na podstawie kontraktu werbalnego, a jedna z nich zawarła *compromissum*, to było ono skuteczne wobec drugiego z zobowiązanych. Zatem w przypadku *duo rei promittendi*, jeżeli wierzyciel miał taką umowę z jednym z nich, a następnie pozwał drugiego, narażał się na zapłatę kary umownej. Również w przypadku *duo rei stipulandi*, jeżeli dłużnik zawarł *compromissum* z jednym z wierzycieli, a drugi wierzyciel pociągnął go do odpowiedzialności, powstawał obowiązek zapłaty kary na rzecz dłużnika.

W okresie prawa klasycznego generalną więc regułą w odniesieniu do *compromissum*, w sytuacji istnienia solidarności po stronie dłużników, była nieskuteczność tej umowy w stosunku do tego dłużnika, który nie był stroną tego *pactum*⁵⁹⁵. Zatem ta ogólna zasada doznawała wyjątków w przypadku *fideiussores i argentarii socii*⁵⁹⁶. W drugim zdaniu cytowanego fragmentu jurysta uznał, że *compromissum* zawarte przez jednego z dłużników lub wierzycieli solidarnych odnosi skutek dla drugiego w sytuacji *argentarii, quorum nomina simul eunt*. W dalszej części wypowiedzi Paulus kontynuował: *et fortasse poterimus ita fideiussoribus coniungere, si socii sunt*, przy czym zwrot *si socii sunt* odnosił się do bankierów. Paulus rozważał więc zagadnienie *commissio poenae* przy *compromissum* nie tylko w odniesieniu do *argentarii quorum nomina simul eunt*, ale także analogicznie traktował przypadek kilku *fideiussores*⁵⁹⁷. Podobne uregulowania zawierał także inny fragment Paulusa.

D. 2, 14, 9 pr. (*Paulus libro sexaginto secundo ad edictum*): *Si plures, sint qui eandem actionem habent, unius loco habentur. Ut puta plures sunt rei stipulandi vel plures argentarii quorum nomina simul facta sunt: unius loco numerabuntur, quia unum debitum est.*

595 E. ALBERTARIO, *Corso di diritto romano. Le obbligazioni solidali, cit.*, s. 189; F. BONIFACIO, *Compromesso*, «NNDI» 3 (1957), s. 784 i n.

596 E. ALBERTARIO, *Corso di diritto romano. Le obbligazioni solidali, cit.*, s. 189.

597 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit, cit.*, s. 524.

Urywek pochodzący również z komentarza do edyktu odnosił się do solidarności *argentarii* jako wierzycieli. W cytowanym fragmencie *argentarii quorum nomina simul facta sunt* potraktowani zostali analogicznie do dwóch wierzycieli z tytułu kontraktu stypulacji będących wierzycielami solidarnymi. Paulus, mówiąc w sposób szczególny o *argentarii socii* i *argentarii quorum nomina simul eunt*, być może chciał podkreślić ich wyjątkową pozycję jako współdłużników solidarnych. Podstawą sformułowania poglądu jurysty nie było tylko odrębne podejście do *societas argentaria* jako szczególnej formy współpracy w zawodzie bankierskim, ale też mogła być ogólna potrzeba osiągnięcia pewnej zgodności między stypulacją, kontraktem literalnym i poręczeniem zawieranymi przez współników kontraktu spółki. Jurysta, w D. 4, 8, 34 pr. tak samo jak *duo rei credendi vel debendi* potraktował *argentarii quorum nomina simul eunt*. Ponadto uznał on, że *argentarii*, jeżeli są współnikami, mogą być porównani w sytuacji prawnej do *fideiussores*⁵⁹⁸. Bankierzy posługiwali się formułą kontraktu literalnego, a impulsem dla wykształcenia się odpowiedzialności solidarnej mogłaby być więc nie tylko specyfika działalności uprawianej przez bankierów, ale przede wszystkim szczególne cechy kontraktu literalnego jako takiego. W szczególności A. Bürge zwraca uwagę na fakt, że formuła kontraktu literalnego pozwalała na zawarcie tego kontraktu na odległość, a nawet na dopisanie do niego współnika obok pierwotnie zobowiązanego bankiera⁵⁹⁹.

3. Nadzór nad działalnością prowadzoną przez bankierów

3.1. Kompetencje nadzorcze ze strony edylów

Bankierzy oferowali swoim klientom usługi w miejscach publicznych w specjalnych pomieszczeniach zwanych początkowo *tabernae argentariae*, a następnie *mensae argentariae* usytuowanych na *Forum*. W okresie republiki nadzór nad targo-

598 E. ALBERTARIO, *Corso di diritto romano. Le obbligazioni solidali*, cit., s. 189.

599 A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 524.

wiskami należał do edylów plebejskich⁶⁰⁰ oraz edylów kurulnych⁶⁰¹, którzy to zostali wyposażeni we władzę policyjną⁶⁰². Było to związane ze sprawowaną przez nich *cura annonae* i dbałością o utrzymanie porządku publicznego na ulicach, placach i *Forum*⁶⁰³.

- 600 T. MOMMSEN, *Römischen Staatsrecht*, t. II.1, Leipzig 1877 (przedruk Basel 1952), s. 471; O. KARLOWA, *Römische Rechtsgeschichte*, t. I, Leipzig 1885, s. 250; F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*², t. II, Napoli 1975, s. 237 i n.; M. KURYŁOWICZ, 'Loca aedilem metuentia' (*Sen. de vita beata* 7, 1, 3). *Z działalności edylów rzymskich na rzecz ochrony porządku i moralności publicznej*, «Annales UMCS. Sectio G, Ius» 22–23 (1985–1986), s. 123 i n.; tenże, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego» 876, «Prace Prawnicze» 125 (1989), s. 65 i n.; A. DĘBIŃSKI, J. MISZTAŁ-Konecka, M. WÓJCIK, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010, s. 14 i 26 i n.
- 601 W. KUBISCHEK, 'Aedilis', «RE» 1.1 (1894), szp. 453; W.W. BUCKLAND, *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908, s. 52 i n.; H. SIBER, *Die plebejischen Magistraturen bis zur 'lex Hortensia'*, Leipzig 1939, s. 7 i n.; D. SABBATUCCI, *L'Edilità romana: magistratura e sacerdozio*, Roma 1954 (Memorie della Accademia Nazionale dei Lincei—Classe di Scienze morale, storiche e filologiche 8.6, fasc. 3), s. 255 i n.; E. VOLTERRA, *Intorno all'editto degli edili curuli*, [w:] *Scritti della facoltà di Bologna in onore di U. Borsi*, Padova 1955, s. 3 i n.; tenże, *Ancora sull'editto degli edili curuli*, «Iura» 7 (1956), s. 141 i n.; A. GUARINO, *L'editto edilizio e il diritto onorario*, «Labeo» 1 (1955), s. 295 i n.; tenże, *Ancora sull'editto edilizio*, «Labeo» 2 (1956), s. 352 i n.; U. COLLI, 'Aediles', «NNDI» 1.1 (1957), s. 338 i n.; G. IMPALLOMENI, *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955, s. 7 i n.; tenże, 'Edictum aedilium curulium', «NNDI» 6 (1960), s. 372 i n.; A.A. SCHILLER, *Roman Law: Mechanisms of Development*, Mouton 1978, s. 186; M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 65 i n.; tenże, 'Tresviri capitales' oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne, *cit.*, s. 77 i n.; tenże, *Działalność edylów rzymskich w okresie republiki w sprawach agrarnych*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, pod red. Andrzeja Sokali i Ewy Gajdy, Toruń 2001, s. 97 i n.; M. KASER, K. HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1996, s. 174; S. TONDO, *Profilo di storia costituzionale romana*, t. I, Milano 1981, s. 173 i n.; A. WATSON, *Sellers' Liability for Defects: Aedilician Edict and Praetorian Law*, «Iura» 38 (1987), s. 167 i n.; W. KUNKEL, R. WITTMANN, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt: Die Magistratur*, München 1995, s. 481 i n.; C. RUSSO RUGGERI, 'Ne veterator pro novicius veneat', «Index» 24 (1996), s. 251 i n.
- 602 A.W. ZUMPT, *Das Criminalrecht der römischen Republik*, t. II, *Die Schwurgerichte*, Berlin 1865, s. 120; O. KARLOWA, *Römische Rechtsgeschichte*, t. I, *cit.*, s. 251; M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 66; tenże, *Zur Marktpolizei der römischen Ädilen*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, *cit.*, s. 439 i n.; tenże, *Nadzór magistratur rzymskich nad porządkiem publicznym*, [w:] *Bezpieczeństwo i porządek publiczny - historia, teoria, praktyka: Konferencja naukowa: Hadle Szklarskie, 26 września 2003 r.*, (red.) E. URA, Rzeszów 2003, s. 43 i n.; W. NIPPEL, *Aufbruch und „Polizei“ in der römischen Republik*, Stuttgart 1988, s. 29 i n.
- 603 Cic., *De legibus* 3, 3, 7. Por. S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2008, s. 97 i n. Zob także M. KURYŁOWICZ, 'Crimen artioris annonae', «Res Historica» 29 (2010), s. 73 i n.

Nadzór nad targowiskami polegał głównie na zwalczaniu spekulacji⁶⁰⁴, kontroli rzetelności stosowanych miar i wag⁶⁰⁵, jak również podejmowaniu działań w celu zwalczania lichwy⁶⁰⁶. Zatem w ogólnym nadzorze nad działalnością handlową mieścił się również nadzór nad obrotem pieniężnym. Bankierzy prowadzili swoje kantory na *Forum*, dokonując operacji finansowych, a w związku z tym podlegali nadzorowi ze strony edylów⁶⁰⁷. Nadzorując funkcjonowanie rynku, *aediles* kontrolowali przede wszystkim jakość sprzedawanych towarów, wysokość cen oraz obrót pieniężny, czyli jakość świadczonych przez bankierów usług i wysokość pobieranych odsetek. Jak zauważyła A. Pikulska-Robaszkiewicz, w praktyce nadzór sprowadzał się do kontrolowania legalności transakcji dokonywanych przez profesjonalistów, *argentarii*⁶⁰⁸. Tym wyznacznikiem miała być obecność bankiera na *Forum* oraz prowadzenie kantoru (*tabernae argentariae*). Przypuszczalnie kontroli poddawani byli nie tylko *argentarii*, ale również *trapezitae*, jak też inne osoby podejmujące czynności bankierskie. Ważnym kryterium było niewątpliwie posiadanie kantoru na *Forum*. Zatem podstawą sprawowania owego nadzoru nad bankierami był fakt, że *tabernae*, w których prowadzili oni swą działalność, bardzo często stały na gruncie publicznym, były własnością ludu rzymskiego i w jego imieniu były wynajmowane poszczególnym przedsiębiorcom⁶⁰⁹. Mógł więc edyl kontrolować przydział owych kantorów poszczególnym kupcom czy bankierom. Ponadto także korzystając ze swoich uprawnień, mógł badać legalność transakcji prowadzonych w *tabernae*. Nie

604 M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 67 i n.

605 Suet., *Vita Tiberi* 34, 1; *Vita Claudii* 38; Tac. *Annales* 3, 55. Zob. także M. KURYŁOWICZ, 'Loca aedilem metuentia' (*Sen. de vita beata* 7, 1, 3), *cit.*, s. 123 i n.; tenże, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 71 i n.; tenże, 'Tresviri capitales' oraz edyłowicze rzymskie jako magistratury policyjne, *cit.*, s. 77 i n.; tenże, *Zur Marktpolizei der römischen Ädilen*, *cit.*, s. 445 i n.

606 G. DIGNÖS, *Die Stellung der Aedilen im römischen Strafrecht* (Dissertation), München 1962, s. 42 i n.; M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 67 i n.; A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, *cit.*, s. 81 i n.

607 J. OEHLER, 'Argentarii' (1), *cit.*, szp. 706 i n.

608 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa*, *cit.*, s. 81 i n.

609 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 175 i n.; E. HÖBENREICH, 'Annona'. *Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, Graz 1997, s. 64.

myli się jednak A. Pikulska-Robaszkiewicz, uważając, że nadzór edylów na całością obrotu bankierskiego byłby niemożliwy⁶¹⁰. Nie posiadali oni wiedzy o wszystkich pożyczkach niebankierskich udzielanych poza *tabernae*, gdyż każdy, kto dysponował kapitałem, ich udzielał. Działalność edylów była pierwszym krokiem do objęcia nadzorem magistratury operacji wykonywanych przez bankierów rzymskich. Wraz z wydaniem edyktu regulującego *editio rationum*⁶¹¹ działalność bankierska uzyskała dostateczną wyrazistość prawną. Określone w nim zostały podstawowe czynności podejmowane przez bankierów prowadzących swoje przedsiębiorstwa - *mensae*. Także wydanie edyktu zbiegło się w czasie z rozszerzeniem *actio institoria* na działalność osób ustanawianych przez bankierów⁶¹².

Edylowie, na podstawie swej władzy karno-administracyjnej, stosowali w sprawach handlowych przede wszystkim bezpośrednio środki represji, które przysługiwały im w ramach właściwej wszystkim magistraturom *coërcitio*⁶¹³. *Aediles* dysponowali więc wystarczającą władzą, uprawniającą ich do zastosowania dostępnych represji⁶¹⁴. Jak słusznie zauważył M. Kuryłowicz, w sprawach mniejszej wagi stosowali edylowie proste środki karno-administracyjne, jak *pignoris captio*, czyli zajmowanie rzeczy, ich niszczenie oraz chłosta⁶¹⁵. W innych skomplikowanych sytuacjach, szczególnie gdy napotykali opór karanych, sięgali po surowszą i dotkliwszą grzywnę.

610 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 81 i n.

611 D. 2, 13, 4 pr.

612 J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 186 i n.

613 Por. J.L. STRACHAU-DAVIDSON, *Problems of the Roman Criminal Law*, t. I, Oxford 1912 (przedruk Amsterdam 1969), s. 143; J. BLEICKEN, *Ursprung und Bedeutung der Provocation*, «ZSS» 76 (1959), s. 370; F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*², t. II, *cit.*, s. 719; M. KASER, *Die Jurisdiktion der kurulischen Ädilen*, [w:] *Mélanges Philippe Meylan*, Lausanne 1963, s. 174; M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych, cit.*, s. 75.

614 A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa, cit.*, s. 82.

615 M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych, cit.*, s. 75. O chłoscie w polskiej literaturze zob. P. KOŁODKO, *Prawne aspekty ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, «Miscellanea Historico-Iuridica» 4 (2006), s. 25 i n.; tenże, *Chłosta jako dodatkowy środek karny zastrzegający dolegliwości właściwej kary*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, (red.) A. DĘBIŃSKI, H. KOWALSKI, M. KURYŁOWICZ, Lublin 2007, s. 87 i n.; tenże, *Chłosta jako kara w rzymskim wojskowym prawie karnym*, «Studia Prawnoustrojowe» 7 (2007), s. 61 i n.

Przypuszczalnie nadzorowi ze strony edylów zostali poddani również *nummularii*, albowiem w obszarze działalności edylów znajdowała się kontrola rzetelności miar i wag⁶¹⁶, których wzorce znajdowały się w świątyniach⁶¹⁷. Urzędnicy municypalni również dysponowali urzędowymi wzorcami i sprawdzenie prawidłowości używanych miar i wag nie nastęczało praktycznych trudności⁶¹⁸. Być może jednak na prowincji owe uprawnienia kontrolne wobec bankierów, a w szczególności wobec *nummularii*, wykonywał namiestnik prowincji⁶¹⁹. Źródła informujące o tej działalności *praesides provinciae* pochodzą z okresu pryncypatu, od Swetoniusza. Historyk informował o późniejszym cesarzu Galbie, który sprawując rządy w prowincji Hiszpania Tarrakońska (Suet., *Vita Galbae* 9, 2), kazał bankierowi (*nummularius*), nieuczciwie zmieniającemu pieniądze, obciąć ręce i przybić je do stołu, na którym dokonywał nieuczciwych operacji.

3.2. Nadzór sprawowany przez *praefectus Urbi*

Wraz z przejmowaniem w początkach pryncypatu funkcji edylów przez urzędników cesarskich, ich władza oraz charakter działalności uległy stopniowemu ograniczeniu. Najdłużej utrzymały się ich funkcje w sprawach handlowych⁶²⁰. W okresie cesarstwa uprawnienia edylów kurulnych były ograniczane na korzyść urzędników

616 M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 71 i n.

617 W. SMITH, *Moneta*, [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, *cit.*, s. 766 i n.; *Vademecum historyka starożytnej Grecji Rzymu*, t. I, red. E. WIPSYCKA-BRAVO, Warszawa 1983, s. 334.

618 W. LANDGHAMMER, *Die Rechtliche und Soziale Stellung der 'Magistratus Municipales' und der 'Decuriones'*, Wiesbaden 1973 [= Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)], s. 150; F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*², t. II, *cit.*, s. 240.

619 O kompetencjach namiestnika prowincji traktuje tytuł 18 pierwszej księgi Digestów, a przede wszystkim szerokie uprawnienia zawiera D. 1, 18, 10 (*Hermogenianus libro secundo iuris epitomarum*): *Ex omnibus causis, de quibus vel praefectus urbi vel praefectus praetorio itemque consules et praetores ceterique Romae cognoscunt, correctorum et praesidum provinciarum est notio*.

620 M. KURYŁOWICZ, *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, *cit.*, s. 77.

cesarskich: prefekta annony⁶²¹ i *praefectus Urbi*⁶²². O kompetencjach prefekta miasta odnośnie do *argentarii* czytamy u Paulusa.

D. 1, 12, 2 (*Paulus libro singulari de officio praefecti Urbi*): *Adiri etiam ab argentariis vel adversus eos ex epistula divi Hadriani et in pecuniariis causis potest.*

Jurysta w księdze traktującej o powinnościach prefekta miasta przekazał, że właśnie na mocy konstytucji boskiego Hadriana *praefectus Urbi* posiadał pewne kompetencje względem bankierów. To właśnie do niego mogły być wnoszone skargi przez *argentarii*, jak również przeciwko nim, a także skargi w innych sprawach pieniężnych. S. Ruciński uważał, że jedną ze szczegółowych kompetencji prefekta miasta w zakresie kontroli nad handlem i zaopatrzeniem dotyczyła nadzoru nad przedsiębiorcami zajmującymi się operacjami finansowymi⁶²³. Kontrola była możliwa dzięki nałożonemu na *argentarii* obowiązkowi prowadzenia ksiąg rachunkowych (*rationes*)⁶²⁴. Zatem cesarskie regulacje dawały kompetencje do generalnego nadzoru, który miałyby przeciwdziałać podejmowaniu przez bankierów czynów zabronionych przez prawo, a w szczególności stosowania lichwy i spekulacji⁶²⁵.

621 E. HÖBENREICH, 'Annona'. *Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, cit., s. 64 i n.; S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 97.

622 M. BRANCHER, *La jurisdiction civile du 'Praefectus Urbi'*, Paris 1909, s. 14, przyp. 2; A.A. SCHILLER, *The Jurist and the Praefects of Rome*, «RIDA» 3 (1949), s. 324; F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*, t. IV, Napoli 1974, s. 240; H. PAVIS D'ESCURAC, *La Préfecture de l'annone: Service Administratif Impérial d'Auguste à Constantin*, Rome 1976 [= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 226], s. 3 i n.; S. RUCIŃSKI, *Geneza cesarskiej prefektury miejskiej*, «Eos» 85 (1998), fasc. 1, s. 91–105; tenże, 'Praefectus Urbi'. *Le Gardien de l'ordre public à Rome sous le Haut-Empire Romain (à partir d'Auguste jusque'à Dioclétien)*, «Eos» 92 (2005 [2007]), fasc. 2, s. 283–288; tenże, *Vigilesque suo pro Caesare cure, dulce opus. Prefekt miasta strażnikiem bezpieczeństwa cesarza w I w. po Chr.*, [w:] *Salus rei publicae suprem lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod red. A. DĘBIŃSKIEGO, H. KOWALSKIEGO, M. KURYŁOWICZA, Lublin 2007, s. 251 i n.; tenże, *Prefekt miasta nadzorcą „obcych” w cesarskim Rzymie na podstawie De morte Peregrini 18 Lukiana z Samosaty*, «Antiquitas» 29 (2007) [Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi, pod redakcją K. NAWOTKI i M. PAWLAK], s. 521–539; tenże, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 97; tenże, *Praefectus Urbi*. *Le Gardien de l'ordre public à Rome sous le Haut-Empire Romain*, Poznań 2009, s. 101.

623 S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 99.

624 O księgach rachunkowych w kolejnym podrozdziale.

625 S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego*

Podstawą tego nadzoru była okoliczność, że także w okresie cesarstwa *tabernae*, w których prowadzili swą działalność *argentarii*, znajdowały się na terenie publicznym⁶²⁶. Były one własnością ludu rzymskiego i w jego imieniu wynajmowano je poszczególnym przedsiębiorcom, a kontrolę nad przydziałem owych *tabernae* poszczególnym kupcom czy bankierom powierzono *praefectus Urbi*⁶²⁷. Ponadto prefekt miasta posiadał kompetencje w zakresie nadzoru nad działalnością *nummularii*, jako wyspecjalizowanych kontrolerów monet.

D. 1, 12, 1, 9 (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti Urbi*): *Praeterea curare debebit praefectus urbi, ut nummularii probe se agant circa omne negotium suum et temperent his, quae sunt prohibita.*

Wypowiedź autorstwa Ulpiana będąca kontynuacją poprzedniego fragmentu⁶²⁸ wskazywała, że *praefectus Urbi* powinien troszczyć się, aby *nummularii* przy każdej swojej czynności działali właściwie i aby nie dopuszczali się tych czynności, które były zakazane. Regulacje przekazane przez jurystę odnosiły się do *nummularii* jako kontrolerów monet, a obowiązek nadzoru nad ich operacjami został nałożony na prefekta miasta z mocy konstytucji boskiego Sewera, a nie - jak twierdzi S. Ruciński - od *epistulae* Hadriana⁶²⁹. Prawdopodobnie powyższe powinności *praefectus Urbi* miały związek ze stosowaniem w operacjach bankierskich urzędowych miar

Cesarstwa, cit, s. 99. Por. A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Problem lichwy w republikańskim Rzymie* [w:] *Honeste vivere. ...*, cit., s. 187.

626 J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, cit., s. 186 i n.

627 S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 99.

628 D. 1, 12, 1, 8 (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti Urbi*): *Quod autem dictum est, ut servos de dominis querentes praefectus audiat, sic accipiemus non accusantes dominos (hoc enim nequaquam servo permittendum est nisi ex causis receptis) sed si verecunde expostulent, si saevitiam, si durtiam, si famem, qua eos premant, si obscenitatem, in qua eos compulerint vel compellant, apud praefectum urbi exponant. Hoc quoque officium praefecto urbi a divo Severo datum est, ut mancipia tueatur ne prostituantur.*

629 Por. S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 99. S. RUCIŃSKI powoływał się na D. 1, 12, 2. Rzeczywiście we fragmencie autorstwa Paulusa wymieniono regulację cesarza Hadriana, ale odnosiła się ona do *argentarii*. *Nummularii* zaś zostali wymienieni w innym fragmencie, autorstwa późniejszego jurysty Ulpiana i dopiero w czasach Septymiusza Sewera poddano ich kontroli *praefectus Urbi* (D. 1, 12, 1, 8–9).

i wag⁶³⁰. Byłyby więc te kompetencje powiązane z uprawnieniem prefekta miasta do tworzenia wzorcowych odważników stosowanych przy operacjach bankierskich. Zatem kupcy i bankierzy zostali poddani kontroli w zakresie systemu miar i wag, który stosowali⁶³¹, a miało to związek z *cura annonae*. Stosowanie niewłaściwych odważników było ciągle traktowane jako przestępstwo w myśl *lex Cornelia de falsis*, podlegające osądowi przez powołaną w czasach Augusta specjalną *quaestio annonae*⁶³². Z czasem jej kompetencje przejęło sądownictwo cesarskie⁶³³, na którego czele stanął właśnie *praefectus Urbi*⁶³⁴.

Przypuszczalnie w ścisłym związku z jurysdykcją prefekta miasta w zakresie kontroli nad handlem i przedsiębiorcami zajmującymi się operacjami finansowymi pozostawał kolejny fragment, tym razem autorstwa Ulpiana odnośnie do kompetencji *praefectus Urbi*.

- 630 Por. rozważania TH. MOMMSEN, *Römischen Staatsrecht*, t. II.2, Leipzig 1888 (przedruk Basel 1952), s. 1063 i n.; E. HERZOG, *Geschichte und System der römischen Staatsverfassung*, t. II, Leipzig 1891, s. 734; P.-E. VIGNEAUX, *Essai sur l'histoire de la praefectura urbis à Rome*, Paris 1896, s. 336; R. CAGNAT, 'Praefectus urbi', «DS» 4.1 (1896), s. 620; T. DYDYŃSKI, *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899, s. 155 i n.; B. D'ORGEVAL, *L'Empereurs Hadrien oeuvre législative et administrative*, Paris 1950, s. 171; H. FREIS, *Die Cohortes Urbanae*, Köln – Graz 1967 (Epigraphische Studien 2), s. 45 i n.; J. DE CHURRUCA, *Die Gerichtsberkiet des 'praefectus urbi' über die 'argentarii' im klassischen römischen Recht*, cit., s. 308 i n.
- 631 *Praefectus Urbi* otrzymał od cesarza kompetencję do tworzenia wzorcowych odważników, których oryginały przechowywano na Kapitolu (CIL IX 6090; X 8067; XI, 6727). Oficjalne wzorce znajdowały się również w prowincjach, szczególnie w koloniach i municypiach zachodniej części cesarstwa - S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 99 i n. Por. także CIL II, 4962; 6245; V, 8119; IX, 6088; X, 8068.
- 632 D. 48, 12, 2 pr.–2. Zob. W. KUNKEL, *Kleine Schriften. Zum römischen Strafverfahren und zur römischen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1974 (Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historisch Klasse [1969] 2), s. 92; H. PAVIS D'ESCURAC, *La Préfecture de l'annone: Service Administratif Impérial d'Auguste à Constantin*, cit., s. 276; M. KURYŁOWICZ, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, cit., s. 77; tenże, *Przestępstwa spekulacji contra annonam w prawie rzymskim*, «Folia Societatis Scientiarum Lublinensis» 34.1 (1993), s. 9 i n.; B. SANTALUCIA, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*², Milano 1998, s. 204 i n.
- 633 M. KURYŁOWICZ, *Przestępstwa spekulacji contra annonam w prawie rzymskim*, cit., s. 9, przyp. 15; L. SOLIDORO MARUOTTI, *Aspetti della 'giurisdizione civile' del 'praefectus urbi' nell'età severiana*, «Labeo 39» (1993), s. 228 i n.
- 634 S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, cit, s. 100.

D. 1, 12, 1, 13 (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti Urbi*): *Et urbe interdicere praefectus urbi et qua alia solitarum regionum potest, et negotiatione et professione et advocacionibus et foro, et ad tempus et in perpetuum: interdicere poterit et spectaculis: et si quem releget ab Italia, summovere eum etiam a provincia sua.*

Zgodnie z wypowiedzią jurysty prefekt miasta mógł także wydawać zakazy obowiązujące w mieście w sprawach handlu. Zatem *praefectus Urbi*, czasowo lub na stałe, zakazywał zajmowania się operacjami bankierskimi oraz innymi czynnościami związanymi z prowadzeniem interesów.

4. Ewidencjonowanie operacji bankierskich

4.1. Dokumenty sporządzane przez bankierów rzymskich

Bankierzy w starożytnym Rzymie posługiwali się różną dokumentacją, która stanowiła dowód na okoliczność zawarcia operacji bankierskiej. Wśród dokumentów sporządzanych przez bankierów największe znaczenie miały *codex accepti et expensi* oraz *rationes (codex rationum)*⁶³⁵. Wiązało się to przede wszystkim z ich wykorzystaniem w ewentualnym sporze z klientem.

Codex accepti et expensi, znany także jako *tabulae accepti et expensi, commentarii* lub *tabulae*, był księgą rachunkową, w której bankierzy odnotowywali wszystkie transakcje dokonywane w codziennym obrocie z klientami⁶³⁶. Mogła ona być prowadzona odrębnie dla poszczególnych kategorii osób: tutorów, urzędników publicznych (np. kwestorów), osób prywatnych (w tym współników), spółek (*tabulae*

635 Niektórzy w tym katalogu dostrzegają jeszcze *adversaria* – zob. G. HUMBERT, ‘*Codex accepti et depensi*’, «DS» 2. 1 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 1267; P. JOANIQUE, Le ‘*Codex accepti et expensi*’ chez Ciceron: *étude d’histoire de la comptabilité*, «RHD» 46 (1968), ser. 4, s. 30; R.M. THILO, *op. cit.*, s. 164 i n. Zob. także A. BURDESE, recenzja R.M. THILO, *Der ‘Codex accepti et expensi’ im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, «SDHI» 47 (1981), s. 391 i n.; G. SACCONI, recenzja R.M. THILO, *Der ‘Codex accepti et expensi’ im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, «Iura» 32 (1981), s. 157 i n.; J.P. LEVY, recenzja R.M. THILO, *Der ‘Codex accepti et expensi’ im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, «TR» 51 (1983), s. 151.

636 G. HUMBERT, ‘*Codex accepti et depensi*’, *cit.*, szp. 1267; F. LEONHARD, ‘*Codex accepti et expensi*’, «RE» 4. 1 (1921), szp. 160; L. ARU, ‘*Codex accepti et expensi*’, «NND» I 3 (1965), s. 223 i n.; I. BABJAK, ‘*Contractus litteris*’ und die *Bankbuchhaltung der Römer*, «RIDA» 48 (2001), ser. 3, s. 11 i n.

accepti et expensi spółek publikańskich), jak również dla bankierów określanych terminem *argentarii*⁶³⁷.

Poszczególne czynności księgowano w porządku chronologicznym, nie uwzględniając ich podziału na wpływy i wydatki. Działo się tak dlatego, że starożytni Rzymianie nie posługiwali się systemem rachunkowości podwójnej, który dominuje we współczesnej rachunkowości⁶³⁸. Wpisy służyły zaś przekształcaniu dotychczasowych zobowiązań z różnych tytułów w jedno nowe zobowiązanie literalne, oparte na wpisie do księgi rachunkowej⁶³⁹. Prowadziło to w efekcie do osiągnięcia skutku nowacji i przejęcia długu. Wierzyciel uzyskiwał w rezultacie tych operacji czytelną, udokumentowaną i łatwą do udowodnienia i do dochodzenia wierzytelność. Przy większym obrocie gospodarczym i pieniężnym niektórych osób, zwłaszcza bankierów, możliwość sprowadzenia kilku zobowiązań z różnych tytułów do jednego kontraktu literalnego miała duże znaczenie praktyczne jako wygodny sposób rozliczeń handlowych. Zatem księga rachunkowa zawierała przede wszystkim datę oraz sumę, która została przyjęta lub wypłacona⁶⁴⁰. Konieczne było również umieszczenie *nomen* klienta, który był stroną operacji finansowej, a przy transakcjach handlowych na większą skalę wpisywano *nomina* wszystkich klientów występujących w roli pożyczkodawcy, pożyczkobiorcy czy depozytariusza⁶⁴¹.

Codex accepti et expensi to nie jedyny dokument, jakim posługiwali się bankierzy rzymscy. Jednym z niezbędnych instrumentów *mensae exercitores* musiały być *rationes*, indywidualne konta klientów. Zawierały one wykaz operacji dokonywanych na rachunek poszczególnych kontrahentów bankiera⁶⁴². Niektórzy romani-

637 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 99 i n.; Z. SŁUŻEWSKA, *Odpowiedzialność współników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki* (praca doktorska niepublikowana), Warszawa 2001, s. 80.

638 R.M. THILO, *op. cit.*, s. 268 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 102 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 509 i n.; O. BEHREND, *Das Litteralvertrag. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“) im römischen Privatrecht und Zensus*, *cit.*, s. 57 i n.

639 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 103.

640 G. HUMBERT, 'Codex accepti et depensi', *cit.*, szp. 1267; F. LEONHARD, 'Codex accepti et expensi', *cit.*, szp. 160; P. JOANIQUE, *op. cit.*, s. 6 i n.

641 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 102; Z. SŁUŻEWSKA, *Odpowiedzialność współników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki*, *cit.*, s. 80.

642 R.M. THILO, *op. cit.*, s. 268 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 102 i n.

ści dostrzegali wiele zależności pomiędzy *rationes* i *codex*, a co za tym idzie próbowali do rzymskich dokumentów zastosować relacje nowożytnej księgowości⁶⁴³. R.M. Thilo twierdził, że *rationes* nie stanowiły samodzielnych dokumentów, a były jedynie częścią *codex accepti et expensi*⁶⁴⁴. Z drugiej zaś strony uważał, że *argentarii* księgowali swoje operacje nie tylko w *tabulae*, lecz także posiadali odpowiednie dokumenty w zależności od rodzaju transakcji. W szczególności chociażby sporządzali *rationes breviarum*⁶⁴⁵ czy *rationes uncularum*⁶⁴⁶ dla depozytów klientów⁶⁴⁷. Zatem bankierom, którzy chcieli wystąpić przeciwko swoim klientom, nakazywano najpierw skalkulowanie ewentualnego rozliczenia długów i kredytów, w ich interesie było posiadanie instrumentów rachunkowych – indywidualnych rejestrów, właśnie aby taki rachunek zgadzał się bez trudu. Samo zaś udostępnienie wglądu do rachunków posiadało już charakter dowodowy, zaś wpisy w nim dokonywane miały znaczenie konstytutywne⁶⁴⁸.

Odmienne poglądy prezentował G. Maselli, który uważał *rationes* za odrębne dokumenty, gdzie uwidaczniano operacje indywidualnych podmiotów, które były prowadzone jedynie dla ważniejszych klientów danego bankiera⁶⁴⁹. Jego zdaniem mało prawdopodobne było, aby *argentarii* sporządzali szczegółowe rachunki dla poszczególnych deponentów. Musieliby również ewidencjonować wierzytelności, przede wszystkim dłużników. Również niewiarygodna byłaby ciągła analiza wszystkich zapisów *tabulae* w celu podsumowania sytuacji rachunkowej klienta.

Trudności interpretacyjne wynikają z fragmentaryczności źródeł oraz wieloznaczności terminu *ratio* rozumianego jako rachunek bieżący⁶⁵⁰, czy wręcz wyciąg

643 R. BEIGEL, *op. cit.*, s. 207; C.T. BARLOW, *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*, Capel Hill 1986, s. 154.

644 R.M. THILO, *op. cit.*, s. 21 i n.

645 D. 33, 8, 26.

646 Plaut., *Curculio* 371; D. 16, 3, 28.

647 Zob. także C.T. BARLOW, *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic, cit.*, s. 154.

648 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 3.

649 G. MASELLI, '*Argentaria*', *cit.*, s. 104 i n.

650 Cic., *in Verr.* 2, 2, 187: *quaerere ... haberet*; D. 2, 14, 47, 1.

z konta⁶⁵¹. Ponadto jedynie *tabulae accepti et expensi* posiadały bezpośredni walor dowodowy. Natomiast *rationes* posiadały go tylko w odniesieniu do *tabulae* i były sporządzone w ścisłym związku z danymi zawartymi w *tabulae*. Dlatego *rationes* bankierów nie mogły być jedynie rachunkami sporządzanymi okazjonalnie, ale swego rodzaju wyciągami z różnych operacji podlegających zarachowaniu i aktualizacji⁶⁵². Zawierały one wykaz transakcji konkretnych klientów i prawdopodobnie mogły być też wydawane jako potwierdzenia dokonania pojedynczej operacji dla celów dowodowych w postępowaniu sądowym.

To właśnie obowiązek okazywania tych ksiąg jako dowodu w postępowaniu sądowym nie tylko w sprawach, w których bankier był stroną toczącego się postępowania, ale także w sporach między klientem a osobą trzecią, był związany z powinnością prowadzenia ksiąg rachunkowych⁶⁵³.

Gdyby więc w procesie powstała rozbieżność w poglądach pomiędzy bankierem a jego klientem odnośnie do ich wzajemnych roszczeń, polecano bankierowi okazanie jego ksiąg⁶⁵⁴. Pretor nakładał na bankierów obowiązek wydania ich⁶⁵⁵ w razie, gdyby klient powoływał się na nie w toczącym się procesie sądowym w celu skonfrontowania własnych roszczeń z roszczeniem bankiera albo osoby trzeciej⁶⁵⁶. Zainteresowany klient musiał złożyć przysięgę *non calumniae causa postulare edi sibi* na to, że nie będzie mógł bronić się inaczej niż za pomocą *editio* bankiera⁶⁵⁷. Ten obowiązek bankiera dotyczący wydania ksiąg sankcjonowała *actio in factum annalis*⁶⁵⁸.

Walor dokumentów w postępowaniu sądowym miały prawdopodobnie jedynie wzmiankowane wyżej *tabulae*, podczas gdy *rationes*, aby mogły być uznane przed

651 D. 2, 13, 9, 2.

652 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 105 i n.

653 A. BÜRGE, *Zum Edikt 'De edendo'*, *cit.*, s. 25 i n.

654 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 3.

655 D. 2, 13, 4 pr.

656 D. 2, 13, 10 pr.

657 Por. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 3.

658 D. 2, 13, 13.

sądem za dowód dokonania określonej transakcji, musiały być opatrzone datą i mieć swoje potwierdzenie w takich *tabulae*⁶⁵⁹.

Obok *tabulae i rationes* w źródłach znajdujemy wzmianki także o innych dokumentach bankierskich, których funkcja nie jest do końca jasna. Takimi dokumentami były chociażby *adversaria*⁶⁶⁰, które zawierały nieformalną i skróconą ewidencję dokonywanych operacji. Owe transakcje miały jedynie charakter okazjonalny, a ich rejestry nie miały żadnego waloru dowodowego⁶⁶¹. Innym dokumentem mającym związek z działalnością bankierską była *ephemeris*⁶⁶². Prawdopodobnie rejestr ten stanowił swoisty rodzaj agendy lub terminarza dla przychodów i rozchodów różnego rodzaju⁶⁶³. Mogły być w nich ewidencjonowane również miesięczne domowe wydatki⁶⁶⁴. Również *calendarium* służyło przede wszystkim jako rodzaj terminarza dokonywanych transakcji⁶⁶⁵. Być może było ono łacińskim odpowiednikiem terminu *ephemeris*⁶⁶⁶. Być może księga używana nie tylko przez wierzycieli, ale również przez właścicieli majątku⁶⁶⁷, z czasem również wykorzystywana przez administrację publiczną, doprowadziła do konieczności powołania wyspecjalizowanych pracowników: *curatores calendarii*⁶⁶⁸.

W literaturze podkreśla się, iż Rzymianie nie wypracowali jednolitego systemu księgowania dokonywanych transakcji, jak również stosowana przez nich terminologia nie była usystematyzowana i konsekwentna. Zatem zwrot *expensum ferre*

659 Zob. G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s.101 i n.; oraz s. 107 i n.

660 Cic., *Pro Roscio comoedo* 6–9; P. JOANIQUE, *op. cit.*, s. 30 i n. Por. J.N. MADVIG, *Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates*, t. II, Leipzig 1882, s. 186.

661 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s.107 i n.

662 Ovid., *Am.* 1, 12, 25. Por. E.A. MEYER, *Legitimacy and Law in the Roman World. 'Tabulae' in Roman Belief and Practice*, Cambridge 2004, s. 33 i n.

663 Sen., *Ep.* 123, 10. Por. G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s.107 i n.

664 Proper., 3, 23, 19.

665 Sen., *Ben.* 1, 2, 3.

666 G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s.108 i n.

667 Sen., *Ep.* 14, 18

668 C. Th. 12, 11, 1. Por. G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s.109.

lub *expensum referre* mógł oznaczać zarówno przyjęcie dokonanej wpłaty⁶⁶⁹, jak i udzielenie pożyczki⁶⁷⁰. Ponadto, jeżeli zapis pożyczki następował na podstawie pisemnego polecenia (*iussum*) osoby zainteresowanej, *expensum ferre* rodziło skutek w postaci zawarcia kontraktu literalnego⁶⁷¹.

4.2. *Editio rationum*

Charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze, był nałożony na bankiera w edykcie pretorskim obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej⁶⁷², w której w sposób określony przez przepisy prawa ewidencjonowane były określone typy czynności⁶⁷³ dokonywane zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów⁶⁷⁴. Swoje odzwierciedlenie znajduje w pretorskiej regulacji *editio rationum*.

D. 2, 13, 4 pr.–4 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Praetor ait: Argentariae mensae exercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule. Huius edicti ratio aequissima est: nam cum singulorum rationes argentarii conficiant, aequum fuit id quod mei causa confecit meum quodammodo instrumentum mihi edi. Sed et filius familias continetur his verbis, ut vel ipse cogatur edere: an et pater, quaeritur. Labeo scribit patrem non cogendum, nisi sciente eo argentaria exercetur: sed recte Sabinus respondit tunc id admittendum, cum patri quaestum refert. Sed si servus argentariam faciat (potest enim), si quidem voluntate domini fecerit, compellendum dominum edere ac perinde in eum dandum est iudicium, ac si ipse fecisset. sed si inscio domino fecit, satis esse dominum iurare eas se rationes non habere: si servus peculiarem faciat argentariam, dominus de peculio vel de in*

669 Cic., in *Verr.* 2, 1, 39, 100.

670 Cic., in *Verr.* 2, 2, 70, 170.

671 Por. G. MASELLI, 'Argentaria', *cit.*, s. 99 i n.

672 Por. R.M. THILO, *op. cit.*, s. 221 i n.; 'Argentaria', *cit.*, s. 101 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, *cit.*, s. 509 i n.; O. BEHREND, *Das Litteralvertrag. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“)* im römischen Privatrecht und *Zensus*, *cit.*, s. 57 i n.

673 Zob. J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 184 i n., tamże wykaz szczegółowej literatury.

674 A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 19.

rem verso tenetur: sed si dominus habet rationes nec edit, in solidum tenetur. Sed ibi quis compellitur edere, ubi argentariam exercuit, et hoc est constitutum. quod si instrumentum argentariae in alia provincia habeat, in alia administraverit, ibi puto cogendum edere, ubi argentariam exercuit: hoc enim primum deliquit, quod alio instrumentum transtulit. quod si in alio loco argentariam exercet, alibi autem ad editionem compelletur, minime hoc facere cogitur: nisi descriptum velis ubi de ea re agitur eum tibi dare, tuis videlicet sumptibus.

Ulpian w swoim komentarzu do edyktu, który kompilatorzy justyniańscy umieścili w tytule *De endendo*, czyli o znaczeniu skarg, przytoczył autentyczny edykt pretorski regulujący *editio rationum*. Jurysta, komentując edykt, powoływał się na pogląd Labeona i przyjmował jego definicję *rationes*. Jak słusznie zauważył J. Krzynówek, przy jej pomocy można było odtworzyć strukturę prawną *mensae argentariae*⁶⁷⁵. Działalność finansową o profilu bankierskim w formie takich właśnie zakładów prowadzili nie tylko *argentariae mensae exercitores*, czyli osoby dokonujące operacji bankierskich na własny rachunek⁶⁷⁶. Przymuszczałnie również z *mensa* korzystali *argentarii socii* dokonujący czynności w imieniu i na rzecz klientów⁶⁷⁷.

Księga rachunkowa (*ratio*) winna zawierać zapisy, które odnosiły się do czynności dwustronnie zobowiązującej⁶⁷⁸. Natomiast wzajemne roszczenia powinny być ewidentnie przeciwstawione sobie⁶⁷⁹. *Ratio* była więc charakterystyczna dla operacji bankierskich, gdyż bankier w tej księdze ewidencjonował określone czynności, dokonywane na rzecz klientów⁶⁸⁰. Jak słusznie zauważył J. Krzynówek, obowiązek ten był korelatem wynikającej z edyktu powinności okazywania ksiąg rachunkowych w sporach prowadzonych przez bankiera⁶⁸¹. Była również wykorzystywana

675 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 186.

676 A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *cit.*, s. 19.

677 Z. SŁUŻEWSKA, *Odpowiedzialność wspólników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki, cit.*, s. 81.

678 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 184 i n., A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*', *cit.*, s. 19.

679 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 184 i n.,

680 R.M. THILO, *op. cit.*, s. 221 i n.

681 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim, cit.*, s. 186.

w konfliktach pomiędzy osobami trzecimi, w których *argentarius* nie był stroną⁶⁸². Jednakże do pełniejszego ukazania struktury księgi rachunkowej należy porównać rozważania Ulpiana z innego fragmentu czwartego komentarza do edyktu.

D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultro citro dandi, credendi, obligandi, solvendi sui causa negotiationem; nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatum, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et qui solvi constituit [recepit]⁶⁸³, argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit.*

Jurysta, komentując edykt, przytaczał jego autentyczną treść, a ponadto pokazywał zdanie Labeona, które komentator podzielał. Zatem dopiero łączna analiza obu fragmentów odnośnie do księgi rachunkowej może dać pełniejszy obraz omawianego zagadnienia. Można wskazać więc, że zobowiązania z kontraktów dwustronnie zobowiązujących (*ultra citro dandi accipiendi*) były wpisywane do bankierskiej *ratio*⁶⁸⁴. Ponadto winny znaleźć się tam zobowiązania z jednostronnych wierzytelności wynikających z pożyczki (*credendi*) czy stypulacji (*obligandi*), jak również zapłata w celu umorzenia wcześniej istniejącego zobowiązania (*solvendi*)⁶⁸⁵. Natomiast w cytowanych fragmentach istnieje wzmianka o zastawie, co może sugerować brak możliwości jego zapisu, zaś istniejącą informację o *mandatum* słusznie uważa się za głosę⁶⁸⁶.

Głębszej interpretacji cytowanych fragmentów autorstwa Ulpiana dokonał A. Petrucci⁶⁸⁷. Romanista, kontynuując niejako pracę B. Albanese, przyporządkował

682 A. BÜRGE, *Zum Edikt ‚De edendo‘*, cit., s. 25 i n.

683 O. LENEL, *Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictscommentare*, cit., s. 62; A. PETRUCCI, *‚Mensam exercere‘*, cit., s. 172.

684 B. ALBANESE zaproponował korektę tekstu poprzez wstawienie przecinków pomiędzy słowa *dandi* i *accipiendi* – zob. B. ALBANESE, *Agere, gerere e contrahere in D. 50.16.19. Congettura su una definizione di Labeone*, cit, s. 1128 = «SDHI» 38 (1972), s. 204.

685 B. ALBANESE zaproponował także korektę tekstu poprzez wstawienie przecinków pomiędzy słowa *obligandi* i *solvendi* – zob. B. ALBANESE, *‚Agere‘, ‚gerere‘ e ‚contrahere‘ in D. 50.16.19. Congettura su una definizione di Labeone*, cit, s. 1128 = «SDHI» 38 (1972), s. 204. Pogląd ten poparł A. PETRUCCI, *‚Mensam exercere‘*, cit., s. 176.

686 J. KRZYŃÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, cit., s. 187.

687 A. PETRUCCI, *‚Mensam exercere‘*, cit., s. 176.

wymienione w księdze rachunkowej zapisy poszczególnym operacjom, które były charakterystyczne dla działalności bankierskiej. Uznał on, że czynnością, którą wykonywali bankierzy, mogła być wymiana gotówki. Taka operacja oznaczona w *ratio* jako *negotiatio ultro citro dandi causa* miałyby miejsce przy depozycie bezprocentowym oraz w sytuacji nabycia przez klienta monet od bankiera. W księdze rachunkowej rejestrowano również *negotiatio accipiendi causa*, czyli prawdopodobnie pożyczkę, jak również *permutatio pecuniae* – czynność polegającą na poleceniu zapłacenia innemu bankierowi długu, jaki wpisujący operację bankier miał u swego klienta⁶⁸⁸. W *ratio* swoje miejsce miała także *negotiatio credendi causa*, pod którą kryłyby się oprocentowana pożyczka udzielona bankierowi przez klienta oraz depozyt nieprawidłowy. W księdze rachunkowej dokonywano wpisu *negotiatio obligandi sui causa*, która oznaczałaby pożyczkę, ale którą bankier na polecenie klienta wypłacałby osobie trzeciej. W zakresie tego zwrotu znajdowały się również gwarancje udzielone przez bankiera na korzyść klienta, jak również przyjęcie solidarnego zobowiązania wobec osób trzecich obok swojego klienta. Wpisem obejmowano także *negotiatio solvendi sui causa*, czyli przejęcie długu klienta za pomocą *transcriptio a persona in personam* lub zwolnienie klienta z długu poprzez jego zapłacenie⁶⁸⁹.

Zatem usługi świadczone przez *argentarii*, co do których istniał obowiązek ewidencyjny, tworzyły niewątpliwie katalog czynności określający prawną strukturę autonomicznej *negotiatio* prowadzonej przez bankierów. Co więcej, *rationes* i związany z tym obowiązek *editio* w razie sporu służył niewątpliwie jako kryterium pozwalające rozróżnić działalność bankierską od innych nieprofesjonalnych rodzajów zaangażowania na rynku finansowym⁶⁹⁰.

Obok obowiązku prowadzenia oficjalnej rachunkowości, jako *sui generis* wyznacznika bankierskiej *negotatio*, w literaturze wskazuje się także na inne szczególne normy przewidziane przez prawo w odniesieniu do osób praktykujących ten rodzaj działalności⁶⁹¹, m. in. obowiązek potrącania wzajemnych należności między

688 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 188.

689 L. ARU, 'Nomen transcripticium', «NNDI» 11 (1965), s. 311 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere', *cit.*, s. 176.

690 J. KRZYNÓWEK, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 186.

691 M.J. GARCIA GARRIDO, *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo Romano*, *cit.*, s. 376.

bankierem a jego klientem, odpowiedzialność względem osób trzecich za długi swojego klienta w przypadku *receptum argentarii*⁶⁹², a także odpowiedzialność za zdeponowane pieniądze i inne przedmioty rozciągającą się na cały majątek bankiera⁶⁹³.

5. Kompensacja

Bankier, przeprowadzając różnorodne transakcje finansowe na zlecenie klienta, stawał się niejednokrotnie jego wierzycielem czy dłużnikiem. Taka sytuacja mogła mieć miejsce, gdy klient oddawał na przechowanie środki finansowe bankierowi, a następnie zlecał mu wypłatę pewnej sumy osobom trzecim tytułem pokrycia zobowiązań, jakie zaciągał u tych osób. Mogło to odbywać się w związku z *receptum argentarii*. Ponadto bankier mógł nabyć wobec klienta jakieś roszczenie z tytułu prowadzenia na jego rzecz interesów finansowych. Zatem mając u siebie zdeponowane pieniądze klienta, winien pokryć własną wierzytelność z tego właśnie kapitału. W takiej sytuacji bankier nie mógł na drodze sądowej domagać się swojej wierzytelności. Słusznie zauważył W. Osuchowski, że gdyby miał on pieniądze klienta w depozycie, z drugiej zaś strony pozywał go o pokrycie własnej wierzytelności, to tego rodzaju postępowanie nosiłoby charakter szykany. Tak więc bankier dokonywał rozrachunku z klientem, przeprowadzając rozliczenie salda w drodze kontraktu literalnego⁶⁹⁴. Klient więc mógł liczyć na to, że pozostając w stosunku finansowym z bankierem, może spodziewać się z jego strony rozrachunku. Ponadto pretor zmuszał na drodze prawnej bankierów do przeprowadzenia kompensacji wzajemnych roszczeń z klientami, by nie cierpiały z tego powodu ich wzajemne interesy⁶⁹⁵. Z biegiem czasu w społeczeństwie rzymskim powstało przekonanie, że klient może prawnie domagać się od bankiera wyrównania wzajemnych roszczeń⁶⁹⁶.

692 E.R. ELGUERA, 'Receptum argentariorum', «Revista de la sociedad argentina de derecho romano» 10–11 (1963–65), s. 71 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit*, cit., s. 527 i n.

693 M.J. GARCIA GARRIDO, *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo Romano*, cit., s. 380.

694 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 34.

695 H. DERNBURG, *Die Compensation nach römischen und gemeinem Rechte: Mit Rücksicht auf die neueren Gesetzgebungen*, Heidelberg 1854, s. 28 i n.; E. VOLTERRA, *Sulla compensazione dei reati in diritto romano*, «Temi Emiliani» 7.2 (1930), s. 1 i n..

696 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 34. Por. P. PICHONNAZ, *La compensation commerciale à l'aune du cas de l'argentarius*, «TJ» 71 (2003), s. 29 i n.

5.1. Potrącenie wierzytelności w pismach jurystów przedklausycznych

Wypowiedź Scaevoli z drugiej księgi jego *Quaestiones* prawdopodobnie dotyczyła kompensacji bankiera⁶⁹⁷.

D. 16, 2, 22 (*Scaevola libro secundo quaestionum*): *Si debeas decem aut hominem, utrum adversarius volet, ita compensatio huius debiti admittitur, si adversarius palam dixisset, utrum voluisset*⁶⁹⁸.

Zgodnie ze słowami jurysty, jeśli powód winien świadczyć alternatywnie, z prawem wyboru po stronie pozwanego (albo dziesięć, albo niewolnika), to zdaniem Scaevoli wierzytelność pozwanego nadaje się do kompensacji, jeżeli wyrażenie zostanie skonkretyzowane przedmiot świadczenia. Zobowiązanie alternatywne w kierunku świadczenia przedmiotu oznaczonego tego samego rodzaju, zdaniem W. Osuchowskiego⁶⁹⁹, wskazuje na stypulację lub legat, a więc na czynności prawa ścisłego – *negotia stricti iuris* jako źródła owego zobowiązania. Przedmiotem zaś świadczenia powinny być pieniądze. Zatem powód, wnosząc powództwo przeciwko pozwanemu, winien o tę sumę zmniejszyć swoje żądanie⁷⁰⁰. Wybór zaś pozostawiono przeciwnikowi w procesie w tym celu, aby móc z kolei korzystać z potrącenia, co dowodzi, że kompensacja musiała być dokonana przed zawiązaniem sporu, a więc przed *litis contestatio*, która miała miejsce *in iure*. Powyższe okoliczności przemawiały za tym, że opinia Scaevoli dotyczyła kompensacji bankiera, który bę-

697 Jedyne F. EISELE, *Die Compensation nach römischen Rechte*, Berlin 1876, s. 321 nie łączył fragmentu Scaevoli z drugiej księgi jego *Quaestiones* z kompensacją bankiera.

698 W związku z tym, że użyte we fragmencie słowo *palam* kolidowało z kompensacją bankiera, którego roszczenie określone zostało w *intentio* formułki, dokonano rekonstrukcji wypowiedzi Scaevoli: *Si argentarius debet decem aut hominem, utrum adversarius volet, ita compensatio huius debiti admittitur, si adversarius dixisset pecuniam velle*. Por. S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*², Napoli 1950, s. 64; W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. *Źródła, cit.*, s. 39. Ponadto sugerowane są liczne interpolacje w tekście – zob. C. APPLETON, *Histoire de la compensation en droit romain*, Paris 1895, s. 154; C. LONGO, *Ricerche sull' 'obligatio naturalis'*, Milano 1962, s. 234; S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*², *cit.*, s. 64; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 55.

699 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 54 i n.

700 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. *Źródła, cit.*, s. 39.

dadę zobowiązany do świadczenia alternatywnego wobec klienta może skorzystać z przeprowadzenia kompensacji dopiero wówczas, gdy klient dokona *in iure* przed magistraturą wyboru swej wierzytelności. Jednorodząjowość przedmiotu wzajemnych wierzytelności bankiera i klienta przy *compensatio argentarii* była istotnym wymogiem dopuszczalności potrącenia⁷⁰¹.

W cytowanym fragmencie użyto sformułowania *admittitur*, co zdaniem W. Rozwadowskiego budzi wątpliwości, gdyż w kompensacji bankiera nie ma mowy o uprawnieniu, lecz o obowiązku w stosunku do potrącenia⁷⁰². Jego zdaniem należałoby przyjąć, że Scaevola analizował przypadek potrącenia przy zastosowaniu *exceptio doli*. Zatem każdy powód, będąc dłużnikiem wzajemnej alternatywnej wierzytelności, dokonywał jej redukcji przy założeniu, że nastąpiło oświadczenie pozwanego co do wyboru pieniędzy jako przedmiotu świadczenia. W odmiennym stanie faktycznym, w sytuacji braku konkretyzacji odnośnie do przedmiotu świadczenia pretor nie udzielał pozwanemu *exceptio doli* przeciwko roszczeniu powoda.

Zdaniem F. Leonharda⁷⁰³ fragment Scaevoli odnosił się do kompensacji pozaprosesowej, gdyż przy jej zastosowaniu osiągnięty zostałby podobny skutek jak przy potrąceniu procesowym. Pozwany zatem, podobnie jak przy zastosowaniu *exceptio doli* w fazie *in iure*, będzie domagał się bezskutecznie uwzględnienia przez powoda jego wzajemnej wierzytelności.

Zatem przyjmując pogląd W. Rozwadowskiego, można analizowany fragment autorstwa Scaevoli odnieść do *compensatio argentarii*, a ponadto wykazać przedklausyczną jego treść, gdyż użycie słów *palam* i *admittitur* nie pozostaje w sprzeczności z sensem wypowiedzi jurysty.

5.2. Kompensacja u Gaiusa

Stosunki prawne zachodzące pomiędzy klientem a bankierem wymagały, aby *argentarius* znał możliwie dokładnie wzajemne pretensje, zarówno swoje, jak

701 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 54 i n.

702 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. Źródła, *cit.*, s. 39.

703 F. LEONHARD, *Die Aufrechnung*, Göttingen 1896, s. 83.

i klienta. Było to konieczne w sytuacji, gdy pozywał on swego klienta o należne mu świadczenie. Zatem bankier występujący z roszczeniem przeciwko swojemu klientowi mógł pozywać jedynie po przeprowadzeniu potrącenia wzajemnych roszczeń (*cum compensatione*). Taki stan został przedstawiony u Gaiusa.

G. 4, 64: *Alia causa est illius actionis, qua argentarius experitur: nam is cogitur cum compensatione agere, et ea compensatio verbis formulae exprimitur, adeo quidem, ut / itaque (?) / ab initio compensatione facta minus intendat sibi dari oportere. Ecce enim si sestertium X milia debeat Titio, atque ei XX debeantur, sic intendit: si paret Titium sibi X milia dare oportere amplius quam ipse Titio debet.*

Fragment z Insytucji dotyczył kompensacji przymusowej, która była realizowana na drodze procesu formułkowego⁷⁰⁴. Bankier, który pozostawał z klientem w stosunkach finansowych opartych na rachunku bieżącym, mógł pozwać tylko o saldo⁷⁰⁵. Zatem kompensacja przekazana we fragmencie Gaiusa nie była jednym ze sposobów umorzenia zobowiązania, lecz miała związek z powództwem, za którego pomocą bankier pozywał klienta. Tą skargą była modyfikacja *actionis certae creditae pecuniae* lub *conditionis triticariae*⁷⁰⁶. Kompensacja miała istotny wpływ na treść

704 W. OSUCHOWSKI sugerował, że można by doszukiwać się pierwowzorów kompensacji już w procesie legisakcyjnym – zob. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 19; W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. I. Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku, cit.*, s. 2. Por. także F. LEONHARD, 'Compensatio', «RE» 4.1 (1921), s. 22; U. LÜBTOW, 'Catos leg es venditioni et locationi dictae', [w:] I. BIEŻUŃSKA-MALOWIST (ed.), 'Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicate', t. III, Vratislaviae-Varsaviae 1956, s. 380. A. ASCHER, (*Die Compensation im Zivilprozess des klassischen römischen Rechts*, Berlin 1863, s. 13) oraz W. OSUCHOWSKI (*Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 19) uważali, że *compensatio argentarii* była najstarszą formą potrącenia w prawie rzymskim. Przeciwnego zdania był B. BIONDI, *La compensatione nel diritto romano*, Cortona 1927, s. 6; tenże, *Compensatione. Diritto romano*, «NNDI» 3 (1957), s. 719.

705 Jeśliby kompensacja byłaby znana w procesie legisakcyjnym, to jak słusznie sugeruje W. ROZWADOWSKI, bankier również pozywałby swego klienta tylko o saldo. Czynnikiem to w obawie, że nie uwzględniając pretensji swego kontrahenta, dopuściłby się *plus petitio* i przegrałby cały proces – por. W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. I. Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku, cit.*, s. 2; tenże, *Studi sulla compensatione nel diritto romano*, «BIDR» 3 (1957), s. 73. Zob. rozważania G. PROVERA, *La 'pluris petitio' nel processo romano. I. La procedura formulare* Torino 1958, s. 201; G. SACCONI, *La «pluris petitio» nel processo formulare. Contributo allo studio dell'oggetto del processo*, Milano 1977, s. 253.

706 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 43. Zob. F. SCHULZ,

formułki procesowej, która odnosiła się do zachowania sędziego w procesie i poniekąd na wydany przez niego wyrok⁷⁰⁷. Sędzia wydawał więc wyrok, stosując się jedynie do brzmienia formułki, bowiem nie mógł on odstąpić od jej treści w żadnym kierunku i musiał bezwzględnie stosować się do nakazu pretorskiego. W formułce powództwa musiała być więc już uwzględniona kompensacja z tego powodu, że sędzia orzekający był przy powództwach prawa ścisłego (*iudicia stricti iuris*) związany jej słowami, natomiast sam nie przeprowadzał kompensacji pomiędzy wierzytelnościami obu stron procesowych. Kompensacja więc jako czynność prawna nie wchodziła w zakres procesu, nie była więc przedmiotem sporu, a jedynie poprzedzała sporne roszczenie⁷⁰⁸. Wobec powyższego w *intentio* formułki skargi wniesionej przez bankiera musiała być już dokładnie określona wysokość roszczenia powoda z zaznaczeniem, iż jest to nadwyżka w stosunku do tego, co powód powinien świadczyć pozwanemu. Cechą charakterystyczną rozrachunku była przede wszystkim jednorodność wzajemnych pretensji, a zatem możliwość szybkiego ich redukowania w drodze potrącenia⁷⁰⁹. Ważnym elementem kompensacji była możliwość operowania tylko wierzytelnościami już wymagalnymi w chwili jej stosowania. O tym czytamy w kolejnym fragmencie Gaiusa.

G. 4, 67: *Item vocatur in deductionem et id, quod in diem debetur, compensationem autem hoc solum, quod praesenti die debetur.*

Zgodnie ze słowami jurysty potrąca się jedynie to, co jest już wymagalne. Zatem owo stwierdzenie Gaiusa wynikało z charakteru roszczenia i skutków procesowych pozwu. Uzasadnienie kompensacji bankiera, jak to zostało już wskazane, znajdowało swój wyraz w *intentio* formułki procesowej. Wskutek takich okoliczności skarga, jaką wnosił *argentarius*, należała do *iudicium stricti iuris*, a formułka owego pozwu zawierała *intentionem* ściśle oznaczoną⁷¹⁰. Gdyby zatem stan faktycz-

«*Condictio indebiti*» und die Accessorietät der «*sponsio*» und «*fideiussio*» (D.12.6.47), «*Iura*» 3 (1952), s. 15 i n.

707 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. I. *Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, *cit.*, s. 3.

708 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 43.

709 G. 4, 66.

710 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 45.

ny nie odpowiadał dokładnie stanowi prawnemu, oznaczonemu w *intentio*, bankier spór przegrywał, gdyż narażał się wówczas na zarzut żądania więcej, aniżeli mu się należało, na tzw. *plus petitio*⁷¹¹. Akcentuje to Gaius w innym fragmencie Instytucji.

G. 4, 68: *Praeterea compensationis quidem ratio in intentione ponitur; quo fit, ut si facta compensatione plus nummo uno intendat argentarius, causa cadat et ob id rem perdat. Deductio vero ad condemnationem ponitur, quo loco plus petenti periculum non intervenit; utique bonorum emptore agente, qui licet de certa pecunia agat, incerti tamen condemnationem concipit.*

Zgodnie ze słowami jurysty żądanie bankiera opiewające choćby na jeden sesterce więcej od rzeczywistej wierzytelności powodowało przegranie sporu. Zatem *argentarius* został objęty tym surowym rygorem odnoszącym się do kompensacji przypuszczalnie z dwóch powodów. Po pierwsze, *compensatio argentarii* została włączona w zakres powództw prawa ścisłego (*iudicia stricti iuris*), które wymuszały takie, a nie inne zachowanie bankiera. Ponadto zastosowanie zasady *pluris petitio* mogło również mieć związek z istniejącymi stosunkami ekonomicznymi w obrębie ówczesnego społeczeństwa rzymskiego. Szczególnie mogło to mieć odbicie w relacjach łączących bankiera ze swoim klientem. *Argentarius* posługiwał się w relacjach ze swoimi kontrahentami księgami handlowymi. Zatem był on zobligowany do dokładnej znajomości stosunków handlowych, a przede wszystkim konkretnych interesów, które prowadził ze swoimi klientami. Wynikało to z prawnego obowiązku nałożonego na bankiera w celu dokładnego obliczania wierzytelności swoich kontrahentów handlowych, jak również z wymagań w zakresie szczególnej staranności w przeprowadzaniu wzajemnego rozrachunku. Zatem groźba utraty całego roszczenia i przegrania sporu stawała się gwarancją dokładnego wyliczenia wzajemnych pretensji ze strony *argentarii*. Dlatego też roszczenie bankiera jako *res certa* umieszczano w *intentio* formułki procesowej, a zatem w tej jej części, która zawierała istotną treść roszczenia powoda⁷¹².

711 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. I. *Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, cit., s. 3.

712 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 45.

Uzupełnieniem wywodów znajdujących się w Instytucjach, są fragmenty komentarza Gaiusa do edyktu prowincjonalnego⁷¹³. Obydwa zacytowane poniżej fragmenty pochodzą z księgi dziewiątej z tytułu *de compenstionibus*.

D. 16, 2, 5 (*Gaius libro nono ad edictum provinciale*): *Si quid a fideiussore petetur, aequissimum est eligere fideiussorem, quod ipsi an quod reo debetur, compensare malit: sed et si utrumque velit compensare, audiendus est.*

Zgodnie ze słowami jurysty pozwany ręczyciel (*fideiussor*) miał swobodę, czy kompensować wierzytelność własną, jaką posiadał w stosunku do powoda, czy też wierzytelność dłużnika głównego bądź też obie wierzytelności jednocześnie, a zatem cała procedura nie odbywała się przed sędzią, lecz w pierwszej fazie *in iure*⁷¹⁴. Większość romanistów, za O. Lenelem⁷¹⁵ uważało, że ręczycielem miał być sam bankier. Przy takim założeniu musielibyśmy zgodzić się na to, że każda skarga osoby trzeciej przeciw bankierowi musiałaby być wniesiona *cum compensatione*, a każdy powód, stawiając do potrącenia własną i cudzą, pozywałby go w ten sposób⁷¹⁶. W tej sytuacji prawo traktowałoby przeciętnego dłużnika gorzej niż bankiera, który mógł obliczyć bez przeszkód saldo na podstawie ksiąg bankierskich⁷¹⁷.

Gdyby natomiast przyjąć, że ręczycielem w danym przypadku był klient, to wówczas należałoby uznać, iż formułę *cum compensatione* mogło się wnosić także przeciw temu, kto nie pozostawał w stosunku rozrachunkowym z bankierem. Zatem osoba trzecia, która zobowiązała się obok klienta do uiszczenia jego długu bankierowi, miała możliwość korzystania z tych samych uprawnień, jakie przysługiwały dłużnikowi głównemu, czyli samemu klientowi. Decydujący w tej sytuacji był nie

713 O edykcje prowincjalnym zob. R. MARTINI, *Ricerche in tema di editto provinciale*, Milano 1969, s. 7 i n.

714 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. I. *Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, cit., s. 2. Inaczej sądził W. OSUCHOWSKI, który twierdził, że sędzia powinien uwzględnić i tę ewentualność (*audiendus est*), jeśli ręczyciel zechce kompensować obie wierzytelności, czyli swoją i dłużnika głównego z pretensją powoda. Zob. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 47.

715 O. LENEL, *'Palingenesia iuris civilis'*, t. I, cit., s. 211, przyp. 2.

716 B. BIONDI, *La compensatione nel diritto romano*, cit., s. 332.

717 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. *Źródła*, cit., s. 34.

sam kontrakt, z którego wynikało zobowiązanie *fideiussora*, ale przedmiot zobowiązania⁷¹⁸. *Fideiussor* za pomocą swej stypulacji ręczył więc za otwarcie rachunku bieżącego dla klienta. Bankier zaś miał swobodę w wyborze wytoczenia powództwa. Mógł on zwrócić się albo przeciwko ręczycielowi, albo klientowi, gdyż tak od jednego, jak i od drugiego mógł domagać się jedynie zapłaty salda rachunkowego. Dlatego też bankier musiał wnosić pozew przeciw *fideiussorowi* również *cum compensatione*⁷¹⁹. Ważny jest także drugi fragment autorstwa Gaiusa stanowiący jego komentarz do edyktu prowincjonalnego.

D. 16, 2, 8 (*Gaius libro nono ad edictum provinciale*): *In compensationem etiam id deducitur, quo nomine cum actore lis contestata est, ne diligentior quisque deterioris condicionis habeatur, si compensatio ei denegetur.*

Według opinii Gaiusa przy kompensacji odlicza się (*deducere*) także to, co na podstawie *litis contestatio* zostało ustalone z powodem jako roszczenie przeciwnika. Tak więc cytowany fragment odnosił się do *compensatio argentarii*⁷²⁰. Pozwany, który dołożył wszelkiej staranności przy prowadzeniu sporu, nie mógł znaleźć się w gorszej sytuacji prawnej od powoda, jeśliby odmówiono mu możliwości dokonania kompensacji. *Compensatio argentarii* była szczególnym rodzajem potrącenia realizowanym w *iudicium stricti iuris*⁷²¹. *Argentarius*, pozywając swego klienta o należne mu świadczenie, pozywał go więc tylko o pozostałą różnicę (*agere cum compensatione*), która powstała po redukcji wierzytelności bankiera z długiem klienta. Zatem będąc profesjonalistą, musiał wykazać się należytą starannością, pozywając swego klienta.

718 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 49.

719 B. BIONDI, *La compensatione nel diritto romano*, *cit.*, s. 332; S. SOLAZZI, *La compenzazione nel diritto romano*², *cit.*, s. 56. Zob. odmienną interpretację, którą przedstawił W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. Źródła, *cit.*, s. 35 i n.

720 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 49; M. KASER, *Das römische Privatrecht*, I, *cit.*, s. 645 przyp. 11. Inaczej W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. Źródła, *cit.*, s. 35 i n.

721 Por. W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 41 i n.; F. LA ROSA, *Una legge sconosciuta a favore degli 'argentarii'*, *cit.*, s. 91.

5.3. Potrącenie wierzytelności u innych jurystów epoki klasycznej

Do kompensacji bankiera odnosił się fragment z trzeciej księgi Responsa Papiniana.

D. 16, 2, 18 pr. (*Papinianus libro tertio responsorum*): *In rem suam procurator⁷²² datus post litis contestationem, si vice mutua conveniatur, aequitate compensationis utetur.*

Zastępca procesowy, pozwany o własny dług przez powoda, może na podstawie zasad słuszności przedstawić do potrącenia (*aequitate compensationis utetur*) wierzytelność cudzą. Może tak uczynić, gdy w innym procesie, co do tej samej wierzytelności, prowadził z powodem postępowanie do *litis contestatio* jako zastępca procesowy *in rem suam*. Jurysta przedstawił w danym przypadku stosunki prawne zachodzące pomiędzy bankierem a osobą trzecią, na rzecz której klient bankiera cedował pewną wierzytelność, jaką posiadał od swego bankiera. W. Osuchowski uważał, że z uwagi na to, iż cesja wierzytelności następowała w drodze zastępstwa procesowego, przeto cedent ustanawiał cesjonariusza kognitorem w procesie⁷²³. Natomiast W. Rozwadowski sugerował, że osoba trzecia wyrażała jedynie gotowość (*velit compensare*) do potrącenia z długiem pozwanego⁷²⁴. Jak zatem rozumieć zwrot *creditor cum compensare non cogitur*? Nie ulega wątpliwości, że pozwany mógł zmusić powoda, pod warunkami określonymi w przekazie Papiniana, do skompensowania wierzytelności dochodzonej w innym procesie, gdzie w momencie *litis contestatio* był zastępcą procesowym *in rem suam*. Być może występowanie w charakterze kognitora *in rem suam* miało związek z okolicznością, że inny zastępca procesowy pozwany o dług osobisty nie mógłby przeciwstawić do potrącenia wierzytelności, jaką miał jego *mandans* do bankiera. Z tego też powodu nie zostałyby on wtedy wyposażony w powództwo egzekucyjne – *actione iudicati*. Przepuszczalnie

722 Wielu autorów zamiast *procurator* proponuje termin *cognitor* – zob. szersze rozważania W. Rozwadowski, *Przelew wierzytelności w prawie rzymskim, cit.*, s. 90 i n. wraz z dalszą cytowaną literaturą.

723 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim, cit.*, s. 56.

724 W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. II. Źródła, cit.*, s. 43.

w tej sytuacji zostało wykorzystane zastępstwo procesowe do zrealizowania przelewu wierzytelności w ten sposób, że osobę trzecią, na którą klient chciał przenieść wierzytelność, ustanawiał formalnie kognitorem lub prokuratorem, ale z tym zastrzeżeniem, że ta osoba trzecia miała zatrzymać dla siebie sumę ściągniętą z tytułu wierzytelności⁷²⁵.

Zagadnienie kompensacji bankiera poruszał Paulus we fragmencie z pierwszej księgi *Quaestionum*.

D. 16, 2, 21 (*Paulus libro primo quaestionum*): *Posteaquam placuit inter omnes id quod invicem debetur ipso iure compensari, si procurator absentis conveniatur, non debet de rato cavere, quia nihil compensat, sed ab initio minus ab eo petitur.*

W opinii przekazanej przez Paulusa można wyróżnić niejako dwa człony wypowiedzi jurysty. W pierwszym mamy zasadę ogólnie sformułowaną, odnoszącą się do *compensatio ipso iure*, w myśl której wszystkie wzajemne roszczenia pomiędzy osobami ulegały potrąceniu z mocy prawa⁷²⁶. W drugim członie wypowiedzi, bardziej nas interesującym, Paulus przekazał szczególny przypadek zastosowania kompensacji⁷²⁷. Jurysta uważał, że jeśli został pozwany *procurator absentis*, to nie potrzebował on ustanawiać *cautio de rato*. Zatem powód miał obowiązek wytoczenia powództwa z uwzględnieniem roszczeń pozwanego, czyli po uprzednim dokonaniu kompensacji jego roszczenia⁷²⁸. Właśnie w prawie klasycznym, a z tego okresu pochodził analizowany fragment, takim powodem, który był zobowiązany pozwać *cum compensatione*, był tylko bankier określany terminem *argentarius*⁷²⁹.

725 W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 56.

726 Większość autorów opowiadała się za justyniańskim pochodzeniem fragmentu *Posteaquam – compensarii* – zob. S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*², *cit.*, s. 52; A. REZZONICO, *Il procedimento di compensazione nel diritto romano classico*, Basel 1958, s. 31; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 59 wraz z dalszą cytowaną literaturą.

727 Co do autentyczności tego fragmentu istnieje zgodność opinii – por. W. ROZWADOWSKI, *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach*. Cz. II. *ŹRÓDŁA*, *cit.*, s. 47 wraz z dalszą cytowaną literaturą. Zob. także rozważania H. SIBERA, *Compensation und Aufrechnung*, Leipzig 1899, s. 73; S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*², *cit.*, s. 52.

728 Por. rozważania W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *cit.*, s. 59 i n. wraz z dalszą cytowaną literaturą.

729 O. LENEL, *‘Palingenesia iuris civilis’*, t. I, *cit.*, s. 1181, przyp. 6; B. BIONDI, *La compensazione nel diritto romano*, *cit.*, s. 428 i n.; S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*², *cit.*, s. 52;

Ulpijan również zajmował się kompensacją bankierską.

D. 16, 2, 7 pr. (*Ulpianus libro vicesimo octavo ad edictum*): *Quod in diem debetur, non compensabitur, antequam dies venit, quamquam dari oporteat.*

Jurysta w dwudziestej ósmej księdze swego komentarza do edyktu twierdził, że wierzytelności, które nie są jeszcze płatnymi, nie mogą być przedmiotem kompensacji. Przepuszczalnie owa reguła w prawie klasycznym miała jedynie odniesienie w stosunku do bankiera.

6. Wnioski

Bankierzy oferowali swoim klientom usługi w miejscach publicznych w specjalnych pomieszczeniach zwanych początkowo *tabernae argentariae*, usytuowanych na *Forum* lub w innych miejscach publicznych. Z przeprowadzonej analizy źródeł wynika, że od końca III w.p.n.e. właśnie tam prowadzili oni swoje interesy. *Tabernae argentariae* stały na gruncie publicznym i były przedmiotem własności *populus Romanus*, a bankierzy mogli jedynie korzystać z *tabernae* na podstawie umowy lub na podstawie prawa *superficies*. Część z nich znajdowało się na gruncie prywatnym lub było przedmiotem prywatnej *locatio*. Wraz z rozwojem zakresu działalności bankierskiej oraz nałożonymi na *argentarii* obowiązkami prawnymi pojawił się zwrot *mensae argentariae*, który miał odzwierciedlać profil ich działalności. Ponadto stanowiska bankierskie powstawały w innych miejscach i placach targowych. Po raz pierwszy użyto słowa *mensa* w edyktie pretorskim. Termin ten wiązał się z bankierami – *argentarii*, którzy prowadzili swoje operacje jako *argentariae mensae exercitores*. Obok *mensae argentariae* można było spotkać *mensa nummularia*, gdzie *nummularii* prowadzili swoje czynności bankierskie. Termin *mensa* niewątpliwie wiązał się z ewidencją prowadzonej działalności i odnosił się do tych bankierów, którzy w sposób profesjonalny i permanentny, a nie dorywczy podejmowali swoje operacje. Również *mensularii* oferowali klientom czynności charakterystyczne *mensa argentaria*, a ponadto byli zobligowani do ich odnotowania w księdze rachunkowej. W starożytnym Rzymie znani byli także *mensarii* swego

A. REZZONICO, *Il procedimento di compensazione nel diritto romano classico*, cit., s. 31; W. OSUCHOWSKI, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, cit., s. 59 i n.

rodzaju publiczni urzędnicy bankowi, działający jako swego rodzaju bank publiczny (*mensa publica*). Bankierzy byli obecni w pobliżu świątyń, które nawiedzali pielgrzymi przybywający często z dość odległych miejsc. Świadczyli tam głównie czynności wymiany czy rozmienniania monet.

Bankierzy prowadzili sami swoje operacje bankierskie, a w sytuacji, gdy transakcja przekraczała możliwości pojedynczej osoby, konieczne było zawarcie spółki - *societas argentariorum*. Owa współpraca była widoczna przy licytacjach publicznych. Spółki te wiązały się więc z działalnością bankierów zwanych *argentarii*. W ramach zaś spółki bankierskiej istniała solidarność bierna pomiędzy jej współnikami. Możliwe zatem było dochodzenie od jednego z bankierów tworzących *argentarii socii* sumy, która została wypłacona innemu współnikowi tej spółki. Wspólnicy spółki bankierskiej w stosunkach z osobami trzecimi byli traktowani analogicznie jak współwierzyciele i współdłużnicy solidarni. Jednakże dotyczyło to sytuacji kiedy *argentarius socius* zawierał umowę związaną z zakresem i przedmiotem działalności spółki.

Bankierzy oferujący swoim klientom usługi w miejscach publicznych, w okresie republiki, podlegali nadzorowi sprawowanemu przez edylów plebejskich oraz edylów kurulnych, wyposażonych w uprawnienia policyjne. W ramach nadzoru stosowali przede wszystkim bezpośrednie środki represji, które przysługiwały im w ramach właściwej wszystkim magistraturom *coërcitio*. Natomiast w sprawach mniejszej wagi edylowie wykorzystywali proste środki karno-administracyjne. W okresie cesarstwa uprawnienia względem bankierów posiadał *praefectus Urbi*. To właśnie do niego mogły być wnoszone skargi przez *argentarii*, jak również przeciwko nim. Kontrola ze strony *praefectus Urbi* była możliwa dzięki nałożonemu na *argentarii* obowiązkowi prowadzenia ksiąg rachunkowych (*rationes*). Jego kompetencje odnosiły się również do *nummularii* jako kontrolerów monet, a obowiązek nadzoru nad ich operacjami został nałożony na prefekta miasta z mocy konstytucji cesarza Sewera.

Bankierzy, prowadząc różnorodne transakcje ze swoimi klientami, posługiwali się wieloma dokumentami, które były wykorzystywane jako swego rodzaju dowody na okoliczność zawarcia operacji bankierskiej. Wśród tych dokumentów sporządzanych przez bankierów największe znaczenie miały *codex accepti et expensi* oraz

rationes (codex rationum). Wiązało się to przede wszystkim z ich wykorzystaniem w ewentualnym sporze z klientem.

Charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze, był nałożony na bankiera w edykcje pretorskim obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej. W niej to, w sposób określony przez przepisy prawa, ewidencjonowane były określone rodzaje czynności dokonywane zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów.

Stosunki prawne zachodzące pomiędzy klientem a bankierem wymagały, aby *argentarius* znał możliwie dokładnie wzajemne roszczenia, zarówno swoje, jak i klienta. Było to konieczne szczególnie wówczas, gdy pozywał on swego klienta o należną wierzytelność. Zatem bankier występujący z roszczeniem przeciwko swojemu klientowi mógł pozywać jedynie po przeprowadzeniu potrącenia wzajemnych pretensji (*cum compensatione*).

ZAKOŃCZENIE

Współczesna bankowość ma głębokie korzenie historyczne, sięgające setek lat przed naszą erą, bowiem to bankierzy byli pierwszymi pośrednikami finansowymi, którzy oprócz wymiany waluty zajmowali się również przechowywaniem pieniędzy i udzielaniem pożyczek.

W starożytnym Rzymie banki i operacje bankowe miały doniosłe znaczenie zarówno pod względem ekonomicznym, jak i prawnym. Działalność bankierska odgrywała istotną rolę w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych, czyli od III w.p.n.e. do III w.n.e. Była ona w orbicie zainteresowania państwa, jak również znalazła swoje miejsce w pismach jurystów rzymskich. Działo się tak ze względu na nieodzowność uczestnictwa bankiera przy załatwianiu spraw obywateli.

Prawnicy rzymscy stosowali zróżnicowaną terminologię wobec osób zajmujących się działalnością bankierską. Początkowo z grecka nazywano ich *trapezitae*, co przypuszczalnie mogło wiązać się z ich cudzoziemskim pochodzeniem. Stosowanie tego terminu może świadczyć o jego powszechności, chociaż starożytni Rzymianie poszukiwali łacińskiego odpowiednika na oznaczenie bankiera.

Jako pewne *novum* pojawiło się słowo *argentarii* na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. Z czasem termin ten zakorzenił się w języku łacińskim przypuszczalnie dlatego, że był zlatynizowanym odpowiednikiem greckiego *trapezitae*. W źródłach jurydycznych i rzymskiej literaturze nieprawniczej wykorzystywano go na określenie osób, które w sposób profesjonalny zajmowały się działalnością bankierską.

Argentarii już od IV w.p.n.e. prowadzili swoje operacje na *Forum* lub w innych miejscach publicznych, oferując swoim klientom szereg usług, przede wszystkim w zakresie udzielania pożyczek i przechowywania powierzanych im pieniędzy. Jednakże w drugiej połowie II w.p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w działalności bankierskiej. *Argentarii*, oprócz dotychczasowej działalności, zaczęli brać również regularny udział w sprzedażach aukcyjnych. To właśnie oni z jednej strony płacili sprzedawcom cenę zakupu, a z drugiej – udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym. W sprzedaży aukcyjnej uczestniczyły także i inne osoby, jak chociażby *coactores*. Do ich obowiązków należało przyjęcie pieniędzy od nabywcy i przekazanie ich bankierowi lub sprzedawcy, w zależności od wcześniej zawartych umów. Być może przy pomocy *coactores* czy *peculantes* była możliwa ze strony bankiera windykacja długów klienta nie tylko w związku ze sprzedażą aukcyjną. W I w.p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, w których zakres wchodziły zarówno obowiązki do tej pory sprawowane przez poborcę, jak i bankiera. Obok *argentarii* czy *coactores argentarii* aktywność podczas sprzedaży aukcyjnej wykazywali również *stipulatores argentarii*. Ich obecność uzupełniała i dopełniała czynności aukcyjne. To właśnie *stipulator argentarii* organizował licytację i zazwyczaj w stosownej *stipulatio* uzyskiwał od nabywcy obietnicę zapłacenia ceny rzeczy nabytych. Niestety, o innych jego kompetencjach nie ma dostatecznych informacji z uwagi na fakt, że zwrot *stipulator argentarius* występuje jedynie w inskrypcjach. Zatem wszystkie osoby mające związek ze sprzedażą aukcyjną można by nazwać bankierami prywatnymi.

Do osób podejmujących czynności o charakterze bankierskim należy zaliczyć także *mensularii*. Byli to bankierzy, którzy świadczyli swym klientom usługi zbliżone do tych oferowanych przez *argentarii*. Sam termin *mensularius* był mylony lub wręcz utożsamiany z nazwą *mensarius*, stosowaną na określenie urzędników, którzy w imieniu i na rzecz państwa zajmowali się działalnością bankierską. W rzymskiej literaturze nieprawniczej można spotkać porównanie tych bankierów z pogardzanymi profesjami lub nazywanie ich po prostu pogardliwie wekslarzami czy lichwiarzami.

Wśród różnorodnej terminologii używanej na oznaczenie osób zajmujących się działalnością bankierską możemy znaleźć terminy, które odnoszą się do bankierów publicznych, a do specjalnych urzędników, którzy w imieniu i na rzecz państwa

dokonywali operacji finansowych. Do tych kategorii można zaliczyć *mensarii*, *nummularii* oraz ewentualnie także *collectarii*. Owi bankierzy, znani na różnych etapach rozwoju społeczno-prawnego, tworzyli jednak pewien rodzaj banku publicznego. Zmieniając swoje kompetencje, z czasem upodabniali się do tzw. bankierów prywatnych.

Mensarii, znani byli już od 352 r.p.n.e. jako osoby, które zajmowały się działalnością o kompetencjach zbliżonych do urzędników zarządzających kasą państwową. Działali oni w pięcio-, trzy- oraz czteroosobowych kolegiach powołanych w celach oddłużeniowych lub wyposażonych w kompetencje do pozyskiwania kapitałów od obywateli. Sam termin *mensarius* może być łacińskim odpowiednikiem greckiego *trapezites*, co również może sugerować ich związek z osobami zajmującymi się działalnością bankierską. Z przekazu Liwiusza wynika, że na mocy ustawy *de quinqueviris mensariis creandis*, której wnioskodawcami byli konsulowie, powołano komisję *quinqueviri mensarii*. Działała ona w imieniu i na rzecz państwa jako swego rodzaju bank publiczny (*mensa publica*). Osoby wchodzące w skład komisji były urzędnikami państwowymi, budzącymi powszechny szacunek. Natomiast na mocy plebiscytu zwanego *lex Minucia de triumviris mensariis* z 216 r.p.n.e. utworzono komisję *triumviri mensarii*. Jej głównym zadaniem było przeciwdziałanie skutkom kryzysu finansowego w Rzymie. *Triumviri mensarii* przyjmowali i rejestrowali wszelkie dobrowolne ofiary na rzecz państwa oraz gromadzili złoto i srebro, jak również brązową monetę bitą. Urzędnicy zasiadający w trzyosobowych kolegiach funkcjonowali jedynie do 210 r.p.n.e. Również w mowie obrończej Lucjusza Waleriusza Flakkusa Cycleron wspominał, że w prowincji, którą zarządzał oskarżony, nad wydatkowaniem pieniędzy czuwało wielu urzędników, w tym również czterech bankierów publicznych (*quattuor mensarii*). Niestety, nie możemy odtworzyć ich kompetencji, gdyż przywołana oracja jest jedynym źródłem w tej materii.

Kolejną kategorią bankierów, których można nazwać publicznymi, byli *nummularii*. Zostali oni powołani przede wszystkim do badania szlachetności metalu, z którego były wykonane monety oraz do ustalania wartości wybitych monet złotych i srebrnych. W rzymskiej literaturze nieprawniczej, a zwłaszcza w pismach Petroniusza, Marcjalisa, Swetoniusza czy Apulejusza można znaleźć właścicieli kantorów wymiany, zdolnych odróżnić na pierwszy rzut oka monety dobre od fałszywych.

Z czasem *nummularii* zaczęli przyjmować depozyty i udzielać pożyczek, stając się konkurentami *argentarii* na tym polu.

W okresie dominatu, gdy inni, dotychczas znani bankierzy zaprzestali prowadzenia swych operacji, pojawili się *collectarii*. Mieli dość rozległe kompetencje, w zakres których wchodziły obowiązki poborcy, pośrednika finansowego oraz osoby zajmującej się wymianą pieniędzy. Ze względu na ich dość szerokie prerogatywy właśnie *collectarii* utożsamiano z innymi bankierami: *coactores*, *coactores argentarii* czy wreszcie *argentarii*, co może sugerować, że przedmiot ich działalności się pokrywał. Ponadto *collectarii* najczęściej dokonywali operacji w zakresie wymiany i przez to byli identyfikowani z *nummularii*. Zatem w zależności od potrzeb mogli podejmować czynności bankierskie, niejako zastępując konkretną kategorię bankierów. Dopiero w końcu IV wieku, a z pewnością na początku V wieku n.e., znowu były znane operacje wykonywane przez *argentarii* czy *nummulari*.

Przeprowadzone rozważania mogą potwierdzać, że wśród osób podejmujących działalność bankierską istniała swego rodzaju specjalizacja. Pierwsze jej oznaki mogą być widoczne w przypisywaniu kompetencji różnych, wcześniej działających bankierów, *collectarii*. W zależności, jaką operację przedsięwziął *collectarius*, był porównywany z tym czy innym bankierem. Jednakże dopiero analiza czynności bankierskich pozwala na ostateczną weryfikację tezy o istnieniu specjalizacji. Ponadto próba przyporządkowania każdemu z bankierów im charakterystycznych operacji pokazuje specyfikę tej specjalizacji.

Bankierzy przyjmowali depozyty pieniężne w *depositum regulare*. Pieniądze znajdowały się w zamkniętych, oznaczonych sakiewkach, które były zaopatrzone w *tesserae nummulariae*, tzn. tabliczki z kości, często słoniowej, na których zaznaczano jakość i ilość monet. Na osobie przyjmującej ciążył obowiązek zwrotu dokładnie tego przedmiotu, który został zdeponowany. Następował on na żądanie, po okazaniu pisemnego potwierdzenia, zazwyczaj w postaci własnoręcznego listu. Działalnością depozytową trudnili się *argentarii*, *mensularii*, a także *nummularii*. U tych ostatnich można było dokonać sprawdzenia jakości monety, zapieczętować sakiewkę z *tesserae nummulariae* oraz złożyć pieniądze w depozyt prawidłowy. Taka specjalizacja *nummularii* była konsekwencją ich podstawowej działalności, a mianowicie kontroli jakości monety, którą często wykonywali jako urzędowi pro-

biercy. Takimi kontrolerami nie mogły być inne osoby podejmujące operacje bankierskie, nie wyłączając *argentarii*. Natomiast *nummularii* przyjmowali od swoich klientów depozyty prawidłowe i nieprawidłowe bez odsetek płaconych deponentowi. Można więc uznać te operacje za charakterystyczne dla tej grupy bankierów. *Nummularii* dokonywali również czynności wymiany, zamiany czy rozmieniania pieniędzy. Takie usługi oferowali swoim klientom także *argentarii*, *mensularii* czy *coactores argentarii*.

W drugiej połowie II w.p.n.e. nastąpiły zmiany w działalności bankierskiej. Początkowo *mensularii* przyjmowali rzeczy w depozyt nieprawidłowy powiązany z możliwością żądania odsetek. Z czasem, przypuszczalnie z chęci zysku, podobnie jak *nummularii*, zaczęli stanowić konkurencję *argentarii* na rynku innych usług bankowych. Przez cały okres istnienia bankierów i ich operacji pożyczki były niewątpliwie poważnym źródłem ich dochodów. Bez wątpienia czerpali oni zyski z procentów dodatkowo zastrzeganych stypulacyjnie przy *mutuum*. Ponadto lukratywną czynnością dla bankierów były pożyczki morskie. Szczególnie te udzielane na wysoki procent mogły stanowić istotne źródło dochodów bankierskich.

W ramach zmian w działalności bankierskiej *argentarii* stali się wyspecjalizowanymi pośrednikami finansowymi, uczestnicząc w sprzedażach aukcyjnych. W związku z aukcją udzielali pożyczek nabywcom rzeczy sprzedawanych na licytacji. Jednak niebawem, bo w I w.p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, którzy stali się konkurentami *argentarii* w sprzedażach aukcyjnych. W zakresie swych kompetencji łączyli w sobie funkcje poborcy i bankiera, stając się wyspecjalizowanymi pośrednikami finansowymi. Ich działalność była nierozzerwalnie związana ze sprzedażą aukcyjną. Natomiast *nummularii* nigdy nie brali udziału w aukcjach.

Operacją wyróżniającą *argentarii* wśród innych osób zajmujących się działalnością bankierską było *receptum argentarii*. Była to umowa, mocą której bankier brał na siebie obowiązek zapłacenia cudzego długu. Zobowiązywał się do tego w szczególności, gdy miał u siebie w depozycie pieniądze klienta, które mógł przeznaczyć na pokrycie długu, jaki klient zaciągnął u osoby trzeciej. *Receptum argentarii* stosowano jako zabezpieczenie zobowiązania. Gdyby bankier odmówił zapłaty długu osobie trzeciej, klient mógł go pozywać pretorskim powództwem - *actio recepticia*. *Receptum argentarii* było czynnością zastrzeżoną dla bankiera, zwanego

argentarius, aż do II lub III w.n.e. Po tym okresie operację tę mogli podejmować także *nummularii*, a z czasem nawet *mensularii*. Wiązało się to przede wszystkim ze zmianami, które odnosiły się do działalności bankierskiej. Przypuszczalnie miało także związek z nałożeniem na *argentarii* szczególnych obowiązków: konieczności uzyskiwania przez bankierów swego rodzaju koncesji na prowadzenie działalności. Można postawić tezę, że wynajęcie od państwa, w okresie republiki reprezentowanego zapewne przez edylów, miejsca w *taberna* na *Forum*, było równoznaczne z uzyskaniem takiej koncesji. Następnie, w okresie cesarstwa, ta kompetencja przeszła na prefekta miasta. Zatem urzędnicy nie tylko kontrolowali przydział owych miejsc poszczególnym bankierom, lecz także, korzystając ze swoich uprawnień, mogli badać legalność transakcji prowadzonych w *tabernae*.

Ponadto na *argentarii* nałożono dodatkowe obowiązki związane z ewidencją i nadzorem. Od tego właśnie momentu spotykamy się z nowym terminem *mensa* w działalności bankierskiej. *Argentarii* prowadzili więc swoje przedsiębiorstwa zwane *mensae argentariae* na *Forum* lub w innych miejscach publicznych. Zatem istniała istotna różnica między terminami *taberna* i *mensa*. Pierwszy z nich był stosowany na określenie lokalu, gdzie prowadzona była działalność, nie wyłączając tej bankierskiej. Terminu *mensa* używano zaś na oznaczenie kantoru bankiera prowadzącego działalność objętą przepisami prawa. Tam prowadzili swoje operacje *argentarii*, na których nałożono ponadto obowiązki związane z koniecznością dokonywania wpisów w *codices rationum*. Właśnie ci bankierzy mogli zakładać spółki w celu prowadzenia operacji bankierskich na szerszą skalę. Ponadto podlegali odrębnej procedurze w zakresie kompensacji. Zatem te wszystkie powinności, którymi obarczono *argentarii*, z nadzorem sprawowanym przez edylów czy *praefectus Urbi*, tworzą obraz koncesjonowanej działalności bankierskiej wykonywanej początkowo jedynie przez tę właśnie grupę bankierów. Inne zaś podmioty podejmowały operacje, które nie wchodziły w zakres *mensa argentaria*.

Jednakże wraz z upowszechnieniem się czynności bankierskich zmieniła się ich forma i zakres. Pozostali bankierzy, którzy w sposób profesjonalny chcieli podejmować swoje operacje, musieli je dostosować do standardów stworzonych przez działalność *argentarii*. Uzyskując koncesję i podlegając nadzorowi, prowadzili *mensa nummularia* lub *mensularia*. Wśród osób podejmujących czynności bankierskie

zanikała pierwotna specjalizacja, gdyż bankierzy po uzyskaniu koncesji prowadzili cały wachlarz dostępnych operacji finansowych.

INDEX ŹRÓDEŁ⁷³⁰

1. Źródła prawne

1.1. Źródła przedjustyniańskie

Codex Theodosianus (ed. T. Mommsen, P. Krüger, t. I/1–2, Berlin 1906, s. 1–906)

C. Th. 12, 1, 37 – [40]

C. Th. 12, 11, 1 – [180]

Gai Institutiones (ed. J. Baviera, FIRA, t. II, s. 3–192)

G. 2, 73 – [149]

G. 4, 61–68 – [41]

G. 4, 64 – 37, 188

G. 4, 67 – 37, 189

G. 4, 68 – 37, 190

G. 4, 126A – 38, 124

Lex duodecim tabularum (ed. S. Riccobono, FIRA, t. I, s. 4–18)

Tabl. VII. 18 – [120]

1.2. *Corpus Iuris Civilis*

Codex (ed. P. Krüger, *Codex Iustinianus, Corpus Iuris Civilis*, t. II, Berolini 1877, przedruk 1954)

C. 1, 2, 9 pr. – [40]

C. 4, 2, 16 – 68

730 Źródła oznaczone nawiasami kwadratowymi znajdują się w przypisach

C. 4, 18, 2 pr	– 106.
C. 4, 18, 2, 1	– 103
C. 4, 32, 26, 2	– [121]
C. 4, 34, 3	– 95
C. 4, 34, 8	– [95]
C. 10, 66, 1	– [40]
C. 12, 57, 12, 3	– 32

Digesta (ed. T. Mommsen, *Digesta, Corpus Iuris Civilis*, t. I, Berolini 1872, [P. Krüger, 1911] przedruk 1954)

D. 1, 12, 1, 8	– [174]
D. 1, 12, 1, 8–9	– [174]
D. 1, 12, 1, 9	– 174
D. 1, 12, 1, 13	– 176
D. 1, 12, 2	– 173, [41, 174]
D. 1, 18, 10	– [172]
D. 2, 14, 9 pr.	– 167
D. 2, 13, 4 pr.	– 150, 181, [41, 48, 171, 179]
D. 2, 13, 4 pr.–4	– 181
D. 2, 13, 6, 3	– 99, 110, 183, [48, 96]
D. 2, 13, 9, 2	– [52, 54, 96, 97, 139, 179]
D. 2, 13, 10 pr.	– [41, 179]
D. 2, 13, 13	– [41, 179]
D. 2, 14, 24–25	– 164
D. 2, 14, 27 pr.	– 164
D. 2, 14, 47	– 47, 49, 114, 155, 156, [52, 54, 139, 178]
D. 2, 14, 47, 1	– 49, 155, 156, [52, 54, 139, 178]
D. 2, 14, 47, 1–2	– 49, 155
D. 2, 14, 47, 2	– 49, 114
D. 4, 8, 34 pr.	– 166, 168
D. 12, 1, 2–3	– [108]
D. 12, 6, 67, 4	– 110, 112, [112]
D. 13, 5, 26	– 100
D. 13, 5, 27	– 100
D. 13, 5, 28	– 102
D. 14, 3, 20	– 154, [52, 139]

D. 16, 2, 5	– 191
D. 16, 2, 7 pr.	– 195
D. 16, 2, 8	– 192
D. 16, 2, 18 pr.	– 193
D. 16, 2, 21	– 194
D. 16, 2, 22	– 186
D. 16, 3	– [89]
D. 16, 3, 1 pr.	– 77
D. 16, 3, 7, 2	– 83, 92, 93, 94, [52, 54, 139]
D. 16, 3, 8	– 89, 92, 93, 94, [41]
D. 16, 3, 24	– 81, 82, 87, 90
D. 16, 3, 28	– [178]
D. 16, 3, 25, 1	– 91
D. 17, 2, 52, 5	– 165
D. 18, 1, 32	– 149, 150, [149, 158]
D. 19, 2, 31	– 79, 88, [80]
D. 22, 1, 28 pr.–1	– [56]
D. 22, 1, 41, 2	– [115]
D. 22, 2, 6	– 118, 119, [119]
D. 33, 8, 26	– [178]
D. 40, 7, 40, 8	– 61, 157, [60]
D. 42, 5, 24, 2	– 49, 93, 94, 156
D. 43, 18, 2	– [150]
D. 45, 1, 122, 1	– [119]
D. 46, 3, 39	– [54]
D. 47, 2, 1, 3	– 82
D. 47, 2, 67	– 80
D. 47, 2, 79	– 82
D. 48, 12, 2 pr.–2	– [175]
D. 50, 16, 19	– [99]
D. 50, 17, 14	– [112]

Institutiones (ed. P. Krüger, Corpus Iuris Civilis, t. I, Institutiones, Berolini 1872, przedruk 1954)

I. 4, 6, 8 – [104, 105]

Novellae (ed. R. Schoell, W. Kroll, *Corpus Iuris Civilis*, t. III, *Novellae*, Berolini 1895, przedruk 1954, s. 1–756)

Nov. 86 – [95]

Nov. 136 – [41]

1.3. Źródła pojustyniańskie

Justiniani imperatoris edicta ('*Corpus Iuris Civilis*', t. I, (ed.) E. Vignon, Genève 1850)

Ed. J. 9 – [41]

2. Źródła literackie

2.1. Helenius Acron

Acronis et Porphyriionis commentarii in Q. Horatium Flaccum, (ed. F. Hauthal, t. 2, Berlinum 1866).

ad Sat. 1, 6, 83 – 57, 67

2.2. Lucius Apuleius

Metamorphoses (ed. R. Helm, t. I, BT 19313, przedruk 1968)

Apul., *Met.* 10, 9, 3 – [53]

Apul., *Met.* 4, 9, 5 – [53]

2.3. Aurelius Augustinus Hipponensis

De civitate Dei libri XXII (ed. B. Dombart et A. Kalb, BT 1981)

Augustinus, *de civ. dei*, 22, 8 – [70]

2.4. Marcus Porcius Cato Censorius

De agri cultura (ed. G. Goetz, BT 1922)

Cato, *De agri cultura* 150 – 55, [125, 143]

2.5. Marcus Tullius Cicero

Epistulae

Ad Atticum (C.F.W. Müller, BT 1918, s. 393–520)

Cic., Ad Att. 4, 15 – [121]

Ad Quintum fratrem (D.R. Shackleton Bailey, BT 1988, s. 3–92)

Cic., Q. fr. 2, 14 – [121]

Orationes

In Verrem (ed. A. Klotz, t. I–III, BT 1923–1940²)

Cic., in Verr. 2, 2, 187 – [178]

Cic., in Verr. 2, 1, 39, 100 – [181]

Cic., in Verr. 2, 2, 70, 170 – [181]

Pro L. Flacco (M. Tulli Ciceronis Orationes: Pro P. Sulla; Pro A. Licinio Archia poeta; Pro L. Flacco, ed. C.F.W. Müller, BT 1890)

Cic., pro L. Flacco 44 – 45, 157, 159

Pro Q. Roscio Comoedo (ed. J. Axer, BT 1976)

Cic., Pro Roscio comoedo 6–9 – [180]

Pro C. Rabirio Postumo (ed. E. Olechowska, BT 1981)

Cic., Pro C. Rabirio Postumo 30 – 56, 142

Philosophica

De officiis (ed. O. Plasberg, W. Ax, C. Atzert, BT 1933³, przedruk 1971)

Cic., de off. 3, 20, 80 – 133

De legibus (ed. K. Ziegler, BT 1950)

Cic., De legibus 3, 3, 7 – [169]

2.6. Lucius Cassius Dio Cocceianus

Historia Romana (t. I–V, ed. L. Dindorfii, BT 1861–1865)

Cassius Dio, Historia romana 62, 2 (???? może występować jako Dio.)

Cassius Dio, Historia romana 58, 21 – [110]

2.7. Dionysius Halicarnassensis

Antiquitates Romanae (t. I–VII, ed. E. Cary, Loeb Classical Library, Harvard 1937–1950)

Dion. Hal. 3, 67, 4 – [147]

2.8. Sextus Pompeius Festus

De verborum significatu cum Pauli Epitome (ed. W.M. Lindsay, BT 1913, przedruk 1997; K. Müller, Leipzig 1839, 1880²)

Fest., s. v. Mensari, L. 112 – 46, [155]

Fest., s. v. Mensari, M. 124 – [155]

2.9. Quintus Horatius Flaccus (ed. F. Vollmer, BT 19273)

Sermones

Hor., Sat. 1, 6, 83 – 57, [143]

Epistulae

Ep. 1, 7, 55–59 – [123]

2.10. Titus Livius

Ab Urbe condita libri (Tito Livio, *Storia di Roma dalla sua fondazione, Testo latino a fronte*, t. I [I–II], Milano 1996², (opr.) R. Syme, C. Moreschini, M. Scàndola; t. III [V–VII], Milano 1993²; t. IV [VIII–X], Milano 1996², (opr.) C. Moreschini, M. Scàndola; t. VII [XXVIII–XXX], Milano 1996², (opr.) B. Ceva, M. Scàndola; t. XI [XXXIX–XL], Milano 2000², (opr.) M. Bonfanti; t. XII [XLI–XLIII], Milano 2003², (opr.) M.A. Gua, M. Bonfanti; t. XIII [XLIV–XLV], Milano 2003², (opr.) M. Mariotti, BUR)

Liv. Ab urbe condita 24, 18, 10 – [15]

Liv. Ab urbe condita 45, 18, 3 – [15]

Liv., Ab urbe condita 23, 49, 1 – [15]

Liv., Ab urbe condita 9, 40, 16 – 34, 147

Liv., Ab urbe condita 7, 21 – 42, 158, [42, 158]

Liv., Ab urbe condita 23, 21 – 43, [43, 158]

Liv., Ab urbe condita 24, 18 – 43, [43]

Liv., Ab urbe condita 26, 36 – 43, [44]

Liv., Ab urbe condita 1, 35, 10	– [147]
Liv., Ab urbe condita 26, 11, 11	– 148
Liv., Ab urbe condita 26, 27	– 149
Liv., Ab urbe condita 40, 51, 5	– [149]

2.11. Gaius Petronius Arbiter

Satyricon liber (ed. F. Buecheler, Berolini 1862)

Petr., Sat. 56, 3	– [53]
-------------------	--------

2.12. Publius Ovidius Naso (ed. R. Merkel, R. Ehwald, t. I–III, BT 1909–1916, przedruk 1970)

Amores

Ovid., Am. 1, 12, 25	– [180]
----------------------	---------

2.13. Titus Maccius Plautus

Comoediae (ed. G. Goetz, F. Schoell, t. I–VII, BT 1895–1922)

Asinaria

Plaut., Asinaria 195–205	– [125]
Plaut., Asinaria 438	– [31, 108]

Captivi

Plaut., Captivi 449	– [31, 108]
---------------------	-------------

Curculio

Plaut., Curculio 341	– [31, 108]
Plaut., Curculio 345	– 114, [31, 108]
Plaut., Curculio 370	– [35]
Plaut., Curculio 371	– [151, 178]
Plaut., Curculio 441	– [31]
Plaut., Curculio 445	– [31]
Plaut., Curculio 480	– [30, 86]
Plaut., Curculio 499	– [35]
Plaut., Curculio 560	– [31, 108]
Plaut., Curculio 618	– [31, 108]
Plaut., Curculio 679	– 36, 151

- Plaut., *Curculio* 679–682 – 151
 Plaut., *Curculio* 712 – [31, 108]
 Plaut., *Curculio* 715–720 – [31, 108]
 Plaut., *Curculio* 71–79 – [108, 109]
 Plaut., *Curculio* 721 – [31, 108]
Epidicus
 Plaut., *Epidicus* 143 – [31, 108]

Menaechmi

- Plaut., *Menaechmi* 1150–1162 – [123]

Mostellaria

- Plaut., *Mostellaria* 532 – [108]
 Plaut., *Mostellaria* 657 – [35]

Pseudolus

- Plaut., *Pseudolus* 296–298 – 151
 Plaut., *Pseudolus* 757 – [31, 108]

Stichus

- Plaut., *Stichus* 193 – [123]

2.14. Plinius Maior

Naturalis historia (ed. L. Ian, C. Mayhoff, t. I–V [t. VI, «*Index*», F. Semi 1980], BT 1892–1909, przedruk 1967; t. I–XXXVII, BL 1947–1985)

- Plin. *Nat. hist.* 33, 132 – [134]
 Plin., *Nat. hist.* 33, 42–44 – [130]
 Plin. *Nat. hist.* 33, 45 – [131]

2.15. Polybius

Histories (t. I–VI, ed. W.R. Paton, Loeb Classical Library, Harvard 1922–1927)

- Polib. 6, 17, 2 – [16]

2.16. Pomponius Porphyrio

Acronis et Porphyrio commentarii in Q. Horatium Flaccum, (ed. F. Hauthal, t. 2, Berolinum 1866).

Acro, in *Horat, ad Sat.* 1, 6, 83 – 58, 67

2.17. Propertius

Elegiae (ed. P. Fedeli, BT 1984)

Propert., 3, 23, 19 – [180]

2.18. Gaius Sallustius Crispus

Epistolae ad Caesarem (BT 1921)

Sall., Ep. ad Caes. 5 – [121]

2.19. Lucius Annaeus Seneca Philosophus

De Beneficiis (ed. C. Hosius, t. I/2, BT 1914², przedruk 1969, s. 1–209)

Sen., Ben. 1, 2, 3 – [180]

Epistulae morale ad Lucilium (ed. Hense, t. III, BT 1914², przedruk 1970)

Sen., Ep. 118, 2 – [121]

Sen., Ep. 123, 10 – [180]

2.20. Lucius Annaeus Seneca Rhetor

Controversiae (ed. A. Kiessling, BT 1922², przedruk 1967)

Sen. Rethor, Contr. 9, 1, 12 – 50, [94]

2.21. Quintus Aurelius Symmachus

Relationes (ed. R. Klein, Darmstadt 1972)

Relatio 29 – 70

2.22. Gaius Suetonius Tranquillus

De vita Caesarum (ed. M. Ihm, BT 1908, przedruk 1967)

divi Augustusti

Suet., Vita divi Augusti 2 i 4 – [139]

- Suet., Vita divi Augusti 3 – 36, 46
Suet., Vita divi Augusti 4, 4 – 45, 50, [52, 53]
Suet., Vita divi Augusti 39 – 108
Suet., Vita divi Augusti 70 – 36

Tiberi

- Suet., Vita Tiberi 34, 1 – [170]
Suet., Vita Tiberi 48 – 109

Claudi

- Suet., Vita Claudii 38 – [170]

Galba

- Suet., Vita Galba 9, 2 – [53]

divi Vespasiani

- Suet., Vita divi Vespasiani 1, 2 – 60

Domitiani

- Suet., Vita Domitiani 7, 3 – [87]

2.23. Cornelius Tacitus

Annales [Ab excessu divi Augusti] (ed. H. Heubner, t. I, BT 1994²)

Tac. Annales 3, 55

Tac., Annales 6, 16–17

2.24. Marcus Terentius Varro

De lingua Latina (ed. G. Goetz, F. Schoell, Lipsiae 1910, przedruk Amsterdam 1964)

Varr. L.L.

3. Źródła epigraficzne i papirologiczne

Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), Berlin 1862–1925

CIL. VI, 289 – [137, 138]

CIL. VI, 1101 – [66]

CIL. VI, 1605 – [58, 143]

CIL. VI, 1859 – [58, 143]

CIL. VI, 1860	– [58, 143]
CIL. XIV, 2744	– [61]
CIL. XIV, 2886	– [61]
CIL X, 3877	– [58, 143]
CIL. I (2), 1451 (= XIV, 2879)	– [52, 139, 159]
CIL. IV, 8310	– 152
CIL. VI, 8461	– [137, 138]
CIL. III, 11405	– [65]
CIL. VI, 8728 (= XI, 3820 = ILS, 7506)	– [61]
CIL. XIV, 2045	– 153, 154, [138]
CIL. V, 5892, 651	– 65
CIL. XIV, 405 (= ILS, 7512), 75	– 63
CIL. V, 5892, 651	– 65

P. CASTRÉN, H. LILIUS, Graffiti del Palatino: II, Domus Tiberiana, Helsinki 1970, (=Acta Instituti Romani Finlandiae, IV.)
190.

Papyrus (cytowany według J.F. Oates, R.S. Bagnall, S.J. Clackson, A.A. O'Brien, J.D. Sosin, T.G. Wikong, K.A. Worp, Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets (<http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/cist.html>).

SB VI 9571 (= P. Vindob. G 19797) – [116]

Tabulae Pompeianae Sulpiciorum

TPSulp. 55	– 115
TPSulp. 31 (= TP 34)	– [116]
TPSulp. 78 (= TP 13)	– [116]
TPSulp. 81	– [122]
TPSulp. 83 i 84	– [122]
TPSulp. 85–87	– [122]
TPSulp. 88	– [122]
TPSulp. 90–93	– [122]

BIBLIOGRAFIA

1. Wydawnictwa źródłowe, słownikowe i encyklopedyczne

Abbott K.M., Abbott Oldfather W., Canter H.V., *'Index verborum in Ciceronis retorica'*, Urbana 1964.

Abbott Oldfather W., Canter H.V., Abbott K.M., *'Index verborum Ciceronis epistularum'*, Hildesheim 1965.

Abbott Oldfather W., Pease A.S., Canter H.V., *'Index verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia praetexta reperiuntur'*, Hildesheim 1964.

Acronis et Porphyrii commentarii in Q. Horatium Flaccum, ed. F. Hauthal, t. II, Berolinum 1866.

A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, John Murray (ed.), London 1875.

Bartošek M., *Римское право. Понятия. Термины. Определения*, [tłum.] Ю.В. Пресняков, Москва 1989.

Bennett A.W., *'Index verborum Sallustianus'*, Hildesheim-New York 1970.

Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953 (przedruk 1991).

Berkowitz L., Brunner T.F., *'Index Lucilianus'*, Hildesheim 1968.

Bibliotheca Iuris Antiqui (BIA), Sistema informativo integrato sui diritti dell'Antichità, CD-ROM, N. Palazzolo, Catania 1994.

- Bo D., *'Lexicon Horatianum'*, Hildesheim 1965.
- Bobrowski F. (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. I–II, Wilno 1905.
- Bruns C.G., Gradenwitz O., *'Fontes iuris Romani Antiqui'*, Tübingen 1909.
- Bücheler F. (ed.), *'Petroni Saturae adiectae sunt Varronis et Senecae saturae simile-sque reliquiae'*, Berolini 1922 (przedruk 1963).
- Cato Marcus Porcius, *O gospodarstwie wiejskim*, przeł. i oprac. S. Łoś, Wrocław-Kraków 1956.
- Cinquini A., *'Index Phaedianus'*, Hildesheim 1964.
- Claesson G., *'Index Tertullianus'*, t. I–III, Paris 1974–1975.
- 'Codex Theodosianus'*, (ed.) T. Mommsen, P.M. Meyer, Dublin-Zurich 1971.
- Collart J., *T. Maccius Plautus, Curculio*, Paris 1962.
- 'Concordantia in Ausonium'*, (ed.) L. Bolchazy, Hildesheim-New York 1982.
- 'Corpus Inscriptionum Latinarum'*, Berlin 1974–1975.
- 'Corpus Iuris Civilis'*, t. I–II, (ed.) D. Albertus, D. Mauritius Fratres Kriegelii, Lipsiae 1853.
- 'Corpus Iuris Civilis'*, t. I, *'Institutiones, Digesta'*, (ed.) T. Mommsen, P. Krüger, Dublino-Turici 1966, t. II, *'Codex Iustinianus'*, (ed.) P. Krüger, Berolini 1963; t. III, *'Novellae'*, (ed.) P. Schoel, G. Kroll, Berolini 1963.
- Daremberg Ch., Saglio E., *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris 1877–1919.
- Deferrari R.J., Barry M.I., Mc Guire M.R.P., *A Concordance of Ovid*, Hildesheim 1968.
- Deferrari R.J., Fanning M.W., Sullivan A.S., *A Concordance of Lucan*, Hildesheim 1965.
- Der Neue Pauly Enzyklöpadie der Antike*, herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider, Stuttgart-Weimar.

- Dyck A.R., *A Commentary on Cicero, De officiis*, Ann Arbor 1996.
- Dydyński T., *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1883.
- Eichert O., *Vollständiges Wörterbuch zur philippischen Geschichte des Justinus*, Hildesheim 1967.
- Enciclopedia del diritto*, Milano 1958–1993.
- Ernout A., Meillet A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris 1939.
- Fiuris. Archivio elettronico per l'interpretazione delle fonti giuridiche romane*, CDROM, P. Catalano, F. Sitzia, Roma 2003.
- '*Fontes Iuris Cognoscendi*' I, 'Gai Institutiones', (tłum.) W. Rozwadowski, Poznań 2003.
- '*Fontes iuris Romani anteiustiniani*', (ed.) S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz, 'Pars prima-Leges'. 'Pars altera-Auctores'. 'Pars tertia-Negotia', Florentiae 1940–43.
- Forcellini A., '*Totius Latinitatis Lexicon*', t. I–III, Patavii 1805, t. IV–VI, Prati 1871–1875.
- García Garrido J.M., *Diccionario de jurisprudencia Romana*, Madrid 2000.
- Garrone F., Mattea M., Russo F., '*Index verborum*' mit statistischen Aufstellungen zu 'De eloquentia' und 'De orationibus', von M.C. Fronto, Hildesheim-New York 1976.
- Girard P.F., *Textes de droit romain*, Paris 1890.
- Heumann H., Seckel E., *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 18958 (Nachdruck 1971).
- '*Index verborum Ammiani Marcellini*', (ed.) M. Chiabo, Hildesheim-Zurich-New York 1983.
- Jacques X., van Ooteghem J., *Index de Pline le Jeune*, Bruxelles 1965.

- Johnson A.C., Coleman-Norton P.R., Card Bourne F., *Ancient Roman Statutes. A Translation with Introduction, Commentary, Glossary and Index*, Austin 2003.
- Koncewicz Ł., *Nowy słownik podręczny łacińsko-polski*, Warszawa 1908.
- Lecrompe R., *‘Cesar. De bello gallico. Index verborum’*, Hildesheim 1968.
- Lenel O., *Das ‘Edictum Perpetuum’*, Leipzig 1927 (wyd. Aalen 1956).
- Lenel O., *‘Palingenesia iuris civilis’*, t. I–II, Leipzig 1889 (Nachdruck Graz 1960).
- Lessing C., *‘Scriptorum historiae Augustae Lexicon’*, Hildesheim 1964.
- ‘Lexicon Livianum et Naevianum’*, (ed.) A. Cavarra, A. Resta Barrile, Hildesheim - New York 1981.
- ‘Lexicon Quintilianeum’*, (ed.) E. Bonnellus, Hildesheim 1962.
- Lodge G., *‘Lexicon Plautinum’*, Hildesheim 1962.
- Merguet H., *Lexikon zu den philosophischen Schriften Cicero’s*, Hildesheim 1961.
- Merguet H., *Lexikon zu den Reden des Cicero*, t. I–IV, Hildesheim 1962.
- Mommsen T., Krueger P., Watson A., *The Digest of Justinian*, Philadelphia 2000.
- Novissimo Digesto Italiano*, Torino 1957–1984.
- Packard D.W., *A Concordance to Livy*, t. I–IV, Cambridge 1968.
- Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart (od 1894 r.).
- Pieńkos J., *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1993.
- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, t. I–V, Warszawa 1959–1979.
- Platner S.B., T. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929.
- Poste E., *‘Gaii institutionum iuris civilis commentarii quattuor’ or elements of Roman law by Gaius*, Oxford 1890.
- Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, (red.) W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986.

- Ragusa V., *Le XII Tavole (parte prima)*, Roma 1924.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- Schneider O., 'In C. Plinii Secundi Naturalis Historiae libros indices', Hildesheim 1967.
- Segebade I., Lommatzsch E., 'Lexicon Petronianum', Hildesheim 1962.
- Słownik pisarzy antycznych*, (red.) A. Świderkówna, Warszawa 2001³.
- Smith W., *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, t. I, Boston, 1867.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- '*Thesaurus Linguae Latinae*', Lipsiae 1900.
- Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi VI–X*, przełożył A. Kościółek, komentarz J. Wolski, M. Brożek, oprac. M. Brożek, Kraków 1971.
- Walde A., Hofmann J.B., *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Neubearbeitete auflage, J.B. Hofmann, t. I–II, Heidelberg 1954³.
- Wetmore M.N., 'Index verborum Catullianus', Hildesheim 1961.
- Zabłoccy M. i J., *Ustawa XII tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2003².

2. Literatura

- Adam A., *Roman antiquities: or, An account of the manners and customs of the Romans; designed chiefly to illustrate the Latin classics, by explaining words and phrases from the rites and customs to which they refer*, London 1835.
- Adams B., *Haben die Römer 'depositum irregulare' und Darlehen unterschieden?*, «SDHI» 28 (1962), s. 360 i n.
- Albanese B., 'Agere', 'gerere' e 'contrahere' in D. 50.16.19. *Congetture su una definizione di Labeone*, «SDHI» 38 (1972), s. 204 i n. [= *Scritti giuridici*, t. II, Palermo 1991, s. 1128 i n.].

- Albanese B., *Le persone nel diritto privato romano*, Palermo 1979.
- Albertario E., *Corso di diritto romano. Le obbligazioni solidali*, Milano 1948.
- Albertario E., *I fattori della evoluzione del diritto romano post-classico e la formazione del diritto romano giustineano*, «SDHI» 1 (1935), s. 3 i n.
- Alejandre G., *Estudio histórico del delito de falsedad documental*, «Anuario de Historia del Derecho Español» 42 (1972), s.117 i n.
- Alen W.F., *The Monetary Crissis in Rome*, «TAPA» 18 (1887), s. 5 i n.
- Alexander M.C., *Trials in the late Roman Republic. A 149 BC to 50 BC*, Toronto 1990.
- Alföldi M.R., *Die Gußformen und gegossenen "Fälschungen" kaiserzeitlicher Münzen*, «Chiron» 1 (1971), s. 351 i n.
- Alföldy G., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przekł. A. Gierlińska, Poznań 1998.
- Allen A., *Acron Helenius*, [w:] W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, t. 1, Boston 1867, s. 15.
- Álvarez Mallona M.B., Alonso Pérez M.B., *Un perfil de los banqueros a la luz de la comedia plautina y de la crisis económica argentina del siglo XXI* [w:] *Congreso derecho romano IX Internacional - XII Iberoamericano, El derecho comercial de Roma al derecho moderno, Las Palmas de Gran Canaria, 1, 2, y 3 de febrero de 2006*, Las Palmas de Gran Canaria 2007, s. 101 i n.
- Amandry M., *Le témoignage de Pomponius et la date de création des 'Triumviri monetales'*, «Revue Belge de Numismatique» 122 (1976), s. 59 i n.
- Amielańczyk K., *'Lex Cornelia de sicariis et veneficis'. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r.p.n.e.*, Lublin 2011.
- Anderau J., *Affaires financières à Pouzolles au Ier siècle après J.C. Les tablettes de Murécine*, «Revue des Études Anciennes» 72 (1994), s. 52 i n.
- Andreau J., *'Argentarius'*, «Der Neue Pauly» 1 (1996), szp. 1060.
- Andreau J., *Banking and Business in the Roman World*, tł. J. Lloyd, Cambridge 2004.

- Andreau J., *Banque grecque et banque romaine dans le théâtre de Plaute et de Térence*, «MEFR» 80 (1968), s. 461 i n.
- Andreau J., *Commerce and Finance*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. XI, *The High Empire, A.D. 70–192*, Cambridge 2000, s. 70 i n.
- Andreau J., *Declino e morte dei mestieri bancari nel mediterraneo occidentale (II–IV sec. d. C.)*, [w:] A. Giardina (ed.), *Società romana e impero tardoantico, t. I, Istituzioni Ceti Economie*, Bari 1986, s. 601 i n.
- Andreau J., *Histoire des métiers bancaires et évolution économique*, «Opus» 3 (1984), s. 99 i n.
- Andreau J., 'La lettre 7*, documents sur les métiers bancaires', [w:] *Les lettres de Saint-Augustin découvertes par Johannes Divjak: Communications présentées au colloque de 20–21 septembre 1982*, Paris 1983, s. 165 i n.
- Andreau J., *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987.
- Andreau J., *Les affaires de Monsieur Jucundus*, Roma 1974.
- Andreau J., *Les comtes bancaires en nature*, «Index» 15 (1987), s. 413 i n.
- Andreau J., 'Mensarius', «Der Neue Pauly» 7 (1996), szp. 1252.
- Andreau J., *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, Roma 1997.
- Andreau J., *Roman Law in Relation to Banking and Business: A Few Cases*, [w:] Peter F. Bang, M. Ikeguchi, H.G. Ziche (eds.) *Ancient Economies, Modern Methodologies. Archaeology, Comparative History, Models and Institutions*, Bari 2006, s. 201 i n.
- Ankum H., *Minima de Tabula Pompeiana 13*, «Cahier d'Histoire» 33 (1988), s. 271 i n.
- Ankum H., *Noch einmal: die Naulootike des Menelaos in TP 13 (= TPSulp. 78) - Ein Seedarlehen oder ein Seefrachtvertrag?* [w:] *Roman Law as Formative*

Modern Legal Systems, Studies in Honour of Wiesław Litewski, t. I, J. Sondel, J. Reszczyński, and P. Ściślicki (red.), Kraków 2003, s. 15 i n.

Ankum H., *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères en droit romain classique*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, t. I, A. Biscardi (ed.), Milano 1972, s. 377 i n.

Ankum H., *Some Aspects of Maritime Loans in Old-Greek and in Roman Law*, [w:] *Timai*, Athen 2000, s. 293 i n.

Ankum H., *Tabula Pompeiana 13: ein Scefrachtvertrag oder ein Seedarlehen?*, «Iura» 29 (1978), s. 156 i n.

Antonelli G., *Crasso il banchiere di Roma. La biografia del meno celebre dei 'triumviri': l'uomo che riuscì a vivere da protagonista le vicende dell'agonia repubblicana con un'ambizione sfrenata e una sete di ricchezza che ne segnò la vita fino al tragico epilogo*, Roma 1986.

Aparicio Pérez A., *Taxation in times of the Principate*, «Gerión» 27 (2009), nr 1, s. 209 i n.

Appleton C., *Contribution à l'histoire du prêt à intérêt à Rome. Le taux du 'fenus unciarium'*, «NRHD» 43 (1919), s. 467 i n.

Appleton C., *Histoire de le compensation en droit romain*, Paris 1895.

Arangio-Ruiz V., *La società in diritto romano*, Napoli 1950.

Arangio-Ruiz V., *Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei papiri*, Milano 1928.

Arangio-Ruiz V., *Sugli editti 'de publicanis' e 'quod familia publicanorum furtum fecissedicetur'*, [w:] *Scritti di diritto romano*, t. II, Napoli 1974, s. 133 i n.

Archi G.G., *Civiliter vel criminaliter agere in tema di falso documentale*, [w:] *Scritti in onore di Contardo Ferrini*, Milano 1947, s. 1 i n., obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. III, Milano 1981, s. 1588 i n.

- Archi G.G., *Interesse privato ed interesse pubblico nell'apertura e pubblicazione del testamento romano*, «Iura» 20 (1969), s. 337 i n., obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. I, Milano 1981, s. 810 i n.
- Archi G.G., *La funzione del rapporto obbligatorio solidale*, «SDHI» 8 (1942), s. 197 i n.
- Archi G.G., *Problemi in tema di falso*, Pavia 1941, obecnie [w:] *Scritti di diritto romano*, t. III, Milano 1981, s. 1487 i n.
- Arevalo W., *Reflexiones en torno a la actividad delictiva de los publicanos*, [w:] *El Derecho Penal: De Roma al derecho actual*, Alicante 2004, s. 59 i n.
- Arias-Bonet J.A., 'Societas publicanorum', «AHDE» 19 (1948–49), s. 218 i n.
- Aru L., 'Codex accepti et expensi', «NND»I 3 (1965), s. 223 i n.
- Aru L., 'Nomen transscripticium', «NNDI» 11 (1965), s. 311 i n.
- Ascher A., *Die Compensation im Zivilprocess des classichen römischen Rechts*, Berlin 1863.
- Babjak I., 'Contractus litteris' und die Bankbuchhaltung der Römer, «RIDA» 48 (2001), ser. 3, s. 11 i n.
- Badian E., *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*², Ithaca-London 1983.
- Bahrfeldt M.F., *Die gefütterten Münzen aus der Zeit der römischen Republik*, «Numismatische Zeitschrift» 16 (1884), s. 309 i n.
- Balbini De Caro S., *La banca a Roma*, Roma 1989.
- Baldson J.P.V.D., *Roman History 65–50 B.C. Five Problems*, «Journal of Roman Studies» 52 (1962), s. 134 i n.
- Barello F., *Archeologia della moneta. Produzione e utilizzo nell'antichità*, Roma 2008.
- Barlow C.T., *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*, Capel Hill 1986.

- Barnish S.J.B., *The Wealth of 'Iulianus Argentarius': Late antique Banking and the Mediterranean Economy*, «Byzantion» 55 (1985), s. 5 i n.
- Bartlett B., *How Excessive Government Killed ancient Rome*, «Cato Journal» 14 (1994), nr 2, s. 287 i n.
- Beard M., *Pompeje. Życie rzymskiego miasta*, przekł. N. Radomski, Poznań 2010.
- Beauchet L., *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, t. IV, *Le Droit des Obligations*, Paris 1897.
- Behrends O., *Das Litteralvertrag. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“) im römischen Privatrecht und Zensus*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, Warszawa 2000, s. 57 i n.
- Beigel R., *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Wiesbaden 1904 (przedruk 1968).
- Bellen H., *Die Krise der italienischen Landwirtschaft unter Kaiser Tiberius (33 n. Ch.) Ursachen-Verlauf-Folgen*, «Historia» 25 (1976), s. 217 i n.
- Bellinger A.R., *Greek Mints under the Roman Empire*, [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 140 i n.
- Belloni G.G., *La moneta romana. Societa, politica, cultura*, Roma 1993 (przedruk 2004).
- Benincasa Z., *Periculi pretium, Prawne aspekty ryzyka związanego z podróżami morskimi w starożytnym Rzymie (II w.p.n.e. - II w.n.e.)*, Warszawa 2011.
- Benincasa Z., *Prawo zastawu jako zabezpieczenie roszczenia o zwrot pożyczki morskiej w D. 22.2.6*, «Zeszyty Prawnicze» 11.1 (2011), s. 99 i n.
- Benincasa Z., *Ryzyko związane z podróżami morskimi jako szczególnego rodzaju wkład niepieniężny do spółki w prawie rzymskim*, «Zeszyty Prawnicze» 10.1 (2010), s. 49 i n.
- Benke N., *Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der 'locatio conductio irregularis'*, «ZSS» 104 (1987) s. 156 i n.

- Berger A., '*Lex Flaminia*', «RE» Supplementband VII, (1940), szp. 394 i n.
- Beseler G., *Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen*, t. V, Leipzig 1931.
- Bessenyo A., *Das Rätsel der actio oneris aversi; Eine Exegese von D.19.2.31*, [w:] G. Hamza, '*Iura antiqua*', '*iura moderna*'. *Festschrift für Ferenc Benedek*, Pecs 2001, s. 23 i n.
- Biagio Conte G., Solodow J., *Latin Literature: A History*, Baltimore 1999.
- Biondi B., *Compensatione. Diritto romano*, «NNDI» 3 (1957), s. 719 i n.
- Biondi B., *La compensatione nel diritto romano*, Cortona 1927.
- Biscardi A., '*Actio pecuniae traiecticiae*': contributo alla dottrina delle clausole penali, Siena 1947 (przedruk Torino 1974).
- Biscardi A., *La struttura classica del 'fenus nauticum'*, [w:] *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, t. II, *Diritto romano e Bizantino*, (a cura di) Pietro Ciapessoni, Padova 1937, s. 343 i n.
- Biscardi A., '*Minima de iure civili*', [w:] '*Sodalitas*'. *Scritti in onore di Antonio Guarino*, t. IV, Napoli 1984, s. 1525 i n.
- Biscardi A., '*Pecunia traiecticia*' e '*stipulatio poenae*', «Labeo» 24 (1978), s. 276 i n.
- Blanch Nougues J.M., *La concesión de obras públicas y su financiación en el Derecho Romano*, «Revista General de Derecho Romano» 8 (2007), s. 1 i n.
- Bleicken J., *Ursprung und Bedeutung der Provocation*, «ZSS» 76 (1959), s. 324 i n.
- Bogaert R., *A propos de la phasis (Isocrate, Trapézitique 42). Contribution à l'histoire du droit athénien*, «RIDA» 9 (1962), s. 157 i n.
- Bogaert R., *Banques et banquiers à Thèbes à l'époque romaine*, «ZPE» 57 (1984), s. 241 i n.
- Bogaert R., *Banques et banquiers dans l'Arsinoïte à l'époque ptolémaïque I: Les banques à Crocodilopolis*, «ZPE» 68 (1987), s. 35 i n.
- Bogaert R., *Banques et banquiers dans l'Arsinoïte à l'époque ptolémaïque II: Les banques dans les villages du nome*, «ZPE» 69 (1987), s. 107 i n.

- Bogaert R., *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968.
- Bogaert R., *Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie*, «Chronique d'Égypte» 40 (1965), s. 140 i n.
- Bogaert R., *Changeurs et banquiers chez les Pères de l'Église*, «Ancient Society» 4 (1973), s. 239 i n.
- Bogaert R., *De bankzaken van de Griekse tempels*, «Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis» 18 (1964), s. 107 i n.
- Bogaert R., *De publieke banken bij de oude Grieken*, *Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres*, Brussel 1969 (= «Revue de la banque» 33 (1969), s. 392 i n.).
- Bogaert R., *Die Krise der Banken in Athen im 4. Jahrhundert v. u. Z.*, [w:] E. Ch. Welskopf (ed.), *Hellenische Poleis*, Berlin 1974, s. 521 i n.
- Bogaert R., *Epigraphica, III: Texts on Bankers, Banking and Credit in the Greek World (Textus minores 47)*, Leiden 1976.
- Bogaert R., *Griekenland, bakermat van het bankwezen*, «Tetradio» 5 (1996), s. 131 i n.
- Bogaert R., *Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland (Xenia 18)*, Konstanz 1986.
- Bogaert R., *L'apport des inscriptions à nos connaissances de la banque grecque*, [w:] *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (Vestigia 17)*, München 1973, s. 556 i n.
- Bogaert R., *La banque à Athènes au IVe s. av. J.C., état de la question*, «Museum Helveticum» 43 (1986), s. 19 i n.
- Bogaert R., *La banque des Memnonia: une mise au point*, «ZPE» 86 (1991), s. 259 i n.
- Bogaert R., *La banque en Égypte byzantine*, «ZPE» 116 (1997), s. 85 i n.
- Bogaert R., *La monnaie, le change et la banque chez les Grecs*, «Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie» 113 (1967), s. 257 i n.

- Bogaert R., *Le rôle économique et financier des banques dans le monde grec*, «Cahiers de Clio» 84 (1985), s. 77 i n.
- Bogaert R., *Le statut des banques en Égypte ptolémaïque*, «Antiquité Classique» 50 (1981), s. 86 i n.
- Bogaert R., *Les banques à Alexandrie aux époques gréco-romaine et byzantine*, «Ancient Society» 23 (1992), s. 31 i n.
- Bogaert R., *Les banques affermées de l'Égypte romaine*, [w:] *Studi Sanfilippo*, t. III, Milano 1983, s. 39 i n.
- Bogaert R., *Les banques affermées ptolémaïques*, «Historia» 33 (1984), s. 181 i n.
- Bogaert R., *Les documents bancaires de l'Égypte gréco-romaine et byzantine*, «Ancient Society» 31 (2001), s. 173 i n.
- Bogaert R., *Les modèles des banques ptolémaïques*, [w:] E. van 'T Dack – P. van Dessel – W. van Gucht (eds.), *Egypt and the Hellenistic World. (Proceedings of the International Colloquium, Leuven 1982)* («Studia Hellenistica» 27), Leuven 1983, s. 13 i n.
- Bogaert R., *Les opérations des banques de l'Égypte ptolémaïque*, «Ancient Society» 29 (1998–1999), s. 49 i n.
- Bogaert R., *Les opérations des banques de l'Égypte romaine*, «Ancient Society» 30 (2000), s. 135 i n.
- Bogaert R., *Les opérations en nature des banques en Égypte gréco-romaine*, «Ancient Society» 19 (1988), s. 213 i n.
- Bogaert R., *Les origines antiques de la banque des dépôts: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966.
- Bogaert R., *Les temples de l'Antiquité étaient-ils des banques*, [w:] *Banque et société humaine*, Paris 1986, s. 135 i n.
- Bogaert R., *Les κολλεκτάριοι dans les papyrus*, «Chronique d'Égypte» 60 (1985), s. 5 i n.

- Bogaert R., *Les κολλυβιστικὰ τράπεζαι dans l'Égypte gréco-romaine*, «Anagenensis» 3 (1983), s. 21 i n.
- Bogaert R., *Liste chronologique des banquiers royaux thébains 255–84 avant J.-C.*, «ZPE» 75 (1988), s. 115 i n.
- Bogaert R., *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte ptolémaïque*, «ZPE» 120 (1998), s. 165 i n.
- Bogaert R., *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte romaine, 30a-284*, «ZPE» 109 (1995), s. 133 i n.
- Bogaert R., *Listes de taxes et banques dans l'Égypte romaine*, «ZPE» 79 (1989), s. 207 i n.
- Bogaert R., *Munt, wissel en bank bij de oude Grieken*, «Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis» 21 (1967), s. 33 i n. (= «Revue de la banque» 33 (1969), s. 297 i n.).
- Bogaert R., *Notes sur l'emploi du chèque dans l'Égypte ptolémaïque*, «Chronique d'Égypte» 58 (1983), s. 212 i n.
- Bogaert R., *P. Cairo Zen. III 59327 et le taux des intérêts bancaires à Alexandrie en 250/249 avant J.-C.*, [w:] S. Janeras (cur.), *Miscellanea papirologica Ramon Roca-Puig en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona 1987, s. 79 i n.
- Bogaert R., *Recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine*, [w:] T. Hackens, P. Marchetti (eds.), *Histoire économique de l'Antiquité. Bilans et contributions de savants belges présentés dans une réunion interuniversitaire à Anvers/Antwerpen, Universitaire Fakulteiten Sint-Ignatius (Université Catholique de Louvain Institut supérieur d'archéologie & d'histoire de l'art. Documents de travail 22)*, Louvain-la-Neuve 1987, s. 49 i n.
- Bogaert R., *Tempels en bankzaken van de Babyloniërs tot de Tempeliers*, «Spiegel Historiae» 5 (1970), s. 644 i n.
- Bogaert R., *The Economic Functions of Greek Banks*, [w:] *Actes du cinquième congrès international d'histoire économique (Leningrad 1970)*, Москва 1977, s. 241 i n.

- Bogaert R., *Trapezitica Aegyptiaca. Recueil de recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine* («Papyrologica Florentina» 25), Firenze 1994.
- Bogaert R., *Un cas de faux en écriture à la Banque Royale thébaine en 131 avant J.C.*, «Chronique d’Égypte» 63 (1988), s. 145 i n.
- Bogaert R., *Ursprung und Entwicklung des Depositenbank im Altertum und Mittelalter*, [w:]: R. Bogaert – P.C. Hartmann, *Essays zur historischen Entwicklung des Bankensystems*, Mannheim – Wien – Zürich 1980, s. 9 i n.
- Bogaert R., *Zénon et ses banquiers*, «Chronique d’Égypte» 66 (1991), s. 308 i n.
- Bojarski W., Dajczak W., Sokala A., *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007.
- Bojarski W., *Pożytki naturalne w prawie rzymskim*, Toruń 1979.
- Bojarski W., *Remarks on Textual Reconstruction in Roman Law*, [w:] *Le droit romain et le mode contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, (red.) W. Wołodkiewicz i M. Zabłocka, Varsovie 1996, s. 83 i n.
- Bona F., *Le ‘societates publicanorum’ e le società questuarie nella tarda repubblica*, [w:] *Lectio sua, Studi editi e inediti di diritto romano*, t. I, Milano 2003, s. 13 i n.
- Bonetti P., ‘Publicani’, «NNDI» 14 (1957), s. 584.
- Bonifacio F., *Compromesso*, «NNDI» 3 (1957), s. 784 i n.
- Bonifacio F., *La novazione nel diritto romano*, Napoli 1959.
- Bonifacio F., *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, «BIDR» 49/50 (1948), s. 80 i n.
- Boulvert G., *Esclaves et affranchise impériaux sous le Haut Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970.
- Bove L., *Documenti di operazioni fnaziarie dall’archivio dei Sepulci. Tabulae Pompeianae di Murécine*, Napoli 1984.
- Bove L., *Rapporti tra ‘dominus auctionis’, ‘coactor’ ed ‘emptor’ in Tab. Pomp. 27’*, «Labeo» 21 (1975), s. 322 i n.

- Brancher M., *La jurisdiction civile du 'Praefectus Urbi'*, Paris 1909.
- Brasiello U., *Deposito irregolare*, [w:] *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, t. I, Bologna 1954, s. 52 i n.
- Breglia L., *Numismatica antica: storia e metodologia*, Milan 1945.
- Broughton T.R.S., *The magistrates of the Roman Republic*, t. I, New York 1951.
- Brunt P.A., *Sulla and the Asian Publicans*, «Latomus» 19 (1956), s. 17 i n.
- Buckland W.W., *Roman Law and Common Law. A Comparison in Outline*, Cambridge 1952.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908.
- Burdese A., *Recenzja*, A. Di Porto, *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C. – II sec. a.C.)*, «Labeo» 32 (1986), s. 205 i n.
- Bürge A., *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, «ZSS» 104 (1987), s. 463 i n.
- Bürge A., *Recenzja*, A. Di Porto, *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C. – II sec. a.C.)*, «ZSS» 105 (1988), s. 856 i n.
- Bürge A., *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, «ZSS» 97 (1980), s. 114 i n.
- Bürge A., *Zum Edikt 'De edendo'. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, «ZSS» 112 (1995), s. 1 i n.
- Burnett A., *Early Roman Coinage and Its Italian Context*, [w:] W. Metcalf (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford 2012, s. 299 i n.
- Butterworth A., Laurence R., *Pompeii: The Living City*, New York 2005.
- Cagnat R., 'Praefectus urbi', «DS» 4.1 (1896), szp. 620.
- Cagnat R., 'Publicani, Publicum', «DS» 4.1 (1896), szp. 752.
- Camodeca G., *L'Archivo Putuolano dei Sulpicii*, t. I, Napoli 1992.

- Camodeca G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, Roma 1999.
- Cancelli F., *Società. Diritto romano*, «NNDI» 17 (1957), s. 14 i n.
- Capanelli D., 'Leges metalli Vipascensis', «BIDR» 86/87 (1984), s. 121 i n.;
- Carlà F., Marcone A., *Economia e finanza a Roma*, Bologna 2011.
- Caroselli M.R., *Miseria e grandezza della vita bancaria dell'Antichità*, «Economia e Storia» 21 (1977), s. 5 i n.
- Carrié J.-M., *Économie et société de l'Égypte romano-byzantine (IVe -VIIe siècles). À propos de quelques publications récentes*, «Chronique Antiquité Tardive» 7 (1999), s. 331 i n.
- Carrié J.-M., *Les métiers de la banque entre public et privé (IVe-VIIe siècle)*, [w :] *Finanza e attività bancaria tra pubblico e privato nella tarda Antichità. Definizioni, normazione, prassi. Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XII Convegno Internazionale (Perugia, 11-14 ottobre 1995)*, Napoli 1998 [1999], s. 65 i n.
- Carrié J.-M., *Solidus et crédit: qu'est-ce que l'or a pu changer?*, [w:] E. Lo Cascio (a cura di), *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 12-14 ottobre. 2000)*, Bari 2003, s. 265 i n.
- Carson R.A.G., *Principal Coins of the Romans*, t. I, *The Republic c. 290-31 B.C.*, London 1978; t. III, *The Dominate AD. 294-498*, London 1981.
- Carson R.A.G., *Roman History and the Roman Coinage*, «Didaskalos», 1.3 (1965), s. 153-164
- Carvajal R P.I., *Receptum argentarii (I). Nota sobre las garantías bancarias abstractas en el Derecho Romano y Justiniano*, «Ars Boni et Aequi» 1 (2005), s. 127 i n.
- Cary M. Sculland H.H., *Dzieje Rzymu*, t. I, przekł. J. Schwarckopfa, Warszawa 1992.
- Casione C., 'Tres viri capitales', *Storia di una magistratura Romana*, Napoli 1999.
- Casola F., *I Gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, Trieste 1962.
- Casson L., *Navi e marinai dell'antichità*, Milano 1976.

- Castrén P., *Lilius H. , Graffiti del Palatino: II, Domus Tiberiana*, Helsinki 1970, (=Acta Instituti Romani Finlandiae, IV.).
- Casson L., *New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822*, «ZPE» 84 (1990), s. 195 i n.
- Castresana Herrero A., *El 'chirographo' y la 'syngrapha'; significación jurídica desde la República hasta Justiniano*, [w:] *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors*, t. I, Pamplona 1987, s. 361 i n.
- Castresana Herrero A., *El préstamo marítimo griego y la 'pecunia traiecticia' romana*, Salamanca 1982.
- Cerami P., *Impresa e 'societas' nei primi due secoli dell'impero*, «AUPA» 52 (2007–2008), s. 75 i n.
- Ceran W., *Rzemieślnicy i kupcy w Antiochii i ich ranga społeczna (II połowa IV wieku)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- Cervenca G., *Contributo allo studio delle usurae c. d. legali nel diritto romano*, Milano 1969.
- Chevreau E., *La 'traiecticia pecunia': un mode de financement du commerce international*, «MHSDB» 65 (2008), s. 37 i n.
- Chiaudano M., *Banca. Cenni storici*, «NNDI» 2 (1957), s. 207 i n.
- Chico R.H., *Funcion y origen de los 'argentarii'*, «Anuario de Estudios Sociales y Juridicos» 6 (1977), s. 105 i n.
- Chodoń K., *Stypulacje gwarancyjne w handlu rzymskim*, [w:] *Ze studiów nad tradycją prawa*, (red.) E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Warszawa 2012, s. 15 i n.
- Chytle K., *Gospodarcze i polityczne znaczenie ekwitów w Rzymie u schyłku III i w II w.p.n.e.*, «ZNUJ. Prace Instytutu Własności Intelektualnej» 5 (2006), s. 103 i n.
- Cimma M.R., *Ricerche sulla società di publicani*, Milano 1981.

- Cognetti De Martiis S., *Banche, banchieri e usurai nelle commedie di Plauto (Continuazione)*, «Giornale degli Economisti» 5 (Anno 3), dicembre 1892, ser. 2, s. 539 i n.
- Colli U., 'Aediles', «NNDI» 1.1 (1957), s. 338 i n.
- Collinet P., *Études historiques sur le droit de Justinien. Le caractère oriental de l'oeuvre de Justinien*, t. I, Paris 1912.
- Conrad C.F., *Notes on Roman Also-Rans*, [w:] *Imperium Sine Fine: T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*, ed. J. Linderski, Stuttgart 1996, s. 107 i n.
- Coppa-Zuccari P., *Il deposito irregolare*, «AG» 6 (1901), s. 41 i n.
- Coppa-Zuccari P., *La natura giuridica del deposito bancario*, «AG» 9 (1902), s. 441 i n.
- Costa E., *Il diritto privato romano nelle commedia di Plauto*, Roma 1968.
- Costa E., *Papiniano. Studio di storia interna del diritto romano*, t. IV, Bologna 1899.
- Costabile F., *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992.
- Crawford M.H., *La monete in Grecia e a Roma*, Bari 1982.
- Crawford M.H., *Money and Exchange in the Roman World*, «JRS» 60 (1970), s. 40 i n.
- Crawford M.H., *Plated Coins – False Coins*, «Numismatic Cronicle» 8 (1968), ser. 7, s. 55 i n.
- Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, t. I–II, Cambridge 1974 (przedruk 2000).
- Crawford M.H., *Roman Republican Coin Hoards*, Oxford 1969.
- Crook J.A., *Lex Cornelia 'de falsis'*, «Athenaeum» 65 (1987), s. 163 i n.
- Cruchon G., *Les banques dans l'antiquite. Étude historique, économique et juridique*, Paris 1879.
- Cytowska M., Szelest H., *Literatura grecka i rzymska w zarzysie*, Warszawa 1981.

- D'Antò V., *Pseudoacronia*, «Latomus» 19 (1960), s. 768 i n.
- D'Arms J.H., *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge MA 1981.
- D'Arms J.H., *Senators' Involvement in Commerce in the Later Republic: Some Ciceronian Evidence*, «Memoirs of the American Academy in Rome» 36 (1980), s. 77 i n.
- D'Orgeval B., *L'Empereurs Hadrien oeuvre législative et administrative*, Paris 1950.
- D'Ors A., *Contribuciones a la historia del 'crimen falsi'*, [w:] *Studi Volterra*, t. II, Milano 1971, s. 526 i n.
- D'Ors A., *De nuevo sobre 'creditum' (replica a la critica de Albanese)*, «SDHI» 41 (1975), s. 205 i n.
- Dajczak W., *The Nature of the Contract in Reasoning of Civilian Jurists*, Poznań 2012.
- Dalla Massara T., *Obbligazioni pecuniarie. Struttura e disciplina dei debiti di valuta*, Padova 2012.
- De Churruca J., *Die Gerichtsberkiet des 'praefectus urbi' über die 'argentarii' im klassischen römischen Recht*, «ZSS» 108 (1991), s. 304 i n.
- Deloume A., *Les manieurs d'argent a Rome*, Paris 1892.
- De Martino F., 'Exercitor', «NNDI» 6 (1957), s. 1088.
- De Martino F., *La storia dei 'publicani' e gli scritti dei giuristi*, «Labeo» 39 (1993), s. 5 i n.
- De Martino F., *Storia della costituzione romana*², t. II, Napoli 1975.
- De Martino F., *Storia della costituzione romana*, t. IV, Napoli 1974.
- De Martino F., *Storia economica di Roma antica*, Firenze 1979.
- De Martino F., *Sul 'foenus nauticum'*, «Rivista del diritto della navigazione» 1 (1935), 3, s. 240 i n.

- De Robertis F.M., *D. 19, 2, 31 et il regime dei trasporti marittimi nell' ultima eta repubblicana*, «SDHI» 31 (1965), s. 92 i n.
- De Santis E., *Interpretazione del fr. 31 D. 19.2 (Alfenus libro V a. Paulo epitomatorum)*, «SDHI» 12 (1946), s. 86 i n.
- De Sarlo L., *Alfeno Varo e i suoi digesta*, Milano 1940.
- De Sarlo L., *Sulla repressione penale del falso documentale in diritto romano*, «Rivista di Diritto Processuale Civile» 14 (1937), s. 317 i n.
- Dernburg H., *Die Compensation nach römischen und gemeinem Rechte: Mit Rücksicht auf die neueren Gesetzgebungen*, Heidelberg 1854.
- De Souza Ph., *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999.
- Desiderato S., 'Feminae argentariae?', «SDHI» 64 (1998), s. 493 i n.
- Develin R., *The Political Position of C. Flaminius*, «Rheinisches Museum für Philologie» 3/4 (1979), s. 269 i n.
- Dębiński A., Misztal-Konecka J., Wójcik M., *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010.
- Díaz Bautista A., *Estudios sobre la banca bizantina (negocios bancarios en la legislación de Justiniano)*, Murcia 1987.
- Díaz Bautista A., *La prohibición de ser arrendatarios los clérigos de Nov. Just. 123, 6*, «AHDE» 49 (1979), s. 721 i n.
- Díaz Bautista A., *Les garanties bancaires dans la législation de Justinien*, «RIDA» 29 (1982), s. 165 i n.
- Díaz Bautista A., *L'intercession des femmes dans la législation de Justinien*, «RIDA» 30 (1983), s. 81 i n.
- Díaz Bautista A., *Notas sobre el aseguramiento de obligaciones en la legislación justiniana*, «AHDE» 50 (1980) s. 683 i n.
- Dignös G., *Die Stellung der Aedilen im römischen Strafrecht (Dissertation)*, München 1962.

- Di Lella L., *Il plebiscito Sempronio del 193 a.C. e la repressione delle 'usurae'*, «Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli» 95 (1984), s. 261 i n.
- Di Porto A., *Il diritto commerciale romano. Una «zona d'ombra» nella storiografia romanistica e nelle riflessioni storico-comparative dei commercialisti*, [w:] *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'etrù romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Prof. F. Gallo*, t. III, Napoli 1997, s. 418 i n.
- Di Porto A., *Impresa collettiva e schiavo 'manager' in Roma antica (II sec. a.C.-II sec. d.C.)*, Milano 1994.
- Di Renzo F., *La finanza antica*, Milano 1955.
- Dmowski J., *Odsetki w rzymskiej pożyczce morskiej*, «ZN UG Prawo» 11 (1983), s. 53 i n.
- Dmowski J., *Prawno-ekonomiczny charakter odsetek w pożyczce rzymskiej*, «ZN UG Prawo» 13 (1985), s. 123 i n.
- Domergue C., *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca (Collection de la maison des pays ibériques XII)*, Paris 1983.
- Donadio N., *Le auctiones privatae all'epoca di Plauto: consuetudini, regole, pratiche delle vendite all'asta nel mondo romano e loro tracce nella palliata latina*, [w:] *Diritto e teatro in Grecia e a Roma*, (ed.) E. Cantarella, A. Maffi, Milano 2007, s. 117 i n.
- Dreves P., *Die Bankdiaphe in den gräko-ägyptischen Papyri*, «JPP» 18 (1974), s. 95 i n.
- Drexhage H.-J., Konen H., Ruffing K., *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert): eine Einführung*, Berlin 2002.
- Ducin S., *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 1997.
- Dydyński T., *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899.
- Ehrenberg V., *The People of Aristophanes, A Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford 1951.

- Eisele F., *Die Compensation nach römischen Rechte*, Berlin 1876.
- Erman H., *La falsification des actes dans l'antiquité*, [w:] *Mélanges Nicole. Recueil de Mémoires de Philologie Classique et d'Archéologie offerts à Jules Nicole*, Geneva 1905, s. 111–116.
- Ernout A., *Aspects du vocabulaire latin*, Paris 1954.
- Etien R., *Życie codzienne w Pompejach*, przekł. T. Kotula, Warszawa 1971.
- Evans-Jones R., *The Prefatory Section of D. 16.3. 'Depositum vel contra'*, «RIDA» 25 (1978), s. 255 i n.
- Fadda C., *Istituti commerciali del diritto romano*, Napoli 1903.
- Falenciak J., *Rodzaje umów o przewóz statkiem i ich prawne konstrukcje według świadectwa rzymskich prawników klasycznych*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego» 6 (1956), «Prawo» 2, s. 55 i n.
- Fasolino F., *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, «Labeo» 46 (2000), 2, s. 169 i n.
- Fasolino L., *Storia del diritto privato romano*, Torino 2006.
- Feenstra R., *'Fidem emptoris sequi'*, [w:] *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, Firenze 1955, s. 273 i n.
- Fernández Barreiro A., Rodríguez Montero R.P., *Daños y reintegro de gastos en materia de sociedad: D.17.2.52.4, D.17.2.60.1 y D.17.2.61: ¿Una polemica jurisprudencial en época clásica?*, «Anuario da Facultade de Dereito de la Universidade da Coruña» 1 (1997), s. 265 i n.
- Ferrary J.-L., *'Lex Cornelia de sicariis et veneficis'*, «Athenaeum» 79 (1991), s. 417 i n.
- Ferrer Maestro J., *La República paricipada: Intereses privados y negocios públicos en Roma*, Castellón de la Plana 2005, s. 27 i n.
- Ferrini C., *Recenzja*, [w:] *Opere di Contardo Ferrini, t. III, Studi vari di diritto romano e moderno (sulle Obbligazioni, sul Negozio giuridico, sulle Presunzioni)*, Milano 1929, s. 497 i n.

- Fezzi L., *Falsificazione di documenti pubblici nella Roma tardorepubblicana (133–31 A.C.)*, Firenze 2003.
- Finzi M., *I reati di falso*, t. I, Torino 1908.
- Fiori R., *Contrahere e solvere obligationem in Q. Mucio Scaevola*, [w:] (a cura di) C. Masi-Doria, C. Cascione, *Fides Humanitas Ius. Studi in onore di L. Labruna*, t. III, Napoli 2007, s. 1955 i n.
- Flacelière R., *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, przekł. Z. Bobowicz, J. Targalski, Warszawa 1985.
- Földi A., *Apunti sulla categoria dei quasi-delitti*, «Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestinensis» 37 (1999–2000), s. 9 i n.
- Földi A., ‘*Caupones*’ e ‘*stabularii*’ nelle fonti del diritto romano, [w:] *Mélanges Fritz Sturm*, t. I, ed. J.-F. Gerken, H. Peter. P. Trenk-Hinterberger, R. Vigneron, Liège 1999, s. 119 i n.
- Földi A., *Die Entwicklung der sich auf die Schiffer beziehenden Terminologie im römischen Recht*, «TR» 63.1 (1995), s. 1 i n.
- Földi A., *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 207 i n.
- Földi A., *Eine alternative Annäherungsweise: Gedanken zum Problem des Handelsrechts in der römischen Welt*, «RIDA» 48 (2001), ser. 3, s. 65 i n.
- Földi A., *La responsabilità dell’avente potestà per atti compiuti dall’exercitor suo sottoposto*, «SDHI» 64 (1998), s. 179 i n.
- Földi A., *Remarks on the legal structure of enterprises in Roman law*, «RIDA» 43 (1996), ser. 3, s. 179 i n.
- Forschner B., *Das Schiff des Saufeius. Anmerkungen zu D.19.2.31*, «Forum Historiae Iuris, Erste Europäische Internetzeitschrift für Rechtsgeschichte» (8 November 2011) <http://www.forhisiur.de/>, s. 1 i n.
- Forzoni A., *La moneta nella storia*, t. I, *Dalle origini a Giulio Cesare*, Roma 1995.

- Frank T., *An Economic Survey of Ancient Rome*, Paterson-New Jersey 1959.
- Frank T., *Storia economica di Roma* (trad. it.), Firenze 1924.
- Frank T., *The Financial Crisis of 33 A.D.*, «The American Journal of Philology» 56 (1935), nr 4, s. 336 i n.
- Freis H., *Die Cohortes Urbanae*, Köln – Graz 1967 (Epigraphische Studien 2).
- Frezza P., “Παρακαταθήκη”, [w:] I. Biezuńska-Malowist (ed.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, t. I, Vratislaviae-Varsaviae 1956, s. 139 i n.
- Frezza P., *Le garanzie delle obbligazioni*. Corso di diritto romano, t. I, *Le garanzie personali*, Padova 1962.
- Fuhrmann M., *Cicero and the Roman Republic*, Oxford-Cambridge 1992.
- Gabrielli C., *Moneta e finanza in età repubblicana*, Roma 2012.
- Gandolfi G., *Il deposito nella problematica della giurisprudenza romana*, Milano 1971.
- Gara A., *Aspetti di economia monetaria nell’Egitto romano*, «ANRW» 10.1 (1988), s. 912 i n.
- Gara A., *Fiscalité et circulation monétaires dans l’Egypte romaine*, [w:] H. Van Effenterre, *Points de vue sur la fiscalité antique*, Paris 1979, s. 43 i n.
- Gara A., *Il modo greco-orientale*, [w:] M.H. Crawford, *L’Impero romano e le strutture economiche e sociali delle province*, Como 1986, s. 107 i n.
- Gara A., *Posdiagrammena e circolazione monetaria*, Milan 1976.
- Garcia Garrido M., *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo Romano*, Madrid 2001.
- Garcia Garrido M.J., *La sociedad de los banqueros («societas argentaria»)*, [w:] *Studi Biscardi*, t. III, Milano 1982, s. 373 i n.
- Gatti C., *La tribunicia potestas nelle monete di Nerone*, Napoli 1961.
- Geiger K., *Das ‘depositum irregulare’ als Kreditgeschäft*, Munchen 1962.

- Gelzer M., *Tulius*, «RE» 7 A 1 (1939), szp. 827 i n.
- Gestin R.L.M., *Du dépôt et du séquestre: droit romain*, Brest 1894.
- Giacchero M., *Il progressivo peggioramento della monetazione romana da Nerone a Diocleziano*, «Studi Romani» 14 (1966), s. 138 i n.
- Giangreco-Pessi M.V., «*Argentarii*» e «*trapeziti*» nel teatro di Plauto, «AG» 201 (1981) s. 39 i n.
- Giard J.B., *Catalogue des monnaies de l'Empire romain de la Bibliothèque Nationale*, t. I, *Auguste*, Paris 1976.
- Giesecke W., *Italia Numismatica. Eine Geschichte der italischen Geldsysteme bis zur Kaiserzeit*, Leipzig 1928.
- Gilliard F.D., *Notes on the Coinage of Julian the Apostate*, «JRS» 54 (1964), s. 135 i n.
- Giménez Barriocanal F., *La actividad económica en el Derecho Romano. Análisis contable*, Madrid 2003.
- Giomaro A.M., «*Actio in factum adversus argentarios*», «Studi Urbinati» 45 (1976–77), s. 53 i n.
- Giuffrè V., *La 'datio mutui'. Prospettive romane e moderne*, Napoli 1989.
- Gordon W.M., *Observations on 'depositum irregulare'*, [w:] *Studi Biscardi*, t. III, Milano 1982, s. 363 i n.
- Göschler P., *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und berkulanensischen Urkunden*, Berlin 1997.
- Grant M., *From Imperium to 'Auctoritas'. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire 49 B.C.-A.D. 14*, Cambridge 1969.
- Grant M., *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge 1968.
- Grant M., *Roman Imperial Money*, Amsterdam 1972.

- Grant M., *The Pattern of Coinage in the Early Principate*, [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 96 i n.
- Grassner V., *Zur Terminologie der Kaufläden im Lateinischen*, «MBAH» 3.1 (1984), s. 108 i n.
- Green K., *The Archeology of Roman Economy*, Berkeley-Los Angeles 1990.
- Greenidge A.H.J., *'Infamia'. Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894 (przedruk: Aalen 1977).
- Gröschler P., *Banchieri e limite delle usurae*, «Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana» 12 (1998), s. 345 i n.
- Gröschler P., *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, Berlin 1997.
- Gross W.H., *'Mensa'*, «Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike» 3 (1969), szp. 1225.
- Gross W.H., *'Mensarius'*, «Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike» 3 (1969), szp. 1225.
- Grueber H.A., *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, t. I: *'Aes Rude', 'Aes Signatum', 'Aes Grave', and Coinage of Rome from B.C. 268*; t. II: *Coinages of Rome (continued) Roman Campania, Italy, the Social War and the Provinces*; t. III: *Tables of Finds and Cognomina, Indexes, Plates*, Oxford 1970.
- Guarino A., *Ancora sull'editto edilizio*, «Labeo» 2 (1956), s. 352 i n.
- Guarino A., *L'editto edilizio e il diritto onorario*, «Labeo» 1 (1955), s. 295 i n.
- Guarino A., *'Societas consensu contracta'*, Napoli 1972.
- Guillard E., *Les banquiers athéniens et romains. 'Trapézites' et 'argentarii'. Suivis du pacte de constitut en droit romain*, Paris-Lyon 1875.
- Günther S., *'Vectigalia nervos esse rei publicae': die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden 2008.
- Habel P., *'Argentarii' (2)*, «RE» 2 (1895), szp. 710 i n.

- Habicht E.C., *Synonymisches. Handwörterbuch der Lateinischen Sprache für Angehende Philologen*, Lemgo 1829.
- Hafner G., *Schild oder Rad? Beobachtungen zum Bildschmuck des 'aes signatum'*, «Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum» 10 (1963), s. 34 i n.
- Hamilton C.D., *The 'tresviri monetales' and the Republican 'cursus honorum'*, «TAPA» 100 (1969), s. 181 i n.
- Hamman A.G., *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, Warszawa 1990.
- Hans P., *Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten*, «Labeo» 16 (1970), s. 183 i n.
- Harl K.W., *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore 1996.
- Harris E.M., *Law and Economy in classical Athens: [Demosthenes] against Dionysodorus*, [w:] *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society and Politics*, Cambridge 2006, s. 143 i n.
- Haymann F., *Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht*, «ZSS» 40 (1919), s. 167 i n.
- Herzog E., *Geschichte und System der römischen Staatsverfassung*, t. II, Leipzig 1891.
- Herzog R., 'Nummularius', «RE» 17. 34 (1937), s. 1415 i n.
- Heurgon J., *Traditions étrusco-italiques dans le monnayage de Trebonien Galle*, «Studi Etruschi» 24.2 (1955–56), s. 91 i n.
- Hill G.F., *Historical Roman Coins*, Chicago 1966.
- Hinard F., *Le 'pro Quinctio': un discours politique?*, «Revue des Études Anciennes» 77 (1975), s. 88 i n.
- Hinard F., *Remarques sur les praecones et le praeconium dans la Rome de la fin de la République*, «Latomus» 35 (1976), s. 730 i n.
- Höbenreich E., *'Annona'. Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, Graz 1997.

- Höckman O., *La navigazione nel mondo antico* (trad. it.), Garzanti 1988, s. 118 i n.
- Hollande D.B., *Money in the Late Roman Republic*, New York 2007.
- Hooper F., Schwartz M., *Roman Letters: History from a Personal Point of View*, Detroit 1991.
- Hübner E., 'Lex metalli Vipascensis', «*Ephemeris epigraphica*» 3 (1877), s. 165 i n.;
- Hug, 'Mensarii', «RE» 29 (1931), szp. 948.
- Humbert G., 'Codex accepti et depensi', «DS» 2. 1 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 1267.
- Humbert G., 'Collectarii', «DS» 1. 2 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 1291 i n.
- Iglesias J.J., *Derecho romano: instituciones de derecho privado*⁶, Barcelona 1972.
- Impallomeni G., 'Edictum aedilium curulium', «NNDI» 6 (1960), s. 372 i n.
- Impallomeni G., *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955.
- Ivanov V., 'De societatibus vectigalium publicanorum populi Romani', St. Petersburg 1910 (przedruk Roma 1971).
- Jakab É., 'Vectura pro mutua': Überlegungen zu TP 13 und Ulp. D.19, 2, 15, 61, «ZSS» 17 (2000), s. 244 i n.
- Jakab É., *Vertragsformulare im Imperium Romanum*, «ZSS» 123 (2006), s. 88 i n.
- Jakab É., *Vertragspraxis und Bankgeschäfte im antiken Puteoli: TPSulp. 48 neu interpretiert*, [w:] 'Pistoi dia tèn technèn'. Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert, «*Studia Hellenistica*» 44 (2008), s. 321 i n.
- Jankowski A., *Uwagi o pomocnikach handlowych i agentach w Rzymie w epoce pryncypatu*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 11, «Antiquitas» 1 (1963), s. 173 i n.
- Joanique P., *Le 'Codex accepti et expensi' chez Ciceron: étude d'histoire de la comptabilité*, «RHD» 46 (1968), ser. 4, s. 5 i n.

- Jones A.H.M., *Taxation in Antiquity*, [w:] *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic Administrative History*, (ed.) P.A. Brunt, Oxford 1974, s. 150 i n.
- Jones D.F., *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Tempus 2006.
- Johnson A.C., *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*, Baltimore 1936.
- Johnson A.C., West L.C., *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton 1949.
- Jurewicz O., *Niewolnicy w komediach Plauta*, Warszawa 1958.
- Justyński J., *Zasady administracji prowincją rzymską w świetle podstawowych założeń doktryny Cyncerona i analizy listu-memoriału „Ad Quintum fratrem” I.1*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne» 31 (1968), «Prawo» 8, s.105 i n.
- Karlowa O., *Römische Rechtsgeschichte*, t. I, Leipzig 1885.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, I², Monachium 1971.
- Kaser M., *Die Jurisdiktion der kurulischen Ädilen*, [w:] *Mélanges Philippe Meylan*, Lausanne 1963, s. 173 i n.
- Kaser M., *Die Verteilung der Gefahr beim sogenannten ‚contractus mohatrae‘*, [w:] *Syntelesia Arangio-Ruiz*, t. I, Napoli 1964, s. 74 i n.
- Kaser M., *Ein Jahrhundert interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen*, [w:] *Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode*, Wien-Köln-Graz 1986.
- Kaser M., *‘Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen’*, «ZSS» 73 (1956) s. 220 i n.
- Kaser M., *Recenzion*, «ZSS» 79 (1962), s. 441 i n.
- Kaser M., *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien-Köln-Graz-Böhlau 1972.
- Kaser M., Hackl K., *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1996.

- Kacprzak A., *Julian, Ulpian i nietypowa pożyczka. Zastosowanie analogii w rozważaniach prawniczych*, «Zeszyty Prawnicze» 10.1 (2010), s. 29 i n.
- Kastner K., *Die zivilrechtliche Verwahrung des gräko-ägyptischen Obligationsrechts im Lichte der Papyri*, Nürnberg 1962.
- Kirschenbaum A., *Sons, Slaves, and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem-Washington 1987.
- Klami H.T., 'Depositum' und Παρακαταθήκη, [w:] H.-P. Benöhr (ed.), *Iuris professio: Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, Vienna 1986, s. 89 i n.
- Klami H.T., 'Mutua magis videtur quam deposita', Helsinki 1969.
- Klami H.T., *Nómos and Nómisma. Comments on Inflation in the Roman Empire*, [w:] *Studia Pólay*, Szeged 1985, s. 263 i n.
- Klami H.T., *Wie schlecht hat ein Klassiker schreiben können?*, [w:] *Studi Biscardi*, t. IV, Milano 1983, s. 217 i n.
- Klinkowski J., *Nowotestamentalny obraz celników na tle systemu finansowego Judei i imperium rzymskiego*, «Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne» 6 (2007), nr 2 (11), s. 57 i n.
- Kniep F., 'Argentaria stipulatio', [w:] *Festgabe der Juristenfakultät Jena für August Thon (zum 50-jährigen Doktor-Jubiläum)*, Jena 1911 (Nachdruck Frankfurt am Main 1987), s. 33 i n.
- Kniep F., 'Societas publicanorum', Jena 1896.
- Kocher E.E., *Über und ursprünglicher Anwendungsbereich der 'lex Cornelia de falsis'*, München 1965.
- Кофанов Л., 'Nexum' u 'mancipium' XII Таблиц, «Вестник древней истории» 3 (1992), s. 68 i n.
- Kołodko P., *Chłosta jako dodatkowy środek karny zaostrzający dolegliwości właściwej kary*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, (red.) A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 87 i n.

- Kołodko P., *Chłosta jako kara w rzymskim wojskowym prawie karnym*, «Studia Prawnoustrojowe» 7 (2007), s. 61 i n.
- Kołodko P., *Prawne aspekty ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, «Miscellanea Historico-Iuridica» 4 (2006), s. 25 i n.
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012.
- Kraut W.T., *‘De argentariis et nummulariis commentatio’*, Gottingae 1826.
- Кравец В., Кравец О.О., *Західноєвропейський бізнес: Становлення і сучасність*, Київ 2003.
- Kreller, *‘Mutuum’*, «RE», Supplementband VI (1935), s. 571 i n.
- Kruse, *‘Mensa’*, «RE» 29 (1931), szp. 937 i n.
- Krzynówek J., *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000.
- Krzynówek J., *Prawne konsekwencje ustanowienia (praepositio) w rzymskich źródłach prawniczych*, «Studia Iuridica» 34 (1997), s. 73 i n.
- Krzynówek J., *Prawo handlowe Rzymian*, «Przegląd Prawa Handlowego» 7–8 (1994), s. 37 i n.
- Kubischek W., *‘Aedilis’*, «RE» 1.1 (1894), szp. 448 i n.
- Kübler B., *Die klassischen Juristen und ihre Bedeutung für die Rechtsentwicklung*, [w:] *Conferenze per il XIV centenario delle Pandette: 15 dicembre 530–15 dicembre 1930*, Milano 1931, s. 122 i n.
- Kübler B., *Griechische Tatbestände in den Werken der klassischen Literatur (Schluß)*, «ZSS» 29 (1908), s. 183 i n.
- Kumaniecki K., *Cyceron i jego współcześni*, Warszawa 1989.
- Kunisz A., *Geneza ustroju monetarnego cesarstwa rzymskiego*, Katowice 1975.
- Kunisz A., *Denar i Antoninian. Z problematyki obiegu monetarnego w cesarstwie rzymskim w III w.n.e.*, «Studia Historyczne» 16 (1973), s. 171 i n.
- Kunisz A., *Mennictwo w cesarstwie rzymskim w I wieku n.e.*, Katowice 1978.

- Kunisz A., *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II wieku n.e.*, Katowice 1992.
- Kunisz A., *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. – 68 r.n.e.)*, Katowice 1984.
- Kunisz A., *Recherches sur le monnayage et la circulation monétaire sous le règne d'Auguste*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.
- Kunisz A., *Reforma pieniądza złotego i srebrnego za panowania Nerona w 64 r.n.e.*, «Wiadomości Numizmatyczne» 20 (1976), s. 129 i n.
- Kunisz A., *Wojny a pieniądz. Z badań nad obiegiem srebrnej monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów (193–235)*, Katowice 1998.
- Kunkel W., 'Diligentia', «ZSS» 45 (1925), s. 266 i n.
- Kunkel W., *Kleine Schriften. Zum römischen Strafverfahren und zur römischen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1974 (Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historisch Klasse[1969] 2).
- Kunkel W., Wittmann R., *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt: Die Magistratur*, München 1995.
- Kupiszewski H., *Sul prestito marittimo nel diritto romano classico: profili sostanziali e processuali*, «Index» 3 (1972), s. 368 i n.
- Kuryłowicz M., 'Agoranomos' i 'tabellio', *Z historii antycznego notariatu*, «Rejent» 2 (1992), nr 9, s. 9 i n.
- Kuryłowicz M., *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, «Rejent» 4 (1994), nr 10, s. 12 i n.
- Kuryłowicz M., 'Crimen artioris annonae', «Res Historica» 29 (2010), s. 73 i n.
- Kuryłowicz M., *Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w prawach handlowych*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego» 876, «Prace prawnicze» 125 (1989), s. 65 i n.
- Kuryłowicz M., *Justynian i prawie 40 jurystów [w:] Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi*

- Józefowi Ciągwie w siedemdziesięciolecie urodzin, (red.) A. Lityński, M. Mi-kołajczyk, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, Katowice - Kraków 2009, s. 377 i n.
- Kuryłowicz M., *'Loca aedilem metuentia'* (*Sen. de vita beata* 7, 1, 3). *Z działalności edylów rzymskich na rzecz ochrony porządku i moralności publicznej*, «Annales UMCS. Sectio G, Ius» 22–23 (1985–1986), s. 123 i n.
- Kuryłowicz M., *Nadzór magistratur rzymskich nad porządkiem publicznym*, [w:] *Bezpieczeństwo i porządek publiczny - historia, teoria, praktyka: Konferencja naukowa: Hadle Szklarskie, 26 września 2003 r.*, (red.) E. Ura, Rzeszów 2003, s. 43 i n.
- Kuryłowicz M., *Przestępstwa spekulacji contra annonam w prawie rzymskim*, «Folia Societatis Scientiarum Lublinensis» 34.1 (1993), s. 5 i n.
- Kuryłowicz M., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, «Folia Societatis Scientiarum Lublinensis» 33.1–2 (1991), s. 73 i n.
- Kuryłowicz M., *Zur Marktpolizei der römischen Ädilen*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, Warszawa 2000, s. 439 i n.
- Landghammer W., *Die Rechtliche und Soziale Stellung der 'Magistratus Municipales' und der 'Decuriones'*, Wiesbaden 1973 [= Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. - 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)].
- La Rosa F., *Il formalismo del pretore: 'constituta' e 'recepta'*, «Labeo» 43 (1997), 2, s. 213 i n.
- La Rosa F., *La pressione degli 'argentarii' e la riforma giustiniana del 'constitutum debiti'* (*C. 4, 18, 2, 2*), [w:] *Nozione formazione e interpretazione del diritto. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*, t. I, (ed.) S. Romano, Napoli 1997, s. 445 i n.;
- La Rosa F., *Una legge sconosciuta a favore degli 'argentarii'*, «Iura» 57 (2008–2009), s. 91.

- Laum, *Banken*, «RE», Supplementband IV (1924), szp. 72.
- Lazenby J.F., *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*, Norman 1998.
- Lazzarini S., 'Lex metallis dicta'. *Studi sulla seconda tavola di Vipasca*, Roma 2001, («Minima Epigraphica et Papirologica – Separata» 2).
- Lemkowski M., *Odsetki cywilnoprawne*, Kraków 2007.
- Lenel O., *Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictscommentare*, «ZSS» 2 (1881), s. 62 i n.
- Lenel O., *Beiträge zur Kunde des prätorischen Edicts*, Stuttgart 1878.
- Lenormant F., *Essai sur l'organisation politique et économique de la monnaie dans l'antiquité*, Amsterdam 1970.
- Leonhard F., 'Compensatio', «RE» 4.1 (1921), s. 22 i n.
- Leonhard F., *Die Aufrechnung*, Göttingen 1896.
- Lezius J., *Comperendinatio bei Cicero pro Flacco?*, «Philologus» 60 (1901), s. 593 i n.
- Lipsius L.H., *Das attische Recht und Rechtsverfahren, mit Benutzung des attischen Processes von M.H. Meier und G.F. Schomann*, Leipzig 1905–1915, s. 735 i n.
- Litewski W., *Le dépôt irrégulier*, «RIDA» 21 (1974), s. 215 i n.
- Litewski W., *Le dépôt irrégulier (II)*, «RIDA» 22 (1975), s. 279 i n.
- Litewski W., *Römisches Seedarlehen*, «Iura» 24 (1973), s. 112 i n.
- Litewski W., *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa-Kraków 1978.
- Lo Cascio E., *Carbone, Druso e Gratidiano: la gestione della 'res nummaria' a Roma tra la 'Lex Papiria' e la 'Lex Cornelia'*, «Athenaeum» 67 (1979), s. 215 i n.
- Lo Cascio E., *Il 'denarius' e gli scambi intermediterranei*, [w:] G. Urso (a cura di), *Moneta mercanti bancheri. I precedent greci e romani dell'euro*, Pisa 2003, s. 147 i n.

- Longo C., *Appunti sul deposito irregolare*, «BIDR» 18 (1906), s. 121 i n.
- Longo C., *Corso di diritto romano. Il deposito*, Milano 1933.
- Longo C., *Ricerche sull 'obligatio naturalis'*, Milano 1962.
- Lopez-Amor y Garcia M., *Observaciones sobre el deposito irregular romano*, «Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense» 74 (1988–1989), s. 341 i n.
- López Pedreira A., *'Quantae audaciae, quantae temeritatis sint publicanorum factiones'. Reflexiones acerca del 'edictum de publicanis' (D.39.4)*, «Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña. Revista Jurídica Internacional e Interdisciplinar» 12 (2008), s. 583 i n.
- Louis Comparette T., *'Aes signatum'*, New York 1919.
- Löwenstein A., *'Depositum irregulare' und Darlehn*, Gummersbach 1896.
- Lübtow U., *Catos leg es venditioni et locationi dictae*, [w:], I. Biezuńska-Małowist (ed.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, t. III, Vratislaviae-Varsaviae 1956, s. 341 i n.
- Luchetti G., *Banche, banchieri e contratti bancari. Osservazioni a proposito di una recente ricerca di A. Díaz Bautista*, «BIDR» 94–95 (1991–1992), s. 449 i n.
- Łoposzko T., *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987.
- Łoś S., *Rzym na rozdrożu. Studium monograficzne o Katonie Starszym*, Warszawa 1960.
- Łoś S., *Wstęp*, [w:] *Marcus Porcius Cato, O gospodarstwie wiejskim*, przeł. i oprac. S. Łoś, Wrocław-Kraków 1956, s. 1 i n.
- Łukaszewicz A., *Świat papirusów*, Warszawa 2001.
- MacDonald S.B., Gastmann A.L., *A History of Credit and Power in the Western World*, New Brunswick 2004.
- Mackie N., Domergue C., *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca (Collection de la maison des pays ibériques XII)*, Paris 1983, «The Journal of Roman Studies» 75 (November 1985), s. 291 i n.

- Madvig J.N., *Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates*, t. II, Leipzig 1882.
- Maganzani L., *Analisi economica e studio storico del diritto: le 'societates publicanorum' rivisitate con gli strumenti concettuali del economista*, «Iura» 52 (2001), s. 216 i n.
- Maganzani L., *Pubblicani e debitori d'imposta. Ricerche sul titolo edittale 'de publicanis'*, Torino 2002.
- Magdelain A., *Le consensualisme dans l'édit du prêteur*, Paris 1958.
- Malmendier U., *'Societas publicanorum': Staatliche Wirtschaftsaktivitäten in den Händen privater Unternehmen*, Köln-Weimar 2002, s. 259 i n.
- Manigk A., *'Societas', 'Soci'*, «RE» 3.1.A (1927), szp. 772 i n.
- Manna G., *Degli argentarii in diritto romano*, Lanciano 1886, s. 20 i n. [= «AG» 37 (1886), s. 20 i n.]
- Manttingly H., *Roman Coins. From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1928 (przedruk 1960).
- Manttingly H., *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1967.
- Marino F., *Appunti sulla falsificazione del marchio nel diritto romano*, «ZSS» 105 (1988), s. 771 i n.
- Marino F., *Cic. Verr. II,1,42,108 e la repressione del falso*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale romano*, ed. A. Burdese, Padova 1988, s.137 i n.
- Marino F., *Il falso testamento nel diritto romano*, «ZSS» 105 (1988), s. 634 i n.
- Marino F., *Repressione del falso*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale romano*, A. Burdese, Padova 1988.
- Marquardt J., *De l'organisation financière chez les Romains*, [w:] *Manuel des antiquités romaines*, t. 10, Paris 1888, s. 78 i n.
- Marshall B., *Catilina and the Execution of M. Marius Gratidianus*, «Classical Quarterly» 35 (1985), s. 124 i n.

- Martinez Casas M., *El credito documentario en el derecho romano*, «RSADR» 4–5 (1957–58), s. 22 i n.
- Martini R., *Ricerche in tema di editto provinciale*, Milano 1969.
- Maschi C.A., *La categoria dei contratti reali. Corso di diritto romano*, Milano 1973.
- Maselli G., *'Argentaria'. Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986.
- Maselli G., *Sulle prime attività bancarie in Roma*, «A.I.O.N. Annali Dell'istituto. Universitario Orientale di Napoli. Seminario di Studi del Mondo Classico. Sezione Filologico-Letteraria» 2–3 (1981), s. 125 i n.
- Mateo A., *'Manceps', 'redemptor', 'publicanus'. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*, Santander 1999.
- Mayer-Maly Th., *Bemerkungen zum Aufbau der Digestentitel*, [w:] *Syntelesia Arancio-Ruiz*, t. II, Napoli 1964, s. 878 i n.
- Mayer-Maly Th., *'Locatio conductio': eine untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Wien 1956, s. 34 i n.
- Mayer-Maly Th., *'Necessitas constituit ius'*, [w:] *Studi Grosso*, t. I, Torino 1968, s. 179 i n.
- Mc Ginn T., *Obligations in Roman Law: Past, Present, and Future*, Roma 2013.
- Meissel F.-S., *'Societas'. Struktur und Typenvielfalt des römischen Gesselschaft*, Frankfurt am Main 2004.
- Messina Vitrano F., *Sulla responsabilità dei 'publicani'*, «Circolo Giuridico» 40 (1909), s. 3 i n.
- Metro A., *L'esperibilità nei confronti dei 'publicani' dell' 'actio vi bonorum raptorum'*, «Iura» 18 (1967), s. 108 i n.
- Meyer E.A., *Legitimacy and Law in the Roman World. 'Tabulae' in Roman Belief and Practice*, Cambridge 2004.
- Michel J., *Graduité en droit romain*, Bruxelles 1962.

- Mielczarek M., *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej*, [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska – Słowacja-Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 12 i n.
- Mielczarek M., *Psucie pieniądza w starożytnej Grecji*, [w:] *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska – Słowacja-Ukraina. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 14 i n.
- Mitteis L., ‘*Receptum argentarii*’, «ZSS» 29 (1908), s. 479 i n.
- Mitteis L., *Trapezitika*, «ZSS» 19 (1899), s. 198 i n.
- Mommsen Th., *Römischen Staatsrecht*, t. II.1, Leipzig 1877 (przedruk Basel 1952).
- Montevocchi O., *La Papirologia*, Milano 1991.
- Moore T., *The Theatre of Plautus. Playing to the Audience*, Austin 1998.
- Morawski W., *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002.
- Mossakowski W., ‘*Accusator*’ w rzymskich procesach ‘*de repetundis*’ w okresie republiki, Toruń 1994.
- Mossakowski W., *Działalność cenzorów w zakresie ochrony dobrych obyczajów w Rzymie*, [w:] ‘*Crimina et mores*’. *Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, (red.) M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 113 i n.
- Mossakowski W., *The ‘crimen repetundarum’. The Analyssis of the Juridical Sources of Roman Republic*, «EOS» 81 (1993), fasc. 2, s. 213 i n.
- Mrozek S., *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.
- Mrozek S., ‘*Faenus*’. *Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001.
- Münzer F., *Laelius* (6), «RE» 12 (1942), szp. 411.
- Münzer F., *Marius* (33), «RE» 14.2 (1930), szp. 1825 i n.

- Naber J.C., *Observatiunculae de iure Romano*, «Mnemosyne» 34.1 (1906), s. 59 i n.
- Nadjo L., *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*, Paris 1989.
- Nenci G., *Considerazioni sulla storia della monetazione romana in Plinio Nat. Hist.*, XXXIII 42–47, «Athenaeum» 56 (1968), s. 3 i n.
- Neri D., *Aspetti premonetali e monetali nell'Emilia centrale. 'Aes signatum' e moneta greca da Castelfranco Emilia*, Firenze 1998.
- Nicolet C., *A Rome pendant deuxième guerre punique: techniques financières et manipulations monétaires*, «Annales ESC» 18 (1963), s. 417 i n.
- Nicolet C., *Deux remarques sur l'organisation des sociétés de publicains à la fin de la république romaine*, [w:] H. van Effenterre (ed), *Points de vue sur la fiscalité antique*, Paris, 1979, s. 69 i n.
- Niczyporuk P., *Aukcyjna sprzedaż majątków z udziałem bankierów w starożytnym Rzymie*, [w:] *Z zagadnień prawa rolnego, cywilnego i samorządu terytorialnego. Księga jubileuszowa profesora Stanisława Prutisa*, pod red. J. Bieluka, A. Doliwa, A. Malarewicz-Jakubów, T. Mróz, Białystok 2012, s. 596 i n.
- Niczyporuk P., *'Mensarii', bankers acting for public and private benefit*, «Studies in Logic, Grammar and Rhetoric» 2011, 24 (37), s. 105 i n.
- Niczyporuk P., *'Mensarii' – как банкиры*, «Miscellanea Historico - Iuridica», 9 (2012), s. 29 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Аукционная продажа имуществ как одна из форм банковской деятельности в древнем Риме* [w:] *XII Colloquio dei romanisti dell'Europa Centro-Orientale e dell'Asia. Научные матерьялы*, Irkuck 2009, s. 17 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Aukcyjna sprzedaż majątków jako jedna z form działalności bankierskiej w starożytnym Rzymie* [w:] *Pieniądz – Kapital – Praca – Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska - Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2008, s. 21 i n.

- Niczyporuk P., Talecka A., *Babiloński kupiec – bankier (tamkarum) a wojna* [w:] *Pieniądz i wojna. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska - Słowacja– Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2004, s. 15 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Банковская деятельность в древнем Риме и директивы Европейского Союза*, [w:] „*Римское частное и публичное право: многовековой опыт развития европейского права*„. *Материалы заседанию IV международной конференции, Москва – Иваново - Суздаль 25–30 июня 2006 г.*, Иваново 2006, s. 189 i n.
- Niczyporuk P. Talecka A., *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe* [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 17 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *‘Nummularii’ jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie*, [w:] *Psucie pieniądza europejśrodkowo wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa - Łotwa – Polska - Słowacja– Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Początki instytucji współczesnego prawa bankowego w starożytności*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawnohistoryczne*, pod red. D. Bogacza i M. Tkaczuka, Szczecin 2006, s. 337 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Rzymska antyczna bankowość wspólnym dziedzictwem Europy* [w:] *Pieniądz - symbol - władza - wojna - wspólne dziedzictwo Europy, Białoruś - Estonia - Litwa - Łotwa - Polska - Rosja - Rumunia - Słowacja - Ukraina*, *Studia i materiały*, red. K. Filipow, Augustów - Warszawa 2010, s. 26 i n.
- Niemeyer T., *‘Depositum irregulare’*, Halle 1889.
- Nippel W., *Aufruhr und „Polizei“ in der römischen Republik*, Stuttgart 1988.
- Nörr D., *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht*, «ZSS» 73 (1956), s. 68 i n.

- Nougaret L., *Traité de métrique latine classique*, Paris 1963.
- Nubar H., *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, «Dacia» 7 (1963), s. 241 i n.
- Oehler J., 'Argentarii' (1), «RE» 2 (1895), szp. 706 i n.
- Opelt I., *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*, Heidelberg 1965.
- Orestano R., 'Ius singulare' e 'privilegium' in diritto romano. *Contributo storico-domatico*, Tolentino 1937.
- Ormerod H.A., *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1997.
- Ortu R., *Note in temadi organizzazione e attività dei 'venaliciarii'*, «Archivio Storico e Giuridico Sardo di Sassari» 6 (1999), s. 112 i n.
- Osuchowski W., *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970.
- Osuchowski W., *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales a Rome et sa condition juridique dans la compensation à la lumiere du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, «Archivum Iuridicum Cracoviense» 1 (1968), s. 67 i n.
- Oudshoorn J.G., *The Relationship Between Roman and Local Law in the Babatha and Salome Komaise Archives: General Analysis and Three Case Studies on Law Succession, Guardianship and Marriage*, Leiden 2007.
- Pakter W., *The Mystery of 'Cessio bonorum'*, «Index» 22 (1994), s. 323 i n.
- Paladini V., *Cicerone retore e oratore*, [w:] *Cicerone, scritti commemorativi pubblicati nel bimillenario della morte*, Istituto di studi romani, Roma 1961, s. 119 i n.
- Pankiewicz R., *Relacje wartości złota i srebra w republikańskim systemie monetarnym starożytnego Rzymu*, «Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia» 13 (1983), s. 19 i n.
- Panofsky K., *L. 24 [i.e. lex vierundzwanzig] D. 16, 3, ein Beitrag zur Lehre vom 'Depositum irregulare'*, Berlin 1913, s. 38 i n.
- Paoli U.E., 'Chirographum' (diritto greco e diritto romano), «NNDI» 3 (1959), s. 21 i n.

- Paoli U.E., *Deposito (Diritto antico)*, «NNDI» 5 (1975), s. 494.
- Paoli U.E., *Studi di diritto attico*, Milan 1974.
- Partsch J., *Der ediktale Garantievertrag durch 'receptum'*, «ZSS» 29 (1908), s. 403 i n.
- Pavis d'Escurac H., *La Préfecture de l'annone: Service Administratif Impérial d'Auguste à Constantin*, Rome 1976 [= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 226].
- Pedroni L., *L'intenzionalità dell'errore nei falsi monetarii repubblicani*, «RN» 151 (1996), s. 95 i n.
- Peñalver Rodríguez M.A., *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. III, J. Roset Esteve (ed.), Madrid 1988, s. 1531 i n.
- Pensabene P., *'Tessera nummularia' dall'area della Magna Mater e della Vittoria sul Palatino*, «BdN» 2 (1987), Supl. 4, s. 69 i n.
- Penta M., *«Servus argentarius»*, «Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli» 88 (1977), s. 261 i n.
- Perelli L., *La riforma monetaria di Nerone. Una questione di metodo*, «Rivista Storia Italiana» 87 (1975), s. 726 i n.
- Pérez Álvarez M.P., *Las 'ventas por subasta' en la esfera del Derecho Público*, «Revista General de Derecho Romano» 14 (2010), s. 1 i n.
- Peruzzi E., *Money in Early Rome*, Firenze 1985.
- Petrucci A., *In margine a Gai. 4,126 a. Osservazioni sulla exceptio mercis non traditae e sulla praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit in un'auctio argentaria*, [w:] *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*, Napoli 2001, s. 311–329 [A. Petrucci, *Rozważania o exceptio mercis non traditae oraz praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solvevit przy auctio argentaria*- przekład Leszek Kazana, «Miscellanea Historico-Iuridica» 4 (2006), s. 11].

- Petrucci A., *L'impresa bancaria: attività, modelli 'organizzativi funzionamento e cessazione*, [w:] P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100 i n.
- Petrucci A., 'Mensam exercere'. *Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. - metà del III sec. d.C.)*, Napoli 1991.
- Petrucci A., *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007.
- Petrucci A., *Riesame del ruolo dei banchieri nelle auctiones private nel diritto classico romano*, [w:] Pistoia dia tèn technèn'. *Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert*, «Studia Hellenistica» 44 (2008)s. 277 i n.
- Petrucci A., *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. - età del III secolo d.C.)*, «Studi Senesi» 15 (2005), s. 71 i n.
- Pezzimenti R., *Politics and Economics: An Essay on the Genesis of Economic Development*, Roma 2004.
- Pflüger A., *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*, «ZSS» 65 (1947), s. 197 i n.
- Piazza M.P., *La disciplina del falso nel diritto romano*, Padova 1992.
- Pichonnaz P., *La compensation commerciale à l'aune du cas de l'argentarius*, «TJ» 71 (2003), s. 29 i n.
- Pikulska-Radomska A., 'Centesima rerum venalium' i 'quinta et vicesima venalium mancipiorum': *Podatki od transakcji sprzedaży*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, księga I, Białystok-Katowice 2010, s. 101 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Anatocisme: C.4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, «RIDA» 45 (1998), s. 429 i n.

- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Anatocizmas*, «Teise, Vilniaus Universitetas» 44 (2002), s. 113 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Anatocyzm: C.4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, [w]: *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 301 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Fenus unciarum*, «RIDA» 49 (2002), s. 165 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *La legislation republicaine contre usure*, [w:] (a cura di) C. Masi-Doria, C. Cascione, 'Fides Humanitas Ius'. *Studi in onore di L. Labruna*, t. VI, Napoli 2007, s. 4296 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Le problème de l'usure en Rome republicaine*, «OIR» 6 (2000), s. 124 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Problem lichwy w republikańskim Rzymie*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, pod red. Andrzeja Sokali i Ewy Gajdy, Toruń 2001, s. 171 i n.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Represja lichwiarstwa w rzymskiej republice*, [w:] 'Salus rei publicae suprema lex'. *Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod. red. A. Dębińskiego, H. Kowalskiego, M. Kuryłowicza, Lublin 2007, s. 193 i n.
- Pink K., *The 'triumviri monetales' and the Structure of the Coinage of the Roman Republic*, «Numismatic Studies» 7 (1952), s. 78 i n.
- Platner S.B., Ashby T., *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929, s. 122, s. v. 'Clivus Argentarius'.
- Platon G., *Les banquiers dans la législation de Justinien*, «NRHD» 33 (1909) s. 5 i n.; i 35 (1911), s. 158 i n.
- Pozzi Paolini E., *Problemi della monetazione di Velia nel V secolo a.C.*, «La Parola del Passato» 25 (1970), s. 166 i n.
- Premierstein V., 'Coactor', «RE» 4 (1935), szp. 126.

- Premierstein V., 'Collectarii', «RE» 7 (1900), szp. 377 i n.
- Pringsheim F., *The Greek Sale by Auction*, [w:] *Scritti in onore di C. Ferrini*, t. IV, Milano 1947, s. 284 i n.
- Provera G., *La 'pluris petitio' nel processo romano. I. La procedura formulare*, Torino 1958.
- Przychocki G., 'Plautus', Kraków 1925.
- Pugliese G., *Instituzioni di diritto romano*², Torino 1991.
- Pulitanò F., 'De eo quod certo loco'. *Studi sul luogo convenzionale dell'adempimento nel diritto romano*, Milano 2009.
- Purpura G., *Ricerche in tema di prestito marittimo*, «AUPA», 39 (1987), s. 189 i n. (= *Ricerche in tema di prestito marittimo*, [w:] *Studi romanistici in tema di diritto commerciale marittimo*, Palermo 1996, s. 95 i n.).
- Purpura G., *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, [w:] *Atti del XVII Convegno Internazionale di Papirologia, (Napoli, 19–26 maggio 1983)*, t. III, Napoli 1984, s. 1245 i n.; (= *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, [w:] *Studi romanistici in tema di diritto commerciale marittimo*, Palermo 1996, s. 243 i n.).
- Rathbone D., *The Financing of Maritime Commerce in the Roman Empire, I–II AD*, [w:] E. Lo Cascio (ed.), *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 12–14 ottobre. 2000)*, Bari 2003, s. 197 i n.
- Ratto R., 'Aes grave' italique: monnaies romaines consulaires, New York 1974.
- Rauh N.K., *Auctioneers and the Roman Economy*, «Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte» 38 (1989), nr 4, s. 451 i n.
- Rauh N.K., *Finances and Estate Sales in Republican Rome*, «Aevum» 63 (1989), s. 45 i n.
- Redard G., *Etude philologique et linguistique*, Paris 1949.

- Reduzzi-Merola F., 'Servo parere'. *Studi sulla condizione giuridica degli schiavi vicarii e dei sottoposti a schiavi nelle esperienze greca e romana*, Napoli 1990.
- Rezzonico A., *Il procedimento di compensazione nel diritto romano classico*, Basel 1958.
- Rici C., *Il foro di Giulio Cesare*, «Capitolium» 8 (1932), s. 385 i n.
- Rickman G.E., *The Grain Trade under the Roman Empire*, «Memoirs of the American Academy in Rome» 36 (1980), s. 261 i n.
- Robathan D.M., *The 'Basilica Argentaria'*, «AJP» 55 (1934), nr 1, s. 74 i n.
- Robaye R., *L'Obligation de garde: essai sur la responsabilité contractuelle en droit romain*, St Louis 1987, s. 255 i n.
- Robinson O., *Fire Prevention at Rome*, «RIDA» 24 (1977), s. 377 i n.
- Rodewald C., *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976.
- Rodríguez Neila J.F., González Román C., Mangas J., Almudena Orejas, *El Trabajo en la Hispania Romana*, Madrid 1999.
- Röhle R., *Das Problem der Gefahrtragung im Bereich des römischen Dienst- und Werkvertrages*, «SDHI» 34 (1968), s. 183 i n.
- Röhle R., *Der 'liber singularis regularum' des Paulus*, «Labeo» 12 (1966), s. 223 i n.
- Röhle R., *Zum Wortlaut des Edikts 'quod publicanus ui ademerit'*, «TJ» 46 (1978), s. 137 i n.
- Rossello A.F., 'Receptum argentariorum', «AG» 45 (1890) s. 23 i n.
- Rostovzeff M., *Storia economica e sociale dell'impero romano* (trad. it.), Firenze 1946.
- Roth H.J., *Alfeni Digesta. Eine spätrepublikanische Juristenschrift*, Berlin 1999.
- Roth W.D., *Untersuchungen zur Kredit-ΠΑΡΑΘΗΚΗ im römischen Ägypten. Ein Beitrag zum Zinsrecht der Papyri und zum νόμος τῶν παραθηκῶν*, Marburg 1970.
- Roueché C., 'Aurarii' in the Auditoria, «ZPE» 105 (1995), s. 37 i n.

- Rougé J., *Navi e navigazione nell'antichità*, Firenze 1977.
- Rougé J., *Recherches sur le commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris 1966.
- Rozwadowski W., *Przelew wiarygodności w prawie rzymskim*, Poznań 1969.
- Rozwadowski W., *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. I. Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, «CPH» 26 (1974), z. 2, s. 4 i n.
- Rozwadowski W., *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i w źródłach. Cz. II. Źródła*, «CPH» 27 (1975), z. 1, s. 25 i n.
- Rozwadowski W., *Studi sulla compensazione nel diritto romano*, «BIDR» 3 (1957), s. 71 i n.
- Ruciński S., *Geneza cesarskiej prefektury miejskiej*, «Eos» 85 (1998), fasc. 1, s. 91 i n.
- Ruciński S., *'Praefectus Urbi'. Le Gardien de l'ordre public à Rome sous le Haut-Empire Romain (à partir d'Auguste jusque'à Dioclétien)*, «Eos» 92 (2005 [2007]), fasc. 2, s. 283 i n.
- Ruciński S., *'Praefectus Urbi'. Le Gardien de l'ordre public à Rome sous le Haut-Empire Romain*, Poznań 2009.
- Ruciński S., *'Praefectus Urbi'. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie Cesarstwa*, Poznań 2008.
- Ruciński S., *Prefekt miasta nadzorcą „obcych” w cesarskim Rzymie na podstawie De morte Peregrini 18 Lukiana z Samosaty*, «Antiquitas» 29 (2007) [Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi, pod redakcją K. Nawotki i M. Pawlak], s. 521 i n.
- Ruciński S., *Vigilesque suo pro Caesare cure, dulce opus. Prefekt miasta strażnikiem bezpieczeństwa cesarza w I w. po Chr.*, [w:] *Salus rei publicae suprem lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod red. A. Dębińskiego, H. Kowalskiego, M. Kuryłowicza, Lublin 2007, s. 249 i n.
- Russo Ruggeri C., *Ne veterator pro novicio veneat*, «Index» 24 (1996), s. 251 i n.

- Ryan F.X., *The Praetorship of L. Roscius Otho*, «Hermes» 125 (1997), s. 236 i n.
- Sabbatucci D., *L'Edilità romana: magistratura e sacerdozio*, Roma 1954 (Memorie della Accademia Nazionale dei Lincei – Classe di Scienze morale, storiche e filologiche 8.6, fasc. 3).
- Sacconi G., «*Conventio*» e «*mutuum*», «Index» 15 (1987), s. 423 i n.
- Sacconi G., *La «pluris petitio» nel processo formulare. Contributo allo studio dell'oggetto del processo*, Milano 1977.
- Sacconi G., *Studi sulle obbligazioni solidali da contratto in diritto romano*, Milano 1973.
- Sacconi G., *Recenzja*, R.M. Thilo, *Der Codex accepti et expensi im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, «Iura» 32 (1981), s. 157 i n.
- Saglio E., «*Argentarii*», «DS» 1. 2 (1887) [Nachdruck Graz 1969], szp. 106 i n.
- Сайко М., *Аргентарії, менсарії, нуммулярії... (банкіри античного Риму і їхні основні операції)*, «Питання стародавньоїта середньовічної історії (Збірник наукових праць)» 2 (26), Чернівці 2008, s. 47 i n.
- Salazar Revuelta M., *La forma litteris como instrumentum crediticio en el derecho justiniano*, «RIDA» 45 (1998), s. 501 i n.
- Salazar Revuelta M., *La gratuidad del 'mutuum' en el Derecho romano*, Jaén 1999.
- De Salvo L., *Economia privata e pubblici servizi nell'impero romano. I corpora naviculariorum*, «Kleio» 5 (1992), s. 23 i n.
- Samà E., «*Lex Cornelia de falsis*»: *alle radici della tutela del marchio*, «Quaderni del Dipartimento di Scienza Giuridiche», 8 (2003), s. 199 i n.
- Santalucia B., *Alle origini del processo penale*, «Iura» 35 (1984), s. 47 i n.
- Santalucia B., *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1998.
- Santalucia B., *La legislazione sillana in materia di falso nummario*, «Iura» 30 (1982), s. 1 i n. = *Studi di diritto penale romano*, Roma 1994, s. 77 i n.

- Santalucia B., *Le 'quaestiones perpetuae'*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto romano*, t. II, ed. M. Talamanca, Milano 1989, s. 280 i n.
- Santangelo F., *Sulla, the Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Leiden 2007.
- Santoro R., *Il contratto nel pensiero di Labeone*, «AUPA» 37 (1983), s. 91 i n.
- Santoro R., *Le due formule della Tabula Pompeiana 34*, «AUPA» 38 (1985), s. 335 i n.
- Santucci G., *Il socio d'opera in diritto romano. Conferimenti e responsabilità*, Milano 1997.
- Scarlata Fazio M., *Contributo alla conoscenza degli effetti civili del falso testamentario*, «Rivista di Diritto Civile» 30 (1938), s. 413 i n.
- Scarlata Fazio M., *Falsità e falso (storia)*, «ED» 16 (1967), s. 504 i n.
- Scevola R., *'Utilitas publica'*, t. II, *Elaborazione della giurisprudenza severiana*, Padova 2012.
- Schiavo S., *Il falso documentale tra prevenzione e repression. 'Impositio fidei criminaliter agere civiliter agree'*, Milano 2007.
- Schiller A.A., *Roman Law: Mechanisms of Development*, Mouton 1978.
- Schiller A.A., *The Jurist and the Praefects of Rome*, «RIDA» 3 (1949), s. 319 i n.
- Schlippschuh O., *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam 1974.
- Schmid A.C.J., *Ueber das 'depositum irregulare'*, «Archiv für die Civilistische Praxis» 30.1 (1847), s. 77 i n.
- Schmitz L., *'Argentarii'* [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, J. Murray (ed.), London 1875, s. 130.
- Schmitz L., *'Mensarii', 'Mensularii', or 'Nummularii'*, [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray (ed.), London 1875, s. 750.
- Schneider K., *'Praecio'*, «RE» 22.1 (1953), szp. 1193 i n.

- Schneider K., 'Taberna', «RE» 4.2 A (1932), szp. 1863 i n.
- Schuz F., *Classical Roman Law*, Oxford 1951.
- Schulz F., «*Condictio indebiti*» und die Accessorietät der «*sponsio*» und «*fideiussio*» (D.12.6.47), «Iura» 3 (1952), s. 15 i n.
- Schulz F., *Storia della giurisprudenza romana*, Firenze 1968.
- Schulz F., *The Postclassical Edition of Papinian's «Libri Quaestionum»*, [w:] A. Gemelli (ed.), *Scritti in onore di Contardo Ferrini: pubblicati in occasione della sua beatificazione*, t. IV, Milano 1948, s. 254 i n.
- Schuster S., *Das Seedarlehen in den Gerichtsreden des Demosthenes mit einem Ausblick auf die weitere historische Entwicklung des Rechtsinstitutes: 'dáneion nautikón', 'fenus nauticum' und Bodmerei*, Berlin 2005.
- Scott R., *Justinian's Coinage and Easter Reforms and the date of the 'Secret History'*, «Byzantine and Modern Greek Studies» 11 (1987), s. 215 i n.
- Scotti F., *Il deposito nel diritto romano. Testi con traduzione italiana e commento*, Torino 2008.
- Seager R., *Sulla*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX, Cambridge 1994, s. 165 i n.
- Segrè G., *Sul deposito irregolare in diritto romano*, «BIDR» 19 (1907), s. 197 i n.
- Seidl E., *Der Eigentumsübergang beim Darlehen und 'Depositum irregulare'*, [w:] *Festschrift Fritz Schulz*, t. I, Weimar 1951, s. 373 i n.
- Serrao F., *Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale*, Pisa 1989.
- Serrao F., *L'impresa in Roma antica. Problemi e riflessioni*, [w:] *Atti del seminario sulla problematica contrattuale in diritto romano*, Milano 7–9 aprile 1987, I, Milano 1990, s. 21 i n.
- Serrao F., *Sulla 'mutui datio' da parte del servo commune (Contributo alla dottrina romana del 'mutuo')*, [w:] *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. III, Napoli 1953, s. 51 i n.

- Serrao F., *Sulla rilevanza esterna del rapporto del società nel diritto romano*, [w:] *Studi Volterra*, t. V, Milano 1971, s. 743 i n.
- Siber H., *Compensation und Aufrechnung*, Leipzig 1899.
- Siber H., *Die plebejischen Magistraturen bis zur 'lex Hortensia'*, Leipzig 1939.
- Silver M., *Fiscalism in the Emergence and Extinction of 'Societates Publicanorum'*, «*Pomoerium*» 6 (2007–8), s. 46 i n.
- Simon D., *Quasi - ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ. Zugleich ein Beitrag zur Morphologie griechisch-hellenistischer Schuldrechtstatbestände*, «*ZSS*» 82 (1965), s. 39 i n.
- Sitek B., *'Infamia' w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003.
- Służewska Z., *D. 17, 2, 82 a zasady odpowiedzialności wobec osób trzecich wspólników konsensualnej rzymskiej 'societas'*, [w:] *'Honeste vivere'... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, pod red. Andrzeja Sokali i Ewy Gajdy, Toruń 2001, s. 222 i n.
- Służewska Z., *D. 17,2,82 e la responsabilità dei soci verso i terzi*, «*OIR*» 9 (2004), s. 133 i n.
- Służewska Z., *Kontrakt spółki jako podstawa odpowiedzialności 'in solidum' w prawie rzymskim*, «*Zeszyty Prawnicze*» 3.1 (2003), s. 55 i n.
- Służewska Z., *Le origini romane della responsabilità solidale dei soci*, [w:] *The Roman Law Tradition in Societies in Transition. Proceedings of the International Conference held in Prague 14th – 16th May 2002*, Praha 2003, s. 64 i n.
- Służewska Z., *Odpowiedzialność wspólników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki* (praca doktorska niepublikowana), Warszawa 2001.
- Służewska Z., *Rozliczenie kosztów podróży w ramach spółki a zagadnienie 'impensa in societatem' i 'propter societatem' w rozumowaniu Labeona i Juliana*, «*Zeszyty Prawnicze*» 8.1 (2008), s. 29 i n.
- Służewska Z., *'Si tamen plures per se navem exerceant'. Kilka uwag o odpowiedzialności armatorów*, «*Zeszyty Prawnicze*» 7.1 (2007), s. 23 i n.

- Służewska Z., *'Societates venaliciariae. – szczególny typ rzymskiej spółki czy kolejny krok na drodze do wykształcenia się solidarnej odpowiedzialności współników?*, «Studia Iuridica» 53 (2004), s. 201 i n.
- Sokala A., *Zasada 'superficies solo cedit' w prawie rzymskim*, «AUNC: Prawo» 25 (1987), z.172, s.143 i n.
- Solazzi S., *L'editto 'de publicanis' in D.39.4.1.pr.*, [w:] *Studi Albertario*, t. I, Milano 1953, s. 14 i n.
- Solazzi S., *L'estinzione dell'obbligazione nel diritto romano*, t. I, Napoli 1935.
- Solazzi S., *La compensazione nel diritto romano*, Napoli 1950.
- Solidoro Maruotti L., *Aspetti della 'giurisdizione civile' del 'praefectus urbi' nell'età severiana*, «Labeo 39» (1993), s. 174 i n.
- Sondel J., *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967.
- Sondel J., *Z problematyki rzymskiego prawa morskiego*, «CPH» 34.2 (1982), s. 139 i n.
- Sośniak M., *'Contractus' prawa rzymskiego*, «Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego» 782, «Studia Iuridica Silesiana» 11 (1986), s. 7 i n.
- Sośniak M., *Rozwój historyczny konstrukcji umowy obligacyjnej*, Katowice 1986.
- Stein P., *'Falsae mensurae' in the Roman law of sale*, «Cambridge Law Journal» 13 (1955), s. 226 i n.
- Stella Maranca F., *Intorno alla regola 'interpretatio contra stipulatorem'*, «Annali del Seminario Giuridico Economico della R. Università di Bari» 2 (1929), s. 20 i n.
- Stolfi E., *Studi sui "Libri ad edictum" di Pomponio: Contesti e pensiero*, «Collana della Rivista di Diritto Romano», /www. ledonline. it /rivistadirittoromano/, Maggio 2001, s. 483 i n.
- Stolfi E., *Studi sui 'Libri ad edictum' di Pomponio, I, Trasmissione e fonti*, Napoli 2002.

- Strachan-Davidson J.L., *Problems of the Roman Criminal Law*, t. I, Oxford 1912 (przedruk Amsterdam 1969).
- Strasburger H., 'Triumviri', «RE» 2. 13 (1939), szp. 511 i n.
- Strobel K., *Die Ökonomie des 'Imperium Romanum': Wirtschaftsgeschichte im Widerstreit zwischen Primitivismus und Modernismus*, Poznań 2004.
- Sturm F., 'Stipulatio argentaria', [w:] *Mélanges Felix Wubbe offerts par ses collègues et ses amis à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, (ed.) J.A. Ankum, R. Feenstra, J.E. Spruit, C.A. Cannata, Y. Le Roy, P. Weimar, Freiburg 1993, s. 453 i n.
- Sutherland C.H.V., *Roman History and Coinage 44 B.C.–A.D. 69: Fifty Points of Relation from Julius Caesar to Vespasian*, Oxford 1987.
- Sutherland C.H.V., *The Intelligibility of Roman Imperial Coin Types*, «JRS» 49 (1959), s. 46 i n.
- Sydenham E.A., *The Coinage of the Roman Republic*, ed. L. Forrer, C.A. Hersch, London 1952.
- Sydenham E.A., *The Roman monetary System*, t. I, Los Angeles 1919.
- Syme R., *Sallust*, Berkeley-Los Angeles 1964.
- Szlechter E., *Le contrat de société en Babylonie, en Grèce et à Rome*, Paris 1947.
- Szpringer I., *Ochrona interesów fiskalnych państwa rzymskiego poprzez zabezpieczenia rzeczowe i egzekucyjne wierzytelności publicznych*, [w:] *Salus rei publicae suprem lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, pod red. A. Dębińskiego, H. Kowalskiego, M. Kuryłowicza, Lublin 2007, s. 311 i n.
- Szpringer I., 'Privilegium exigendi' – instytucja prawa rzymskiego czy nowożytna? (Rozważania na gruncie prawa rzymskiego i regulacji Code civil), [w:] *W kręgu historii i współczesności polskiego prawa, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, (red.) W. Witkowski, Lublin 2008, s. 259 i n.

- Szpringer I., *Wybrane przywileje egzekucyjne w prawie rzymskim*, [w:] *Quis leges sine moribus. Studia nad prawem rzymskim dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65 rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, red. K. Amielańczyk, Lublin 2009, s. 125 i n.
- Szymańska A., *Actio civilis in factum – actio praescriptis verbis w Responsach La-beona*, «*Studia Iuridica*» 41 (2003), s. 293 i n.
- Świrgoń-Skok R., *Nieruchomość i zasady akcesji według prawa rzymskiego*, Rzeszów 2011.
- Świrgoń-Skok R., *Odstępstwa od zasady ‘superficies solo cedit’ (uwagi historyczno-prawne)*, «*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego*» 7. «Prawo» 1 (2003), s. 383 i n.
- Talamanca M., ‘*Argentarii*’, «*NNDI*» 1. 2 (1957), s. 940 i n.
- Talamanca M., *Contributi allo studio delle vendite all’asta nel mondo classico* (Mem. Acc. Linc. VIII, s. VI), Roma 1954, s.115 i n.
- Talamanca M., *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990.
- Talamanca M., *Società. Diritto romano*, «*ED*» 42 (1990), s. 814 i n.
- Tanev K., *The real securities in the agreement on the ‘traiecticia pecunia’*, «*OIR*» 4 (1998), s. 76 i n.
- Tarwacka A., ‘*Censoria potestas*’ *Oktawiana Augusta*, «*Zeszyty Prawnicze*» 11.1 (2011), s. 359 i n.
- Tarwacka A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.
- Tarwacka A., *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009.
- Tarwacka A., *Termin „pirat” w pismach Cyserona – inwektywa czy coś więcej?*, «*Zeszyty Prawnicze*» 10.1 (2010), s. 83 i n.
- Taubenschlag R., *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B.C.– 640 A.D.*, Warszawa 1948.

- Taubenschlag R., *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa 1955.
- Temin P., *The Roman Market Economy*, New Jersey 2012.
- Terpstra T., *Roman Law, Transaction Costs and the Roman Economy: Evidence from the Sulpicii Archive*, [w:] 'Pistoi dia tèn technèn'. *Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert*, «Studia Hellenistica» 44 (2008), s. 345 i n.
- Thielmann G., *Die römische Privatauktion. Zugleich ein Beitrag zum römischen Bankierrecht*, Berlin 1961.
- Thilo R.M., *Der 'Codex accepti et expensi' im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980.
- Thomas J.A.C., *Le 'auctiones' private*, «Labeo» 12 (1966), s. 397 i n.
- Thomas J.A.C., *Trasporto marittimo, locazione ed «actio oneris aversi»*, [w:] *Antologia giuridica romanistica e antiquaria*, t. I, Milano 1968, s. 223 i n.
- Thomas J.A.S., *The auction sale in Roman law*, «Juridical Review NS» 2 (1957), s. 42 i n.
- Thomsen R., *Early Roman Coinage*, Copenhagen 1957–1961.
- Thornton M.K., Thornton R.L., *The Financial Crisis of A.D. 33: A Keynesian Depression?*, «The Journal of Economic History» 50 (1990), nr 3, s. 655 i n.
- Thür G., *Arnaldo Biscardi e il diritto greco (Riflessioni sul prestito marittimo SB VI 9571)*, [w:] *Scritti di diritto greco*, (a cura di) E. Cantarella, A. Maffi, Milano 1999, s. 249 i n.
- Tondo S., *Profilo di storia costituzionale romana*, t. I, Milano 1981.
- Torrent A., *Actividad bancaria e inflación en época diocleciana-constantiniana*, «Iura» 57 (2008–2009), s. 49 i n.
- Torrent A., 'Familia publicanorum', *Diccionario de Derecho Romano*, Madrid, 2005, s. 355.
- Tozzi G., *Economisti romani*, Siena 1958.

- Urbanik J., *Sponsio servi*, «JJP» 28 (1998), s. 181 i n.
- Urbanik J., *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, «CPH» 51 (1999), z. 1–2, s. 51 i n.
- Ürögdi G., ‘*Publicani*’, «RE» Supplementband XI (1968), szp. 1184 i n.
- Vanderspoel J., *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Detroit 1995.
- Varvaro M., ‘*Praescriptio*’ e ‘*sponsio*’ nella *Tabula Pompeiana Sulpiciorum 3I*, «AUPA» 47 (2002), s. 367 i n.
- Vélissaropoulos J., *Les nauclères grecs*, Geneve-Paris 1980.
- Vera D., *I ‘nummularii’ di Roma e la politica monetaria nel IV sec. d.C. per un’interpretazione di Simmaco ‘relatio’ 29*, «Atti della Reale Accademia delle scienze di Torino» 108 (1974), s. 201 i n.
- Verboven K., ‘*Faeneratores*’, ‘*negotiatores*’; and *Financial Intermediation in the Roman World (Late Republic and Early Empire)*, [w:] K. Verboven, K. Vandorpe and V. Chankowski-Sable (edd.), ‘*Pistoi dia tèn technèn*’. *Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert*, «Studia Hellenistica» 44 (2008), s. 211 i n.
- Verboven K., *The Sulpicii from Puteoli. ‘Argentarii’ or ‘Faeneratores’?*, [w:] *Homages à C. Deroux III. Histoire et épigraphie. Droit*, «Latomus» 270 (2003), s. 429 i n.
- Verboven K., *The Sulpicii from Puteoli and Usury in the Early Roman Empire*, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis» 71 (2003), s. 7 i n.
- Verhagen H.L.E., *Das Verfallpfand im fruhklassischen romischen Recht, Dingliche Sicherheit im Archiv der Sulpizier*, «RHD» 79 (2011), s. 1 i n.
- Verzar Bas M., *L’Ara di Lucius Munius a Rieti*, «MEFR» 97 (1985), s. 295 i n.
- Viaro S., *Corrispettività e adempimento nel sistema contrattuale Romano*, Padova 2011.
- Vigneaux P. - E., *Essai sur l’histoire de la ‘praefectura urbis’ à Rome*, Paris 1896.

- Vigneron R., *Résistance du droit romain aux influences hellénistiques: le cas du dépôt irrégulier*, «RIDA» 31 (1984), s. 307 i n.
- Vigneron R., 'Societas publicanorum', «Labeo» 30 (1984), s. 80 i n.
- Vincenti U., 'Falsum testamentum' dicere e il processo di Marco Volscio Fittore, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale Romano*, ed. A. Burdese, Padova 1988, s. 22 i n.
- Voci P., *Note sulle azioni pretorie contro i 'publicani'*, «SDHI» 60 (1994), s. 291 i n.
- Voigt M., *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, «Abhandlungen der philologisch - historischen Klasse d. k. Gesellschaft der Wissenschaften» 1 (1887), nr 7, s. 3 i n.
- Volterra E., *Ancora sull'editto degli edili curuli*, «Iura» 7 (1956), s. 141 i n.
- Volterra E., *Intorno all'editto degli edili curuli*, [w:] *Scritti della facoltà di Bologna in onore di U. Borsi*, Padova 1955, s. 3 i n.
- Volterra E., *Sulla compensazione dei reati in diritto romano*, «Temi Emiliani» 7.2 (1930), s. 1 i n.
- Wachtel K., *Zur sozialen Herkunft der Bankiers im Römischen Reich bis zum Ende des dritten Jahrhunderts u.Z.*, [w:] *Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt*, t. II, *Römisches Reich*, Berlin 1965, s.141 i n.
- Wagner H., *Zur wirtschaftlichen und rechtlichen Bedeutung der Tabernen*, [w:] *Studi in onore di A. Biscardi*, t. III, Milano 1984, s. 394 i n.
- Walter T., *Die Funktionen der 'actio depositi'*, Berlin 2012.
- Waltzing J.P., *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. II, *Les collèges professionnels considérés comme institutions officielles*, Louvain 1896, t. IV, *Indices. Liste des collèges connus, leur organisation intérieure, leur caractère religieux, funéraire et public, leurs finances*, Louvain 1900.
- Wałek – Czernecki T., *Historia gospodarcza świata starożytnego*, t. II, *Grecja – Rzym*, Warszawa 1948.

- Watson A., *Sellers' Liability for Defects: Aedilician Edict and Praetorian Law*, «Iura» 38 (1987), s. 167 i n.
- Watson A., *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965.
- Wenger L., 'Receptum argentarii', «RE» 2. 1 (1920) [przedruk 1.1A (1953)], szp. 374 i n.
- Wesener G., 'Quinqueviri', «RE» 47 (1963), szp. 1168.
- Wessner, *Helenius Acron*, «RE» 7.2 (1933), szp. 2840 i n.
- Wieling H.J., 'Privilegium fisci', 'praediatura' und Protopraxie, «ZSS» 106 (1989), s. 404 i n.
- Wieling H.J., 'Privilegium exigendi', «TR» 56 (1988), 279 i n.
- Wielka Historia Powszechna*, pod red. J. Dąbrowskiego, O. Haleckiego, M. Kukiela i S. Lama, t. III (1), L. Piotrowicz, *Dzieje Rzymskie*, Kraków 1934.
- Wielowiejski J., *Wpływ reform monetarnych w latach 63–215 na przyjmowanie srebrnych pieniędzy rzymskich przez ludy północne*, «Wiadomości Numizmatyczne» 13 (1969), s. 1 i n.
- Wiliński A., *D.19.2.31 und die Haftung des Schiffers im altrömischen Seetransport*, «Annales UMCS. Sectio G. Ius», 7.10 (1960), s. 359 i n.
- Williamson C., *The Laws of the Roman People: Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2005.
- Wolf G.J., *Aus dem neuen pompeianischen Urkundenfund: Der Seefrachtvertrag des Menelaos*, «Freiburger Universitätsblätter» 65 (1979), s. 23 i n.
- Wolf G.J., *Aus den neuen pompeianischen Urkundenfund: Die 'naulotike' des Menelaos – Seedarlehen oder Seefrachtvertrag*, [w:] 'Iuris Vincula'. *Studi in onore di Mario Talamasca*, Napoli 2001, s. 421 i n.
- Wolf G.J., *Der neue pompeianische Urkundenfund*, «ZSS» 118 (2001), s. 73 i n.
- Wolf J.G., *Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund: Der Seefrachtvertrag des Menelaos*, «Freiburger Universitätsblätter» 65 (1979), s. 23 i n.

- Wolf J.G., *Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund, Gesammelte Aufsätze, Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen*, «Neue Folge 60» (2010).
- Wolf J.G., *Das Stigma 'ignominia'*, «ZSS» 126 (2009), s. 55 i n.
- Wolf G.J., *Der neue pompeianische Urkundenfund: die Kondiktionem des C. Sulpicus Cinnamus*, «SDHI» 45 (1979), s. 165 i n.
- Wolf J.G., *Lo stigma dell' 'ignominia'*, [w:] «*Homo, caput, persona*». *La costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza romana*, A. Corbino, M. Humbert, G. Negri (ed.), Pavia 2010, s. 491 i n.
- Wolf J.G., *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji, Tabulae Pompeianae Novae*, Darmstadt 2010.
- Wołodkiewicz W., *'Contrahere' – 'contractum' – 'contractus' dans le droit romain classique*, [w:] *Le droit romain et sa réception en Europe*, Varsovie 1978, s. 295 i n.
- Wołodkiewicz W., *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978.
- Wołodkiewicz W., *Uwagi na temat lichwy*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 437 i n.
- Wójcik A., *Talent i sztuka. Rzecz o poezji Horacego*, Wrocław 1986.
- Yavetz Z., *Fluctuations monétaires et condition de la plèbe à la fin de la République*, [w:] *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, Caen 25–26 avril 1969, Paris 1970, s. 133 i n.
- Youtie H.C., *Publicans and Sinners*, «Scriptiunculae» 1 (1973), s. 554 i n. (= «ZPE» 1 (1967), s. 1 i n.).
- Zabłocka J., *Podstawy gospodarcze anatolijskiej arystokracji w świetle inskrypcji fundacyjnych z okresu wczesnego cesarstwa*, Poznań 1968.
- Zabłocka M., *Realny charakter 'mutuum' w rzymskim prawie klasycznym*, «CPH» 31.2 (1979), s. 1 i n.

-
- Zehnacker H., *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289–31 av. J.-C)*, t. I–II, Roma 1973.
- Zimmermann R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.
- Zumpt A.W., *Das Criminalrecht der römischen Republik*, t. II, *Die Schwurgerichte*, Berlin 1865.
- Żeber I., 'Institor w dawnym Rzymie', «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2616 «Prawo» 288 (2004), s. 80 i n.
- Żeber I., *Kilka uwag o handlu morskim w prawie rzymskim*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2501 «Prawo» 285 (2003), s. 43 i n.
- Żeber I., *Uwagi o greckim handlu i greckim prawie handlowym w twórczości Platona*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 1477 «Prawo» 222 (1993), s. 49 i n.

BANKS AND BANKING OPERATIONS IN ANCIENT ROME

In ancient Rome banking operations played a significant part from the 3rd century BC to the 3rd century AD, i.e. in the period of the greatest development of commerce and financial operations.

Roman lawyers developed an extensive terminology to refer to people engaged in banking operations. In juristic and non-legal sources, one can often find the Greek term *trapezitae*. The word itself shows that it is about deals involving money performed behind a table i.e. it refers to a person undertaking a transaction in the banking meaning. The Greek term might prove that bankers in ancient Rome were foreigners. Their operations included checking coins, making translations and foreign exchange as well as changing money into small change. They also granted loans and accepted deposits. Their presence was mainly described in the comedies of Plautus as well as parts of the Justinian Code. The people engaged in banking activities were also referred to with the Latin name of *argentarii*. The term was probably a Latinized version of the Greek *trapezitae*. Juristic and Roman non-legal sources use the word *argentarii* to refer to those who dealt with banking operations professionally. The term was used by jurists to determine their special duties, i.e. the necessity to make entries in *codices rationum*, the special proceedings applied to compensation or in relation to the state supervision applied to that category of bankers. The *argentarii* ran their businesses (*mensae argentariae*) in the *forum* or other public places offering their customers a number of services, mainly with respect to granting loans and keeping money entrusted with them which means that their operations were the

same as in the case of the *trapezita*. Therefore, the terms were used interchangeably in the sources, as seen on the example of Plautus.

In relation to bankers' participation in auctions, next to the traditional *argentarii*, there were also *coactores*, *coactores argentarii*, or *stipulatores argentarii*. Their presence supplemented the operations performed during auction sales. The *coactores* were people who collected commissions (received commissions) from amounts provided to the customers and were in charge of keeping detailed registers of the auction. In the 1st century BC there appeared the *coactores argentarii*, who were also collectors and bankers engaged in monetary operations. Many of them were well known as e.g. Lucius Munius from Reate or the grandfather of Vespasian Titus Flavius Petro. *Coactores argentarii* were private bankers and auction sales were the main area of their operations. A lot of information about people who performed banking operations during auctions can be found in inscriptions and legal practice documents from the archives of Lucius Caecilius Iucundus, i.e. the Sulpitius. The term *stipulator argentarius* was only found in the inscriptions. These people organized bidding and usually in the course of a proper *stipulatio* they acquired a promise to pay the price of the acquired items from the buyer. Therefore, a legal relation was formed between the banker and the buyer of the item sold during the auction. Hence, the term *stipulator argentarius* was connected with auction sales and referred to private bankers.

Meanwhile, in the various terminologies used to refer to people engaged in banking activities only two terms refer to public bankers, i.e. *mensarii* and *nummularii*. One could possibly also include the term *collectarii* in the above.

The term *mensarius* derived from *mensa* and meant a person who engaged in banking activities behind a table (counter). Therefore, it means a banker or rather an official managing the state treasury. References to the *mensarii* came from Livius. According to his records, pursuant to the act called *de quinqueviris mensariis creandis*, a *quinqueviri mensarii* committee was appointed which acted for and on behalf of the state. It was a kind of a public bank (*mensa publica*). Livius also described a 216 BC plebiscite called *lex Minucia de triumviris mensariis* under which the *triumviri mensarii* committee was established. Therefore, the *mensarii* operated in committees or colleges and their main task was to counterbalance the effects of the

financial crisis in Rome. Therefore, they were a kind of banking officials operating for and on behalf of the state.

The term *mensularius* was mistaken or even equated with the term *mensarius*. It is mentioned in lexicons as a synonym for bankers, billers, or usurer and comes from the word *mensula*. It is a private banker who runs his operations in the Forum. The *mensularii* engaged in depositing operations characteristic for *mensa argentaria*. In Roman non-legal sources one can find comparisons of those bankers with despised professions or simply contemptuous references to them as billers or usurers.

The *nummularii*, another category of bankers who could be called public, appeared during the republican times in Rome, thus constituting serious competition to the *argentarii*. At first, their duties included mainly testing the preciousness of a metal from which coins were made and determining the value of minted gold and silver coins. Later they started accepting deposits and granting loans. Information about the *nummularii* can be found in juristic sources ranging from legal writings included by compilation makers in Digests to non-legal sources, mainly the writing of Marcialis, Svetonius or Apuleius. Inscriptions on tombstones also provide information about the *nummularii* and their operations.

The *collectarius* was a collector, financial middleman and a banker engaged in money exchange often equated in terms of their operations with *coactores*, *coactores argentarii* or *argentarii*. Depending on the needs they replaced one of those banker categories but the core of their operations was constituted by exchange and thus they were identified with the *nummularii*. It happened because when the *collectarii* appeared during the tetrarchy there were no other bankers. It was at the end of their operations, i.e. in late 4th or early 5th century AD that the *argentarii* or *nummularii* started to function again.

Therefore, the term *argentarii* referred to those entrepreneurs (bankers) who dealt with deposits and loans and related businesses. At the beginning, they differed from the *nummularii* whose main task was to assess the coins in public trade. With time the *nummularii* took over the depositing and lending operations as well as other transactions done by the *argentarii*. However, those two categories of entrepreneurs (bankers) need to be distinguished also with respect to the operations performed.

It can be concluded from the deliberations above that bankers participated in various monetary transactions which were of substantial importance in the economic life of ancient Rome.

Typical banking operations included acceptance of monetary deposits called *depositum regulare* made in a proper form. A regular deposit had to be a predetermined counted out amount locked in a sealed moneybag, box or a similar form so that the deposit maker did not have access to it. On the other hand, the person accepting the deposit had to return exactly the item that was deposited. The deposit could be made in such a form only after the coins were checked and sealed by the banker. The deposited item had to be returned each time upon request after the party presented a writing confirmation, be it a handwritten letter. It was with the bankers referred to as the *nummularii* that one could check the quality of a coin, seal a moneybag or box or make a regular deposit. They were also accepting money into *depositum irregulare* at first without paying any interest to the deposit market. At first the *nummularii* accepted regular and irregular deposits from their customers without any interest. Later, they started competing against the *argentarii* on the market of other banking services. Meanwhile, the *mensularii* were accepting items into irregular deposit linked with the possibility of requesting interest.

Receptum argentarii was an activity connected with the operations of a banker called *argentarius* during which he took over the obligation to repay someone else's debt. If the banker refused to pay the third party, the customer could sue him with Praetor's claim *actio recepticia*. *Receptum* was reserved for the *argentarii* until the 2nd or 3rd century AD, and then *nummularii* also engaged in it.

Lending transactions were another form of bankers' activities. Possibly, granting money loans at high interest could have been a significant source of income for bankers being also a lucrative form of business. Due to the phenomenon of usury which was well-known in ancient Rome, there was a problem in differentiating the operations of bankers and usurers. Lending transactions were undoubtedly a serious source of their income since they were profiting from interest which was stipulated in the loan agreement.

Several important changes in conducting banking business appeared in the second half of the 2nd century BC. The *argentarii*, who before that used to accept deposits, also started to regularly participate in auction sales. During auctions bankers could grant loans to buyers of items sold during the bidding. Therefore, they became kind of specialized financial middlemen. Hence the *argentarii* on the one hand paid to the seller the purchase price and on the other hand granted short-term loans to the buyers. Auction sales were also participated in by other people, namely the *coactores*. Their duties included accepting money from the buyer and transferring it to the banker or seller depending on previously concluded agreement. Together with the development of auction sales, other financial entities participated in them. The *coactores argentarii* who were also collectors and money exchanging bankers appeared in the 1st century BC. Therefore, the same person had the competences of a specialized financial middleman whose presence was connected with the auction sales underway.

Quality control and exchange of coins was another form of banking operations. In the beginning, those things were done by the *nummularii* in their capacity of official collectors. The *argentarii* were probably not controllers of quality since there is no proof that other bankers, apart from the *nummularii* dealt with controlling coins. However, the above does not rule them out from the circle of collectors who were exchanging or even replacing money. Possibly, the *argentarii*, *nummularii*, or *mensularii* were offering such services to their customers. The participation of *coactores argentarii* in the exchange was also possible.

Bankers were also engaged in recovering their customers' debt from third parties. Such operations were undertaken by the *coactores* who were kind of financial middlemen. They collected liabilities for and on behalf of the customer, often using slaves specialized in the practice.

Bankers were offering their services to the customer in public places in special locations initially called *tabernae argentariae* which were situated in the Forum or other public places. According to my analysis of sources, from the end of the 3rd century BC it was there that they carried out their business. *Tabernae argentariae* were situated on public ground and were owned by *populus Romanus* and bankers could only use the *tabernae* under a lease agreement or the *superficies* law. Some of them

were located on private ground or were subject to private *locatio*. Together with the development of banking operations *tabernae* occupied by the *argentarii* started to be called *mensae argentariae*, which was meant to reflect the profile of their operations. Moreover, banking stalls appeared in other places and fairs. The Praetor's Edict for the first time uses the word *mensa* to refer to a place in which a banker ran his monetary operations. The term was connected with bankers, i.e. the *argentarii*, who ran their transactions as *argentariae mensae exercitores*. Apart from the *mensae argentariae*, there were also *mensa nummularia* where the *nummularii* ran their banking business. The term *mensa* was undoubtedly connected with registering the business conducted and referred to those bankers who engaged in their operations professionally, and not occasionally. The *mensularii* were also offering activities characteristic to the *mensa argentaria* and were also obliged to register them in accounting ledgers. Bankers were present near shrines visited by pilgrims who often came from quite distant places. There, they mainly provided money exchange or change services.

Bankers usually ran their banking operations independently, however when a transaction went beyond the capacities of a single person, it was necessary to start a partnership, i.e. the *societas argentariorum*. Such cooperation was visible in public biddings. The partnerships were thus connected with the operations of bankers called *argentarii*. In the banking partnership, there was passive joint and several liability of partners. Therefore, it was possible to claim from a banker who was part of *argentarii socii* an amount which was paid to another partner of that company. In their relations with third parties, partners of a banking partnership were treated the same way as co-creditors or joint and several debtors. However, the above applied to situations when the *argentarius socius* concluded an agreement connected with the scope of operation of the partnership.

Bankers who offered their services to the customers in public places during the republican period were subject to supervision exercised by plebeian aediles and curule aediles who had police powers. As part of the supervision, they mainly applied direct means of repression to which they were entitled as part of the *coërcitio* vested in all the magistrates. Meanwhile, in less grave cases the aediles used simple penal and administrative measures. During the empire era, the *praefectus Urbi* had rights

in relation to bankers. Complaints made by the *argentarii* as well as against them were submitted with his office. Supervision on the part of the *praefectus Urbi* was possible owing to the *argentarii's* duty to keep accounting ledgers (*rationes*). His competences also applied to the *nummularii* as controllers of coins and the duty to supervise their operations was imposed on the city prefect under Emperor Severus' constitution.

Engaging in various transactions with their customers, bankers used many documents which were used as kind of proofs of conclusion of a banking operation. Among the documents drawn up by bankers those of the biggest importance included the *codex accepti et expensi* and *rationes (codex rationum)*. It was mainly connected with using them in possible disputes with the customer.

The duty to keep an accounting ledger imposed on the banker in the Praetor's Edict was a characteristic feature of banking operations and an element allowing one to distinguish those operations from similar ones. In the ledger, the banker registered certain types of activities usually made by bankers for the customers in a manner prescribed by law.

The relations between the customer and the banker required the *argentarius* to be as well as possible acquainted with mutual claims, both his own as well as the customer's. It was necessary, especially when he sued his customer for receivables. Therefore, a banker pursuing a claim against his customer could sue him only after mutual pretences were deducted (*cum compensatione*).

Contemporary banking has deep historic roots which date back to hundreds of years BC, since bankers were the first financial middlemen who, apart from exchanging currencies, also dealt with keeping money and granting loans.

BANCHE E OPERAZIONI BANCARIE NELL'ANTICA ROMA

Nell'antica Roma le banche svolsero un ruolo rilevante dal III secolo a. C. al III secolo d. C., ovvero nel periodo del più rigoglioso sviluppo del commercio e delle operazioni finanziarie.

I giurisperiti romani distinguevano più personaggi dediti all'attività bancaria. Le fonti giuridiche ed extragiuridiche richiamano in un primo tempo vocaboli greci, quali *trapezitae*, che indicano operazioni pecuniarie effettuate al banco. L'origine greca del vocabolo porta a pensare che nell'antica Roma se ne occupassero gli stranieri. L'attività bancaria doveva esaurirsi all'epoca in controllo e conteggio delle monete, cambio di valute, cambio in spiccioli, prestito, deposito. Se ne ha notizia nelle commedie di Plauto e in brani del Codice di Giustiniano. Oltre al greco *trapezitae*, le fonti indicano i professionisti del ramo bancario con un vocabolo che verosimilmente ne è la traduzione in latino: *argentarii*. Controllati dallo Stato, costoro - stando ai giuristi - si impegnavano ad appuntare i *codices rationum* e a seguire una particolare procedura in caso di compensazione. Tenevano bottega, ovvero le *mensae argentariae*, al foro o in altri luoghi pubblici. Davano soldi in prestito, li prendevano in deposito; più raramente offrivano altro.

Le fonti raccontano di *argentarii* presenti alle aste: le quali erano anche frequentate da *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*. I *coactores* percepivano provvigioni calcolate sulle somme trasmesse ai clienti; in più tenevano dettagliato registro di quanto successo all'asta. Nel I secolo a. C. si fecero strada i *coactores argentarii*, nel contempo esattori e banchieri dediti a operazioni bancarie. Alcuni divennero celebri: tra questi Lucio Munio di Reate e il nonno di Vespasiano Tito

Flavio Petro. I *coactores argentarii* erano banchieri privati impegnati in primo luogo nelle vendite all'asta. Di tutti questi personaggi, attivi nelle vendite all'asta informano abbondantemente iscrizioni e atti della prassi legali degli archivi di Lucio Cecilio Giocondo e dei Sulpizi. Soltanto le iscrizioni parlano dello *stipulator argentarius*, organizzatore di aste che, per stipulatio, obbligava l'acquirente a pagare il prezzo di quanto avesse acquistato. Pertanto tra il banchiere e l'acquirente di quanto venduto all'asta veniva a contrarsi un rapporto giuridico. *Stipulator argentarius* era quindi un banchiere attivo nelle vendite all'asta.

Tra tanti vocaboli attinenti all'attività bancaria, solo due indicano banchieri pubblici: *mensarii* e *nummularii*. Forse può aggiungervisi pure *collectarii*.

Mensarius deriva da *mensa*: il *mensarius* era quindi un operatore seduto al banco o piuttosto un funzionario chiamato a amministrare soldi dello Stato. Ricorda Livio che in virtù di una legge *de quinqueviris mensariis creandis* si istituì una commissione *quinqueviri mensarii* chiamata ad agire in nome e nell'interesse dello Stato. Si creò pertanto una sorta di banca pubblica (*mensa publica*). Lo stesso Livio riporta un plebiscito chiamato *lex Minucia de triumviris mensariis* del 216 a. C. istitutivo di una commissione *triumviri mensarii*. Par quindi accertato che i *mensarii* agissero in commissioni e collegi per fronteggiare gli effetti delle varie crisi delle finanze romane.

Altri era il *mensularius*, solitamente confuso e addirittura immedesimo con il *mensarius*. Il vocabolo viene da *mensula* e nei dizionari è sinonimo di banchiere, trattario o usuraio. Indica quindi un banchiere privato con banca al foro. Tra le offerte della sua *mensa argentaria* spiccava quella di deposito. La professione era tanto poco apprezzata da essere accostata, in varie fonti non giuridiche, ai disprezzati trattari e usurai.

I *nummularii* erano banchieri pubblici, attivi a Roma sin dal periodo repubblicano e concorrenti degli *argentarii*. Preposti dapprima a saggiare i metalli delle monete e fissare il valore di quelle d'oro e argento, in seguito estesero la propria attività al deposito e al prestito. Se ne ha notizia in fonti giuridiche richiamate dai compilatori dei Digesti nonché in Marziale, Svetonio e Apuleio e perfino nelle lapidi funerarie.

Il *collectarius*, esattore, mediatore finanziario e banchiere dedito al cambio valute, veniva identificato con *coactores*, *coactores argentarii* e *argentarii*. A seconda delle esigenze i *collectarii* si sostituivano a ciascuno di questi bancari, ancorché si occupavano di preferenza del cambiovalute, venendo pertanto a essere identificati con i *nummularii*. Ciò si spiega facilmente: i *collectarii* esordirono nell'epoca della tetrarchia in cui non v'erano altri banchieri. Gli *argentarii* e *nummularii* ritornano in attività solo a ridosso del V secolo d. C.

Argentarii erano pertanto chiamati gli imprenditori (banchieri) la cui attività si concentrava su depositi e prestiti e gli affari attinenti. Differivano dai *nummularii*, preposti anzitutto alla stima della moneta in circolazione. Con il tempo i *nummularii* sconfinarono nel campo degli *argentarii* e la differenza tra le categorie andò scemando, pur senza scomparire.

Da quanto detto finora si evince che i banchieri erano parte attiva di numerose operazioni bancarie assai importanti per l'economia dell'antica Roma.

Tra le operazioni bancarie più diffuse v'era il *depositum regulare*, ossia il deposito di una precisa somma di denaro in sacchetti, cassette o altro, sempreché debitamente sigillato per impedire che il deponente potesse avervi accesso. Sul depositario gravava l'obbligo di restituire nella sua interezza e in ogni particolare l'oggetto lasciategli in deposito. Tale forma di deposito richiedeva il previo controllo di monete e i sigilli apposti dal banchiere. La resa del deposito doveva effettuarsi a ogni richiesta surrogata da qualsiasi certificazione scritta, anche in forma di lettera autografa. I banchieri *nummularii* controllavano quindi la qualità delle monete, sigillavano sacchetti e cassette, accettavano oggetti in deposito regolare, ma anche denaro in *depositum irregolare* senza, almeno in un primo momento, il gravame degli interessi. In seguito affrontarono gli *argentarii* sul campo di altri servizi bancari, subendo in quello del deposito irregolare la concorrenza dei *mensularii* disposti a corrispondere ai deponenti anche gli interessi.

Fino alla metà del II o forse addirittura del III secolo d. C. i banchieri *argentarii* goderono in esclusiva del *receptum argentarii* in forza del quale si impegnavano a pagare debiti altrui. Qualora avessero rifiutato di pagare debiti contratti con terzi, i clienti potevano citarli in giudizio ricorrendo a un'azione pretoria: l'*actio recep-*

ticcia. Dal III secolo d. C. dovettero sopportare in questo campo la concorrenza dei *nummularii*.

I banchieri si dedicavano anche al prestito, concesso ad alti tassi d'interesse e con ogni verosimiglianza molto vantaggioso. Spesso, a causa dei tassi d'interesse inclusi nei contratti di prestito, non era facile distinguere i banchieri dagli usurai.

Nella seconda metà del II secolo d. C. l'attività bancaria subì qualche notevole modifica. Gli argentarii, fino ad allora noti anzitutto come depositari, cominciarono a partecipare regolarmente alle vendite all'asta durante le quali erano autorizzati a prestare denaro ai concorrenti, assumendo man mano il ruolo di mediatori. In tal veste gli *argentarii* pagavano ai venditori il prezzo dell'acquisto concedendo agli acquirenti prestiti a breve scadenza. Alle vendite all'asta partecipavano anche i *coactores* chiamati a ricevere denaro dall'acquirente e a girarlo, a seconda dei patti, al banchiere o al venditore. Con il tempo il numero dei partecipanti all'asta andò aumentando. Nel I secolo d. C. vi fecero capolino i *coactores argentarii*, nel contempo esattori, banchieri dediti al cambio valute e mediatori finanziari specializzati in vendite all'asta.

I banchieri si occupavano inoltre della qualità e del cambio delle monete. Impegnati in quest'attività furono dapprima i *nummularii*. Probabilmente non si ebbero mai altri saggiatori, mentre nulla pare escludere gli *argentarii*, *nummularii*, *mensularii* nonché i *coactores argentarii* dal novero dei soggetti autorizzati al cambio e perfino alla sostituzione di monete.

I banchieri s'impegnavano altresì a recuperare da terzi i debiti dei loro clienti. A incaricarsene erano i *coactores*, per l'occasione nei panni di mediatori finanziari, che revindicavano crediti in nome e in favore dei loro clienti, avvalendosi non di rado di schiavi specializzati in tal genere di interventi.

Dal III secolo a. C. i banchieri incontravano i clienti nelle *tabernae argentariae* situate al foro o in altri luoghi pubblici. Perlopiù si trovavano sul suolo pubblico. In tal caso erano proprietà del *populus Romanus* e i banchieri potevano soltanto usufruirne in virtù di contratti di affitto o del diritto di superficie. V'erano inoltre *tabernae* ubicate sul suolo privato ovvero oggetto di una locazione privata. Poiché l'importanza dell'attività bancaria era andata crescendo, le *tabernae* cominciarono

a chiamarsi *mensae argentariae*, piazzandosi in nuovi luoghi e mercati. Finalmente anche nell'editto pretorio il vocabolo *mensa* prese a indicare luoghi in cui i banchieri svolgevano le proprie operazioni finanziarie. Ciò vale anzitutto per gli *argentarii* e le loro *argentariae mensae exercitores*, ma anche per le *mensae nummulariae*. *Mensa* divenne quindi attributo dei bancari professionisti la cui attività fosse stata debitamente registrata. Quanto ai *mensularii*, anch'essi offrivano ai clienti i prodotti di una *mensa argentaria* essendo per giunta obbligati a tenere un libro contabile. I banchieri si premuravano di essere presenti nelle vicinanze di templi visitati da pellegrini che, provenienti spesso da lontano, avevano bisogno di cambio o spiccioli.

I banchieri agivano di solito ciascuno per conto proprio, ma quando le transazioni esulassero dalle capacità di singoli operatori, poteva costituirsi una *societas argentariorum*, specie in vista di aste pubbliche. Nella società bancaria i soci erano tenuti alla solidarietà passiva. Da un socio – banchiere potevano quindi rivendicarsi somme versate a qualsiasi altro consociato. Nei rapporti con terzi i soci di società bancarie erano trattati alla stregua di cocreditori e codebitori, ma solo a patto che il contratto concluso dall'*argentarius socius* rientrasse nell'ambito della ragione sociale.

I banchieri che svolgessero la propria attività in luoghi pubblici sottostavano al controllo degli edili plebei e degli *curuli* con competenze di polizia e repressione immediata proprie della *coercitio* conferita a ogni magistrato. In casi di minore peso gli edili ricorrevano a semplici strumenti penali e amministrativi. Nel periodo imperiale l'attività bancaria fu sottoposta alla vigilanza del *praefectus Urbi* cui gli *argentarii* presso il quale gli *argentarii* potevano querelare ed essere querelati. La vigilanza del prefetto era facilitata dall'obbligo di tenere libri contabili (*rationes*). Si estendeva da tempo ai nummularii in quanto controllori di monete, mentre delle loro operazioni bancarie il *praefectus Urbis* iniziò a occuparsi in virtù di una costituzione dell'imperatore Severo.

Nei rapporti con i clienti i banchieri facevano uso di numerosi documenti che fungevano da prove di operazioni bancarie. Tra questi documenti spiccavano per importanza il *codex accepti et expensi* nonché le *rationes* (*codex rationum*), utili anzitutto in caso di vertenze con il cliente.

A distinguere il banchiere tra altri operatori del campo contribuì altamente l'obbligo, impostogli dal'editto pretorio, di tenere libri contabili e registrarvi, come richiesto dalla legge, alcune categorie di atti svolti a beneficio dei clienti.

All'argentario era senz'altro utile conoscere nel dettaglio le reciproche pretese: le proprie e quelle del cliente. Non ne poteva proprio fare a meno querelando il cliente che non gli avesse corrisposto il dovuto. Com'è ovvio, la querela poteva inoltrarsi previa sottrazione delle reciproche pretese (cum compensatione).

Il sistema bancario radica profondamente nel passato. Secoli avanti Cristo i banchieri funsero da primi mediatori finanziari dediti non soltanto al cambio valute, ma anche al deposito e al prestito. Sedi deliquia volorio ipsandelibus expella qui as verunt.

Optia cusdam consendanda quas di untire ideliae corem quia am, aut esequat magnis re pla et qui dignis ea que pro maio. Itae quid quatio. Odiscipsapid unt vere-sci nistionse quam, endis mint aut imolese quaeces doluptat la di dolupta spiderum, si reecat officil ipis voluptatur? Qui dolut adis sit derunt officidunt, ni omnis dolo culparunt, int alique et omnis doluptatur, ilitiur rest ut adit omnimaximpor molorion-sed et reptass itatem volorum fugia qui berfererem eosapist venimolorro et volut experep errovit, corum nihilit qui seque doloris aut il es dolorat atibusapit iscipic te pro ernatur, nonsequiae voluptatem volest as ent officaborio. Ipsapelitio blabor aut dolorep erissum andicatum, suntintio. Itat.

Dust, conse solupta net am inctorumquo maximol utaquatur, aut pa se nihil eosandamet aut ut pre, nis rest, idic torem rera ditia vellis ma dolorup ienesed ut labor repre event aditet, nonsequ atecerperum idit aut pro cullorernata voluptatque optas eosa autecab oresto eum hictemp orrovid ex ea eost, od moluptatur? Perup-ta nus molorro rercia ad excestrum alitem exerae prem nimo beaque omnit as eos magnam autae suntibuscia volupta turemol uptaturem is molesto exerciis quat re-pro ipicilis alis minctem qui ut audaectur sandit, omnimin recabo. Issitia eatur? Obis magnistis doluptatia nobis doluptis doluptur a volori optur, comnimus asimus maximoluptus qui de illitia derepel idi occusto escid eaquam, qui comnimi, earum faccus dis et rerum nihitiur? Ut la sim voloratqui odiat fuga. Itati antest fuga. As eos essinctem quam qui cores aut ut molum de natiam autenti volor si aut offic tetur?

Quia doluptas doluptae acia nonsectatem ipitate ist, ilibusam qui officia non resequi ut explic te es doluptu storecuptat ipsae porepeles pliciet venihici dolleca turitatur? Que comnitatur magnis ditis deri aut voluptis eos alitist iasseque parcipsam repudi-
ciuri ut rescid qui comnis equiassim vent, seri velia iunt utempe nulpa nis exere, adi
con cum, aut offic to commiendae modi uta vellentus demquid qui dempor am, aut
velenda nimusci blabora consequo et es magnatis si disquiam ipsant, qui quis modis
magnatquis dem rerios nem. Nem ne porro estecto blandit ex et lab ipsunde liandae
et explantur sum iminihil inctatia qui con prat et fugia quis nullaboresed quibus etur?

Vitia inihit acidesci restisquis reristium fuga. Et ad essum reius et aut dempore
peliqui dolorrum aut as is et is moloribea invel estent.

Id quam voluptam quosapere pedi blandelis inciae intiore henimai ossimentur,
aut audis ma perspelia volori solorest, cullesto cusape ese plit apis solore re net volor
aut ut litate evelest autam, quos am debit qui denditas evenihil il mi, nost, samet aut
maiossite venet molupta con cus nisquiae volora velique net, quibus et pere conse-
ru mendict atistor eicidellabo. Nam, simpore stibeatemqui autest, con rerfercipsum
ventisqui sunt, quia volerior aut antusdam doles es et ditatius ut harchici ulpa dolut
reicumquis mi, aut es utam a veniet officto omnihitatem. Ugitat volupta tintiam
sitem. Nectus et omniet ulliandit quam fuga. Con nus di ullendit odit antis ad quibus
es qui ut incidunt adis dolupta sseedit, et perunt.

Miligniet faccus as ullendam quas alitae non natquunt esene rem rerehen imo-
lorporum haria nusdandero que nulpa provit, oditassime modionse optas sitaectur?

Nam, to eum hiciam que perchiciet vendaeperum fugitium name num et ea ve-
nimusdae liqui temquam, quias pore sim acietus di tem sed moluptust omniet eum
labo. Xerchil ipsunte mpostio officil laborum in explias aliatiae sit officius, ulpa
quos sunt moluptae pratur, aspernam, volupta nulparcienem experupture con conet
arum, ipsam, que vendiantur? Soloremporis sectios maximus reprop oraturitio. Om-
molupit voluptatat.

Andae lam fuga. Et reni blanisitat.

Udam quo quatur, sitaspit explit ipiciasinum exces poreptatem utet esequi reca-
bor epelita tiaspel eniendi unt aut explaturem ipsam, quas volupta tatatem pedicati

aut laborum in con placeaquia post fugitaquo estiore niaecul lenimus dandae dereperibus aut fugit quid modio in ped maxim dit lam rem natemporro qui ressimus et quis renda plibus magnihit esed expliscipsam hario inciisi ncimint volorernatio blabor as solupta nus nessim fugiae nis abo. Mus reriae. Fero estotas mod moluptatur, quas doluptatur as ratemoditate lacepero quiant velitis vendaestrum rende num, nat doluptas nobis everro vereprovidus doluptatius autem fugiatur accuptae ex est, nonet ut vendi as sent ut aut is que nias molor aborro inis dolori comnisi niatestor si officidem earchil illecea dolor aspe auditam hic temolecumqui que voluptate que reprepero te pa simperro tempeliquunt que quodiscil isinus, tet et fuga. Ditem sim volore parchicte dolupti ut adi doluptat reni quat alia cullest otaspelesto quis diatia alibusandae velicillabor ametur rem quoditionsed quid quam eosapeles volum volo tetur sum hil iumet, cus qui audaecum quodit est, nonseque perferitibus id quam est pratur re, veliquaeror as alitae laut doluptaeris ad mint, et rehendita pedipsa ndundigni resequam, es moluptate sitis ernat volendi psanimus es quaspedi cor remporum facculp arumquati simet quid quo is et, nobisci aspiditem simporate is si cum eos magnatur ad modi consequ aspiente volupta ssinusa niendita niscipsam imagnim poreped icidus ea volupta speribe rferitistio. Ma nossit harchil exerion enihit laborerio. Aximolu ptibus, cus, isquis mi, optas molessint et et quias autemporaee quasper ferchic totatem aut moluptaquis as most, tem idebitatur abo. Itas int, sitat.

Ximaios aeprepta velenitae eatatur eiciisque numet qui acimporem doluptas et et harum res rendaesenis sundici te voluptatio tempore niate volore re nat aliciiis quo es resenti onsequiat aceaquatur sum volorum as ad mi, sitiam quid esti nis nisitiis plandi dusam sinti qui vit labor seque quunt qui corem et que inveriatin pa consequas dolutatas viduntium et erferis volore volenturem nusciis alique doluptate sunt.

Gendaectus ellanti beresto to molupta eaturis nobis re, quatis ressequunt lacerum hil idebist, quis assint et, utatist qui cus ilibus re moluptat ut la sit atem harumque nobitatquunt laborrovita consequati nessequodit, con nosam quis eumquid elique pos cus et ut labore ilit hiciisi ncitibus quis molorit, tectiae cus quo odicatur, nobis ature ommodig nihillo rrorro quam ant.

Uga. Nam doloresequos sit omnia doluptaque voluptaspe poritate late estium consequia sed magnis rem repudan disquist perum dici quis repel ist que perum volum alis eossinctis quiam, utas cum quo dolendae. Id qui quundest quodigniam et

asperch itatem et dolentur alit ad endaeibus soluptatist, omnim re nimirum ilibusan-
dit porro dolum quisquidit aut ium, eicia debet quo odion reium faccum volorumtia
dolut lati si alitae ni velende coria il ipsanit aturist ut dellatu repenam quiat exero
quae aut ium rem etur rae magnatur, qui sinis quae eossi conem re, es et omnisquam
nia volorio doloria turerates nectem et pelessi tatent.

Si rate ius ilignias vitemporum laut labo. Taest aut quia aut fugiate stibusa er-
chillesi con rem fugitis remque distiatium quia nis deliqui ipit laut erchitat.

Ucianih iliquatur, inum quiducil elest, offictu rionsequis poratib eatibeatio. Et
voluptas dolori testempor ma nectate ctemporam nossit ea volum iumque quo occa-
bor si doluptiost, ex earum etur?

Sam nonem. Ro voluptas sit et acesed quiat quas eosame voluptatur aut explan-
ditas restiis ditate nim custibe atatur as et dendam et aut odiae volorestem aligent,
untur, eos dolorit, quiasit a doluptaqua labo. Itam con res ex experum as dollent et
assit modis nosto essunt.

Uda quas natempor anit di dolupta num nistiur? Aqi ipiendit, con rerumen
issequo blandisit pa praturibus venitat.

Ibusam quam quam explam as veni apiendene laborecti que peria corem in re
eniminv eliqui consequi doluptate qui inti de nossit pera dolor sint voluptatiur si si-
mus esciendignis autatent la doluptur? Quibus am estinihil mossund andamus dandis
dolorum erovidesto eat.

Orum et, optas aut moleste vendes doluptatque libus, totatias nulparias vele-
stecabo. Volorei citisi corum facestibus eventure ni tore, quas simus magnihilla di
doloria cullam quam quisque et es eos quia sumum et aliquos sitaturibus, ad qui bla
versperovid ut harchillaut hilligni derferum et omnis volupti asperer ferorum enditat
et oditius dandae nistiur incto volor sequi nos dolenditamus net officto cus de sa
porrovitiur? Qui de doluptas unt.

Solestion cupatatem ium ipsam ea volum quate rector apedignist od ut que vo-
loriae autesent pre nonecum reperch illacest, num ne minum velenit iatiis aut eicat.

Sint, que doluptatias solupta turehen ihilluptate nus ullitas sinihilignis iunt do-
lor sequatus excernatio. Ita dem venti volore illab in nit qui nonestibus, qui atetus

escimus, id eaquid que nulparcium, ipid ma doluptat vel eum recepudisque rest res molecatquam ipis quae volendi ipitate mquae. Itatiun dellat maionestint voluptatatur simaion natur?

Ique as as aliscip sandis sin commos dolum, con cone con prae nimolut lam dis audae vide la volectum alicipit rat utas dipsandandam as poreheniet es nobitiae voluptaepери accaborum volut alia deles quam quibus con pe cupturi comnis aruptat am eum, tota conemod isquia dipsam, occus conse voloribus elenitatem fugiaes ectur, culpa delitiatem arum id qui temperibus eaquia antorum abo. Nem quatqui berchic illatesto impore velecto beaquati sit facit eriassit fugitas se aut et magnis repe volorehenda nonsed molupta tendipsa con pa aut aut occum rem se solenim uscimenis ut aut resenim usanimil imi, ommos consed quodi num volorumqui blabo. Vendis ium quia verum fugit, ut quo eos accuptatus venit magnati beratem ossundempos sintius everspe rnatur? Geniatio. Ma nest lit offictus es aliquodis esciatur ra quia aceates vitio cones molor am, idunt.

Am vent, simodis dolut parum nonsed mos dolo quaeces vendam reptasp errorem fugitate pra conecus amenis ullant faccupt aquati dis eiumquis non pliqui dolorepero officia tusdam harundipsam et ut et exeritas sim laut id eici suntur as qui omnimusam repudaerum quiatis assum eum endiaest officit aepratatur simust et omniatur aut pelita volorias inturi in rehendae inciat la pero eiciae et que equi officatiam volorio. Em doluptas delessi as aut excestio blaciet ipic temodiciam, aut eius, con perunt evendebit et aut asped minisin usapit preped quos resequam ut ent ut et quaspit atenhitio cumet videbisquo doluption et et ent fugianim ratecest et volest viducitae sequia dolorestio ea que nisquasperum eumquam reperitisim dem que pedi ariaepe litatur simin reribusae nonem. Ibusda qui omnis volor alis dusdandio. Itat.

Viducima volorestis aut as rem ut est, susam faccus, sam, tem et everovit quia-turit magnis abo. Ratur, occus.

Odionsequi adis et andusda esedignat.

Consectur? Entiis etusdae lab is consendit eum aliqui consectem volo occus, aspit fugiam nobitem imagnihit verrum alitates doluptatior as eum dolo ero vel iun-tem quunt ma quatat odit aborunda dollam, cuptam, si ut laut aut quaerumet vidus etus quossitia suntiorum sim que provid molupic iasinci isinvero omni oditat.

Evenimu sdanden tecture hendanditiis ilitasi tatur?

It laceatem quia vid et moluptate cusam ratemped min nectatiam voloratur? Qui bea doluptae landitatqui consed utem as sunt ut litatur autemperum in nempedion consequen nusi re nam, si doluptature, nobit utemque voloriatio. Uda saperion concullore, eos sitatibus, temquis re quo ea voluptatem con ex ea nis esciatqui bla debis dolut quam fugiatiunt.

Uptatia cuscit expe debitiis imodi nonseque eum nus erempor umquam, quo erorporem is aut il et vel et est dus, sum eum voluptur? Erernam dolo quatius sum as inihil magnis etus aut ipsunt.

Nobis min peliqui dis rae. Sedis eum harum quaspid exeriae iur, venis ex et harionsed unt, etus.

Geni cor ma numeniaecum facepudae sent aceate nosandu sandant mo volores tioreicab inveruptat esti inciae et optatquia secum alit vellanimos maxim exceptrat volo blaccus, ommoluptate explit, nonsecu santur molorum re enimagnimus.

Hicidiam ut re sequo inullorro quametur?

Luptistota nihiliquo opta quunt fuga. Ignis molorer escius aute dunt, conecessim corio ium volores sequatur alia velictur?

Tur? Qui consed que eriatat volupis tibust maximus aut res prem fugiandi ist, auditas sit esed uta nisimin con conem aboreritio occullam, odi si sumquiamus aut et pori conse modis escia coresti volut ariorpo rumquo conseni sitiand elestin verumquis aribus.

Eligendit, odis dolor aligeniscius conectureius verum sit perit la cusdae sum unt occabore porectia cuscipsa consequam etusam, nempere rorunt la doloreni dempore dus rem et a niasimusam aut vid et optat maximi, nimus as dollesequia et ut quis ut issunt facit pa siminciae explisc ipitatem quiae et quid quae seque comnihilleni que dolupti oribus cone peruptati omnimus as asitatus.

De es vent untiis et qui acid ut eum essitin porerumquunt exceptaquis dis et faccaepe velesto volores simusantis elenite molupici de volorum eum eum nus, aturi

ipsandis aut consequo vendicia volorporum rem volere es alis nonsequo omnim alit porum earum quibus int utamus et volupta dolor at.

Dolorporum voluptas quatia ipsande mpores quibusam dunt velectat ut explabor autemqu ibusci totat.

Offici dest equae sin nullor reptatur?

Nam quaspedion rem qui coneture porrum quatint volores serecus daecero tem nis pora inum esti demquo beatur solorehenim sit, est, qui undant.

Volorporem audaece perunt eatia voluptienis que rem elibus, inihic torunti consecturi deribus, seruptasinus autem quat etur moluptam, nobitat doluptam, ut dolorro ipsam eventus doluptiatur sam velloritia ne corpore pa core ratecestia quis arum, quo est, culloreperit ut molore prate eat pra suntus sunt fuga. Harum fugia verum commis volenihicto inciet ut quam que poraectas dolupta velligentis aut ipis estiumq uaspern atecestio. Nam et eum antio. Dae sanda adiorum que nessero qui sus, corenis consecatus molesse quiate nimpor adi as pernatur? Minitia simaios et lam ea ipid quae por aut hitis cum consequiae corecat voluptat odit andi blabo. Nemporro tentota tiaestotatum alique autem nam excepre, videnia nditio. Bis adi aligenda conem qui nis ratis sed mo ea sinti velibus etur?

Qui int pel illam fuga. Uciam la aut odiorro odisi sitistrum et es et autem int of- ficie nisciis culparuntior rest que voluptinctur magnam illabo. Ra quam fugit invendi tiatiant ut ate voluptas ius nimin re nobisit, sum etum sit quis eat.

Num fuga. Ariaes nat. Dolore pe at.

Pelit qui bearum qui quamus cusam labor aliqui sed molectem fugitat volestrum hillorp orectium commimusam seriorero vollesciet qui corehendem exeriatis dic te con rernat ipsam il ilitas modit, que plis as sumet quundunt.

Inctatiunt imagnat. Giasim facipist ea doluptibus, que re commimet plabo. Met et et apitasperio et, ventibuscit quod minvend ignient accuptis ent occatem aut que doluptiis intinci tibusciet eaquid et eatis sit accuptiorem et laceatusam quostiunt la- cesti qui qui blabore repelic aturia vendaec tiurem quam eat dolentis commo cus aceatin poratatur sundem vende reria autaeu ptatesentium est essimus andipsu mqu- iandent, tenissit latur, tem soluptas iumqui dolorestioe dolum ex es vendigenitat

labori ipis sit et alibus di dolorer ferorero veliquiae pore pore opturem des nim quid eos imporem porerrorepel elenimus qui quiasi aut quam, tempos quunt quassequae numque dolorro del molum destrun deribus repudandia denim verio et autasped ut atinvenis moluptati doluptate et, am aut dolorei cipsaeped et el ipsumquidi cus niet venis apis illa simus doluptus, que quuntor sed mossint.

Ehendis pre doluptur, sa ipsusa aut etur ad et, abo. To officaerum archil ipsam harumquia corum autatiis dolor ad quo doluptatem ut odipieniscim dolorem eiciis aces assimin ciliquiam dis doluptus arios esendus re quate lam, eos quiscium si con pro dolorion porerundi seque sitiur, con coribus.

As quia dendand ustibus et utemporum voluptae. Itaturisci conse officii impo-ribus, ommolor ad et labo. Utem vel idus volorae rerspriet, nullabo. Ut earchil ipis aliquam hilit in niet auta plis duciet occat alis essinus mo exero mint, et lam, volut aut pero doluptium faciam faces debiti atia volores maximolo vent.

Rat voluptaera voluptatione quid ulla alit, quuntur, evenis et illor re porem fugiam iunt officipiciet eiunt, officitati accumet eaqui cum sum que natiis audit dus ipsusam fuga. Officiet et occulparum quis assint officid eatquis modit quauatur apero te volupta sequo et inum ipsamusam debit repratis ex et eatur, aut earit lis apitati-bus eos videliquanti renditent quid minctotas voloreni aut volore perum re, quossim agnam, occusape sum fuga. Ta sam laut vendam, quam rae. Nem quae corempo rendicienis et, cum doluptium eum quiant laborrunt.

Bereptasit adician ihillande plam que nonecatur sedigeni to estem voluptate per-ro beatur autatem id molum laceria qui as architatus accus asperum faccat moles rerspid quis nobitiis doluptat rest adici dolorit eiciis ute consequae adis dolupieniet lab il iumendam elis doluptiis parum qui omnitias rerferatibus, con et ressi dendem commolorum eiumque pos et ullaccaerum harci doluptinti qui volupta quosam eum et ut a non consequa iduciist officia quaerro venihillabor acipsam lab illate sit prature hendusaperio quunt.

To dolorec tiatia se atisciet incia volupta parionet undest, odatat quiaie doluptat eturendunt dipsunte nonserspriet aut pe doluptaquos aborror aut fugiti rem liquibus.

Ut vit quia volupta tempore, as natis di aliandam estrum et ipid ea corepedi optias ad eum sequi dolore dias arum re consequid eos dolum, sitiunt.

Unt unt. Udae pelessi nihicii simolor eictat eum, cum etur molorrorum aut ressum dici dus sunt fugit que min nos atectus non peleceatin porrovi temodis eost, ut ratem aut venem alitatibus veritib erovidunt restibero qui reratur aut est repratquas eos sitatquibus, soloreptatur aut voluptatem quatis eum iume essinve ndanditia ditionsed quiat plique et ut quat qui audaest ionsendamet alis cupta sequia sitenda eperfera suntent fuga. Tempedis delibusam que nonsedi tiandicto magnisque alicidenti officia poritassitas ipis et equiat.

Tio. Pictes sam cus, sapientis niminctius simuscit et ommolor enistio. Nequis aliquid ma eatiber sperspit, veruntionsed molore laborru ptaquis volores dolorro vel-lora tisimag nihicae cullab iunt inusdae. Susa dolorum et re nossumquia audandes-sim fugitest eost ommos doluptatur sita consequi vollanimet et volorest etur?

Am, nist que perum qui berionet quibus quatur, nonsequi isi nesecerum faccatur modigni hilloru ptatio blacimperro que eribus, tem nam fugiamust volupta coreperuntiatecte volorro et eost as asimentiae sum re, autendebis ad que et latem eum fugitiae voluptatur, conet volor rem res mo quid quis dempore scimolorest officatur rep-taquibus nimpos doluptas voluptint repere as eumquiatiam excesciis volorio. Aciae officiis mo dunt lab iur, officia eperspeliqui volecae consers pedisit undit porest, quide earumquunt fuga. Ut moluptiossi cuptatatusa conserita volorumquo omnis dolupti vent maximus es reremporis porrore estrunt eum sunturenihit laborunt vendae volor moluptatio blab ipsapelitis eumqui volupta et ut expedipis mod modit eatiam volestiam, inus solorumqui ipis quis dolores doluptate sum sit adisquunt, optis asi dolore net odi ommoditiscia et velis et et volupta dicillorem illignit aliquoditet et la quis doluptium, tectum eaquo comnis et pro etur?

Ita suntusdam haruptaquis dolori odis aut ex eos et eatquam autet el minullecabo. Apitatibus apienit perupta eratemp oritae et omniminus vel et doluptat eume pe pro is cus aut es nectem eum nonem fugitat quaestor rem que rem fugitas et occusam escipis nobis debit, quo entiasperia et liscimporia ex eos et, sequaspit ommoluptatia dolupta sinum sum dolles et hiliqui dolupta doluptas asperuptatem dem rerum facitam faceatectur, sinissi incimus volupta erature sumquo estiam qui re niatus et